PAŽINTIS

LARRY SIEDENTOP

TOCQUEVILLE

pradai

Serija „Pažintis“ leidžiama nuo 1992 m.

Jau išleista:

J. L. Ackrill	*Aristotelis* (Pradai, 1994)
John W. Baldwin	*Viduramžių kultūra* (Aidai, 1996)
Peter L. Berger	*Sociologija* (Litterae universitatis, 1995)
Georges Ph. Brabant	*Psichoanalizė* (Pradai, 1994)
Peter Burke	*Renesansas* (Pradai, 1992)
Randy Ch. Epping	*Pasaulio ekonomikos ABC* (Litterae universitatis, 1995)
John Gray	*Liberalizmas* (Pradai, 1992)
Pierre Grimal	*Seneka* (Aidai, 1998)
Alfredo Jacopozzi	*Religijos filosofija* (Aidai, 1998)
Nicholas de Lange	*Judaizmas* (Aidai, 1996)
Jurij Lotman	*Aleksandras Puškinas* (Baltos lankos, 1996)
A. Mickūnas, D. Stewart	*Fenomenologinė filosofija* (Baltos lankos, 1994)
Robert Nisbet	*Konservatizmas* (Pradai, 1993)
George Steiner	*Heideggeris* (Aidai, 1995)
Larry A. Siedentop	*Tocqueville* (Pradai, 1999)
Allan Williams	*Europos Bendrija* (Alma littera, 1996)

Larry Siedentop

TOCQUEVILLE

Iš anglų kalbos vertė
VILJAMA SUDIKIENĖ

Vilnius
pradai
1999

UDK 32(44):929 Tocqueville
Si 24

Versta iš:
Larry Siedentop. *Tocqueville*. – Oxford;
New York: Oxford University Press, 1994

ISBN 9986-943-41-8

TURINYS

PRATARMĖ

Dažnai sakoma, kad nėra prieštaringesnių ateities vizijų, kaip tos, kurias puoselėjo Karlas Marxas ir Alexis de Tocqueville'is. Jei taip, atrodytų, kad šiandien pergalę švenčia pastarasis. Dabar plačiai paplitęs, tačiau jokiu būdu negalima sakyti, kad atėjęs visiems laikams, nusistatymas prieš monolitinę valstybę, vienpartinę sistemą ir komandinę ekonomiką suteiktų malonumo liberalių pažiūrų Prancūzijos aristokratui, kuris jau patį pirmą kartą susidūręs su socializmo idėjomis XIX amžiaus penktajame dešimtmetyje nusprendė, kad šios ne tik sentimentalios, bet ir, o tai dar svarbiau, reakcingos. Socializmo idėjos, Tocqueville'io nuomone, reakcingos jau vien siekiu centralizuoti valdžią – tokia pavojinga raida ištiko Prancūzijos *ancien régime*[1].

Įstabu ir nepaprasta, kad svarbiausią veikalą apie šiuolaikinę demokratiją – knygą „Apie demokratiją Amerikoje" (1835–1840 m.) – parašė Prancūzijos aristokratas! Biurokratų, arba partijos *aparatčikų* (apparatchiks), valdžią jis pasmerkė su savotišku *soupçon*[2] aristokrato, nepasitikinčio naujuoju elitu. Tačiau niekas nėra geriau už Tocqueville'į taip subtiliai ir išraiškingai apgynęs savivaldos bei valdžios išsklaidymo. Tad nenuostabu, kad Tocqueville'is darė didžiulę įtaką amžininkams, pavyzdžiui, Johnui Stuartui Milliui. Jokiu būdu negalima sakyti, kad Tocqueville'iui rūpėjo vien valdžios problema. Jis puose-

lėjo moralinę viziją, – viziją, pavergusią daugelį skaitytojų. Tocqueville'io manymu, demokratinė visuomenė su tikra savivalda teikia kilnią perspektyvą, tikslą, kur kas aukštesnį nei akivaizdžiai neišvengiamas šiuolaikinio gyvenimo komerciškumas. Dalyvavimas valdyme kaip tikrai moralaus gyvenimo sąlyga – mieliausia Tocqueville'io širdžiai. Savo darbuose jis bemaž skausmingai protestuoja prieš kraštutinį gyvenimo „privatumą" ir nesirūpinimą pilietinėmis vertybėmis. Šiuo požiūriu Tocqueville'is metė iššūkį visuotiniam – kyla pagunda sakyti „buržuaziniam" – liberalizmui. Tačiau ar liberalizmas, net dabartinis, priėmė šį iššūkį? Ar doktrina, kuri dažnai, atrodo, apriboja gyvenimą vien komercine veikla ir privačiu draugų būreliu, patenkina, jau neklausiant, ar ji kilnina? Tocqueville'io mestas iššūkis lieka be atsako.

Joks kitas politinis mąstytojas nėra taip subtiliai ištyręs valstybės formų, įvairių socialinių sąlygų ir moralinių pavojų ryšio. Ir vis dėlto Tocqueville'io vieta šiuolaikinės politinės minties tradicijoje tebėra stulbinamai netvirta. Kodėl? Į galvą ateina dvi priežastys. Pirma, Tocqueville'is savo argumentus grindė kitaip nei didieji ankstyvosios šiuolaikinės politinės filosofijos atstovai Hobbesas, Locke'as ir Rousseau, savo dedukciniuose išvedžiojimuose apie žmogaus prigimtį vadovavęsi tvirtai apibrėžtomis prielaidomis. Antra, kitaip nei vėlesni XIX amžiaus teoretikai, tokie kaip Marxas, Durkheimas ar Weberis, Tocqueville'is nelaikė naujojo mokslo apie visuomenę savo tikslu ir savo darbuose nesivaikė mokslinio diskurso. Ir iš tiesų sugretintas su mąstytojais, pasivadinusiais „moksliniais", Tocqueville'is labiau panėšėja į menininką. Jo darbai gyvi ir nuoširdūs, smarkiai nuspalvinti jausmų ir aiškiai siekiantys patraukti skaitytoją. Net pačiame istoriškiausiame veikale „*Ancien Régime* ir revoliucija" (1856 m.) Tocqueville'is aršiai kritikuo-

ja Louis Napoleono imperijai nesipriešinusių amžininkų pažiūras ir veiklą.

Tocqueville'io argumentų dėstymo stilius yra ne tik preprofesionalus, bet ir preburžuazinis. Į vertybes, ypač į svarbiausią jų – „šventą" laisvės vertybę, – jis apeliuoja kone intymiai. Stebinamai sėkmingos Tocqueville'io pastangos nepasiduoti skirtingo tipo – aristokratinės ir demokratinės – visuomenėms būdingiems įpročiams ir idėjoms nereiškia, kad jis mėgino nuslėpti savo gėrėjimąsi ta elegancija, solidarumu ir asmenybėmis, kurias išpuoselėjo pirmoji. Lygiai taip pat, pripažindamas, kad demokratinė visuomenė yra teisingesnė, jis neslėpė paniekos vidutinybių ambicijoms, kurias skatina tos visuomenės vertelgiškumas. Tačiau estetiniam aristokratinės visuomenės patrauklumui Tocqueville'is atsispiria su tikru aristokrato išdidumu. Nė viename veikale jis aštriau nekritikuoja tuštybės, saviapgaulės, žiaurumo, tokių būdingų privilegijomis grindžiamoms visuomenėms.

Tocqueville'is surado pranašesnį metodą, leidusį jam analizuoti krikščioniškų Vakarų visuomenines permainas ir apie jas spręsti nepasiduodant nei istorizmui, nei tariamam neutralumui, kurio reikalauja pozityvistinis visuomenės mokslas. Koks buvo tas metodas? Ir kaip jis buvo atrastas? Tie klausimai, nepaisant naujausių Tocqueville'io tyrinėjimų, tebėra svarbūs ir neatsakyti.

Šioje knygoje ir siekiama rasti į juos atsakymą. Man labai padėjo Johno Burrow, Davido Eastwoodo, Roberto Skidelsky ir Ferguso Ungoed–Thomaso pastabos. Neverta nė sakyti, kad už šios knygos trūkumus jie neatsako.

L.A.S.

Keblio koledžas
Oksfordas
1993 m. liepa

1. TERORO KARALYSTĖS ŠEŠĖLYJE

Alexis de Tocqueville'is gimė senoje Normandijos aristokratų šeimoje netrukus po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos. Gana anksti jis atsikratė savo aplinkai būdingų prietarų ir įsitikino, kad aristokratų era baigėsi, kad Vakaruose randasi naujo tipo visuomenė, jo žodžiais tariant, „demokratinė visuomenė". Šis įsitikinimas padėjo jam išvengti moralinių pagundų, kurioms neatsispyrė daugelis XIX amžiaus pradžios jo klasės žmonių. Dar būdamas paauglys Tocqueville'is ėmė baisėtis aristokratų saviapgaule. Tie jo klasės atstovai, kurie pasidavė iliuzijoms, ypač iliuzijai, kad užklupusi demokratija esanti atsitiktinis arba net šėtoniškas dalykas, kad galima sugrąžinti senus laikus, kėlė jam gailestį ar net panieką. Baimė dėl ateities buvo per daug akivaizdi, kad leistų patikėti, jog yra kokia nors alternatyva blaiviam protui ir valios jėgai.

Demokratinė visuomenė, nusprendė Tocqueville'is, pasižymi vienu esminiu bruožu. Ji vienintelė neprieštarauja teisingumo reikalavimams. Tuo pat metu demokratinė visuomenė kėlė rimtų moralinių ir politinių pavojų, kuriuos reikėjo drąsiai sutikti ir nugalėti. Įvardyti tuos pavojus, kad būtų galima juos įveikti, labiausiai derėjo – nors iš pirmo žvilgsnio tatai stebina – jaunam porevoliucinės Prancūzijos aristokratui. Tai buvo subtiliausio pavidalo *noblesse oblige*[3].

Kaip Tocqueville'is priėjo prie šių išvadų? Procesą padeda nušviesti jo gyvenimo pradžios aplinkybės – juk Tocqueville'is gimė 1805 metais, kai padėtis toli gražu nebuvo paprasta. Beveik visa jo šeima – seneliai, tetos, pusbroliai ir pusseserės – buvo giljotinuota teroro viešpatavimo laikais. Jo tėvai, grafas ir grafienė de Tocqueville'iai daug mėnesių laukė to paties likimo kalėjime. Šitai nepraėjo be pėdsakų. Tėvas Hervé dvidešimt ketverių pražilo, motinos nervai visiškai pakriko. Po Robespierre'o žlugimo Tocqueville'io tėvai mėgino atkurti ką nors panašaus į gyvenimą *ancien régime* laikais. Bet tai buvo abejotinas reikalas. Visa aplinka – tiek pasaulis už *Château de Verneuil*[4] vartų, tiek portretai ant sienų viduje – priminė pilietinį karą ir tūžmingą neapykantą aristokratams *(aristos)*.

Kitaip nei daugelis prancūzų aristokratų, Hervé de Tocqueville'is neemigravo. Dėl to dabar buvo turtingas žmogus – paveldėjo po giljotina galvas padėjusių giminaičių nuosavybę. Tačiau turtai negalėjo išsklaidyti nerimo, kurį jautė didžiausią per šimtmečius skriaudą patyrusios klasės atstovai. Ar porevoliucinėje Prancūzijoje atsiras kokia nors saugi vietelė aristokratams? Šis nerimas prislėgė Alexis de Tocqueville'į dar vaikystėje.

> Grįžkite atgal; įsižiūrėkite į vaiką motinos glėbyje; stebėkite, kaip išorinis pasaulis pirmąsyk atsispindi dar blausiame jo sąmonės veidrodyje; įsidėmėkite, kas pirmąkart labiausiai patrauks jo dėmesį; įsiklausykite į pirmuosius žodžius, kurie pažadina snaudžiančias jo minties galias; nepraleiskite pro akis pirmųjų išbandymų, kuriuos jis turės atlaikyti; ir tik tada suprasite, iš kur atsirado prietarai, įpročiai, pomėgiai, lydėsiantys jį visą gyvenimą. Kitaip sakant, lopšyje guli suvystytas jau galutinai susiformavęs žmogus (OC Ia. 26).

Šie žodžiai iš pirmųjų veikalo „Apie demokratiją Amerikoje" puslapių labai iškalbingi. Tocqueville'is nemanė, kad išorinis pasaulis savaime turėtų būti žmogui palankus. Pradžioje tik miglotai suvokta grėsmė suformavo jo būdą ir charakterį. Pasak visų atsiliepimų, Tocqueville'is vaikystėje buvo labai irzlus ir impulsyvus, bet budrus. Ramybės jam nedavė užslėpta klaustrofobija. Laisvės troškimas, pradžioje reiškęsis paprastais nuotykiais ir „pabėgimais", ryškus visuose pasakojimuose apie ankstyvuosius metus. Šis laisvės troškimas byloja apie aistringą prigimtį.

Jo vaizduotę persekiojo pilietinio karo šmėkla. Jaunystėje Tocqueville'is prisipažino, kad mintys apie kalėjimą ir tremtį buvo apsėdusios jį ne vienus metus.

> Menu, galvodavau apie pavojų būti įkalintas... pastarieji keturiasdešimt metų rodo, kad visai nejuokinga rengtis tam iš anksto. Sugebėjau mintyse susikurti beveik pakenčiamą tos baisios vietos paveikslą. Įsivaizdavau, kad žmogus, uždarytas su knygomis, popieriumi ir plunksna, turėtų rasti būdą, kaip praleisti laiką (OC Va. 49).

Tokie nuogąstavimai vertė jį būti dėmesingą aplinkai. Tocqueville'is nenorėjo būti netikėtai užkluptas. Tad nenuostabu, kad dar būdamas paauglys ėmė domėtis buržuazine visuomene, taip žiauriai atmetusia Prancūzijos aristokratiją. Jis puikiai išmoko perprasti skirtingos socialinės padėties žmonių idėjas ir jausmus. Šis įgūdis, pradžioje išsiugdytas siekiant išvengti pavojaus, palengva virto nuostabiu sugebėjimu ir įsitikinimo dalyku.

Dar paauglystėje Tocqueville'is pasmerkė senosios *noblesse*[5] izoliavimąsi nuo visos Prancūzijos visuomenės. Jo ankstyvuosiuose laiškuose (1821–1823 m.) ryški baimė, jog kilmingųjų pretenzijos sukels naują katastrofą. Napoleono žlugimas ir Burbonų restauracija daugelį buvusių *émig-*

rės[6] skatino susigrąžinti privilegijas. Tikrąjį buržuazijos įtarumo aristokratų atžvilgiu mastą Tocqueville'is pajuto būdamas šešiolikos metų, kai įstojo mokytis į karališkąjį Meco koležą. Nepaisydamas, kad pats yra aristokratas, jis susidraugavo su kuklios kilmės moksleiviu Eugène'u Stoffelsu. Ko gero, Tocqueville'is jautė poreikį suartėti su kitais Prancūzijos visuomenės sluoksniais.

Šis poreikis netrukus įgavo idealistinį pavidalą. Studijuodamas šeimos praeitį jaunasis Tocqueville'is aptiko mito ištakas – prosenelio Lamoignono de Malesherbes'o istoriją. Kilęs iš žymios *noblesse de robe*[7] šeimos, Malesherbes'as buvo vienas drąsiausių ikirevoliucinės Prancūzijos reformatorių. Jis anksti pasuko tėvo pėdomis ir paveldėjęs *Cour des Aides*[8] vadovavimą XVIII amžiaus septintąjį dešimtmetį tuo teismu kaip tribūna pasinaudojo monarcho administracijos „despotizmui" pasmerkti.

Malesherbes'o pažiūras paveikė Montesquieu ir Boulainvilliers, keliais dešimtmečiais anksčiau, per „diduomenės reakciją", puolę Richelieu ir Liudviko XIV sukurtą biurokratinę valstybę. Tačiau kai kuo jie ir skyrėsi. Malesherbes'ui buvo artima „prigimtinės lygybės" filosofija. Ja remdamasis, jis padarė naujų išvadų apie valdymą. XVIII amžiaus aštuntąjį dešimtmetį, paleidus *Cour des Aides,* Malesherbes'as ne tik pritarė tam, kad būtų atkurti tradiciniai karališkosios valdžios apribojimai, bet ir propagavo liaudies savivaldą. Jo 1775 metų Protestas Liudvikui XVI tapo vienu mėgstamiausių provaikaičio tekstų:

> Kiekviena piliečių institucija, kiekviena bendruomenė dar tebeturi teisę tvarkytis savo reikalus, teisę, kurią laikome ne karalystės pirmapradės konstitucijos dalimi, nes ji siekia senesnius laikus: tai prigimtinė teisė, proto teisė. Tačiau ji atimta iš Jūsų valdinių, Jūsų didenybe, ir mums nebaisu pareikšti, kad šiuo požiūriu reikalai tvarkomi, galima sakyti, vaikiškai.

Visagaliams ministrams politiniu principu paskelbus draudimą sušaukti nacionalinę asamblėją, vienas precedentas sekė kitą, kol galiausiai imta skelbti niekiniais miesto gyventojų nutarimus, jeigu jie nepatvirtinti intendanto[9] (OC Ia. 447).

Tokie įsitikinimai padėjo Malesherbes'ui smarkiai pranokti daugelio *philosophes*[10] palaikomą išsilavinusiųjų („apšviestojo") despotizmo teoriją. 1774 metais jis tapo Turgot reformatorių kabineto nariu, tačiau atsistatydino dvariškių opozicijai niekais pavertus visas ministrų kabineto pastangas. Paskutinius *ancien régime* metus jis praleido savanoriškoje tremtyje, rašė apie protestantų išsivadavimą, skyrybų legalizavimą ir kitais klausimais.

Malesherbes'o veikla po 1789 metų galutinai pavergė jaunojo Tocqueville'io vaizduotę. 1793 metais Malesherbes'as savo noru ėmėsi ginti nelaimingąjį Liudviką XVI nuo revoliucinio Konvento, šitaip išjudindamas visą grandinę įvykių, pasibaigusių jo paties ir beveik visos šeimos žūtimi. (Tais pačiais metais Malesherbes'o vaikaitė Louise ištekėjo už Normandijos didikų atžalos Hervé de Tocqueville'io. Abu išliko gyvi tik todėl, kad likus vos kelioms dienoms iki jų egzekucijos Robespierre'as žlugo.) Malesherbes'o nešališkumas ginant karalių, ypač žinant, kad jis buvo vienas aršiausių karališkojo despotizmo kritikų, sužavėjo provaikaitį, ir šis jausmas niekada jo neapleido. „Esu pono de Malesherbes'o vaikaitis: Malesherbes'as gynė liaudį nuo karaliaus ir karalių nuo liaudies, – rašo Tocqueville'is viename po jo mirties rastų dokumentų. – Jis yra dvigubas pavyzdys, kurio niekada nepamiršau ir niekada nepamiršiu".

Tocqueville'is puoselėjo „tikrojo" aristokratiškumo, labiau susijusio su pagrįsta motyvacija nei kastos prietarais, idėją. Jo lūkesčiams pritarė pusbrolis Louis de Kergolay. Ankstyvoje paauglystėje abu svajojo apie tai, kad Pran-

cūzijos diduomenė taptų liaudies vedle, o ne prieše: kovotų už bendras teises ir apribotų karaliaus valdžią kaip, jie buvo girdėję, pavyko Anglijos aristokratijai. Galbūt dėl to Tocqueville'is troško aplankyti Angliją ir pamatyti tuos „nenaudėlius" anglus.

Pradžioje Tocqueville'io išsilavinimas buvo patikėtas romiam, sąmojingam senukui abatui Lesueurui. Abatas atstojo Tocqueville'iui motiną, nes nutolusi nuo pasaulio grafienė Tocqueville buvo sunki ligonė. Abatas ir Tocqueville'is tapo labai artimi. Abatas suteikė berniukui nuostabią laisvę, ugdė jo literatūrinį skonį ir aistringą religinį tikėjimą. Juodu kalbėdavosi apie viską. Abatas išmokė Tocqueville'į nevaržomai reikšti mintis ir jausmus. Vėliau šie santykiai turėjo didelės reikšmės jo supratimui apie draugystę. „Draugystė, mielasis Louis, yra vienintelė vertybė šioje žemėje, – rašė jis Kergolay. – Kitų patirtų jausmų skonis tik dar labiau mane tuo įtikino" (OC XIIIa. 143).

1819–1820 metais Tocqueville'is atsisveikino su Lesueuro globa Paryžiuje ir išvyko gyventi pas tėvą, tapusį Meco prefektu. Dažnai paliktas savo paties valiai jis įniko į prefektūros biblioteką. Tačiau XVIII amžiaus *philosophes* netrukus išklibino jo nekritišką tikėjimą. Artimi santykiai su abatu tik dar labiau apsunkino šią tikėjimo krizę. Ji pakirto jų draugystę ir įstūmė šešiolikmetį Tocqueville'į į depresiją, iš kurios jis niekada galutinai taip ir neišsivadavo.

> Iki tol mano gyvenimas buvo kupinas tikėjimo, neleidusio net menkiausiai dvejonei prasiskverbti į sielą. Paskui gimė abejonė, tikriau, įsiveržė su neregėta jėga, ne šiaip sau abejonė šiuo bei tuo, bet visuotinė abejonė. Staiga patyriau jausmą, kurį pažįsta išgyvenusieji žemės drebėjimą, kai veriasi žemė po jų kojomis, dreba sienos aplink, svyruoja lubos virš galvos ir virpa daiktai bei visa gamta prieš akis. Mane apėmė juodžiausia melancholija (OC XVb. 315).

Tocqueville'is jautė ypatingą poreikį būti tikras. „Abejonę laikau viena didžiausių mūsų prigimties nelaimių; ji eina iškart po ligos ir mirties".

Ar buvo galima ką nors išgelbėti iš nuolaužų? XIX amžiaus trečiąjį dešimtmetį Tocqueville'io gyvenimas virto nuolatinėmis pastangomis išsaugoti nors šiek tiek tikėjimo ir suteikti jam daugiau intelektualumo. Galbūt dėl Malesherbes'o atminimo, nepaisydamas pusbrolio Louis įkalbinėjimų stoti į kariuomenę (kurstomas ir kitų su karo diduomene susijusių ryšių), jis nusprendė studijuoti Paryžiuje teisę. Abatas Lesueuras šiai minčiai nepritarė. Jis suvokė savo globotinio mąstymo savybes ir darė viską, kad paskatintų literatūrines Tocqueville'io ambicijas.

Vargu ar Tocqueville'is galėjo pasirinkti tinkamesnį laiką studijuoti Paryžiuje. 1822–1823 metais parlamente ir spaudoje jau kunkuliavo Didieji debatai. Sąlygiškai liberalios ankstyvojo Restauracijos periodo vyriausybės po sosto įpėdinio nužudymo 1820 metais užleido vietą Villèle'io ultrarojalistų kabinetui. Trečiojo dešimtmečio viduryje Villèle'io vyriausybė pateikė naujų įstatymų projektų, kliudžiusių visas Prancūzijos visuomenės bei valdžios veiklos sritis. Šiuos įstatymus liberalioji opozicija laikė ne kuo kitu, kaip tik mėginimu atkurti *ancien régime*. Royer-Collard'o vadovaujami liberalai teigė kovą vykstant tarp „*ancien régime* ir revoliucijos, senosios Prancūzijos ir naujosios, tarp „aristokratijos" ir „demokratijos". Iš to, ką Tocqueville'is rašė po kelerių metų, matyti jį atidžiai sekus Didžiuosius debatus. Jie praturtino Tocqueville'io mąstymą tokiomis esminėmis sąvokomis kaip „aristokratija" ir „demokratija", „atomizacija" ir „centralizacija". Jie išmokė Tocqueville'į lyginti du visuomenės tipus. Didieji debatai suformavo dvejopą Tocqueville'io įžvalgą, kurios jis laikėsi iki gyvenimo pabaigos.

1827–1828 metais Tocqueville'is jau buvo beveik liberalas. Po teisės studijų su broliu Edouard'u keliaujant po Italiją Tocqueville'io rašytas dienoraštis atskleidžia jo susižavėjimą pilietine ir politine laisve. Jis pajuokia Neapolio aristokratus, kad parsidavė karaliaus tironijai, užuot kovoję už visuotines teises. Be to, Tocqueville'is tapo Krikščioniškosios moralės draugijos, įtakingos liberalų grupės, vadovaujamos istoriko François Guizot, nariu. Šios grupės propaguojamos idėjos rodė stiprų protestantizmo poveikį Restauracijos laikų liberalizmui. Guizot, kaip ponia de Staël ir Benjaminas Constant'as, įrodinėjo, kad liberalizmas nekelia jokio pavojaus krikščionybei, kaip manė katalikai rojalistai, ir turi būti suvokiamas kaip modifikuota krikščionybė. Nes liberalizmas, kaip ir pati krikščionybė, yra grindžiamas moraline lygybe, o moralė gali rastis tik iš sąžinės arba neprievartinio pasirinkimo, ir tik tai yra pilietinės lygybės pamatas.

Šis beveik protestantiškas suvokimas padėjo Tocqueville'iui išsaugoti „krikščioniškąją moralę", koncepciją, labai ryškiai iškylančią iš tikėjimo nuolaužų jo vėlyvuosiuose darbuose. Būtent toks interpretavimas padėjo jam rasti naują kredo. Nuo to laiko Tocqueville'is suvokia liberalizmo esmę su tokia pat aistra, kokią jau buvo jam įžiebęs ankstesnis paprastas tikėjimas. Kai praėjus keleriems metams su Tocqueville'iu susipažino kritikas Saint-Beuve'as, tuoj pat pavadino jį „tikinčiuoju".

Teisės studijos pradėjo nebepatenkinti Tocqueville'io smalsumo ir siekių. Dar Meco laikų mokytojo padedamas jis gilino savo politines žinias lygindamas Anglijos ir Prancūzijos institucijų raidą nuo viduramžių. Toks lyginimas buvo pasirinktas neatsitiktinai. Jis buvo esminis liberalų argumentas per Didžiuosius debatus. Juk būtent Anglijos atstovaujamosios valdžios modelį Prancūzija pritaikė Restauracijos laikotarpiu. Kodėl Anglija išplėtojo at-

stovaujamosios valdžios sistemą, o Prancūzija tapo absoliutinės monarchijos auka? Šis klausimas ėmė persekioti Tocqueville'į.

1827 metais jis gavo jaunesniojo teisėjo darbą Versalyje, kurio prefektu neseniai buvo paskirtas tėvas. Nepaisant ryšių, viltys greitai būti paaukštintam nepasiteisino. Teisininko profesija pasirodė besanti sunki ir neteikianti jaudulio, kurio jam reikėjo tiesiog gyvybiškai. Jis taip pat pamatė, kad viešai kalbėti jam tikra kankynė. Jo balsas buvo per švelnus, o pats – per daug rafinuotas. Troško reikšti mintis tiksliai, bet, priešingai nei kitas jaunas teisėjas, Gustave'as de Beaumont'as, nemokėjo improvizuoti. Beaumont'as, malonus jaunas Tureno aristokratas, buvo užkietėjęs liberalas. Jis pritarė Tocqueville'io idėjoms ir tapo ištikimu bičiuliu. Tocqueville'iui tokios draugystės reikėjo, nes ribotų pažiūrų kolegos jo netenkino. „Bijau, kad laikui bėgant galiu tapti teisine mašina, kaip ir dauguma kolegų, tokių užsidariusių, jog nesugeba nei įvertinti didžio vyksmo, nei prisiimti rimtų įsipareigojimų, kaip kad sugeba kurti aksiomas arba ieškoti analogijų... – rašė jis Kergolay. – Geriau sudeginsiu savo knygas, negu tapsiu toks kaip jie" (OC XIIIa. 108).

1827 metais ultrarojalistų vyriausybė pralaimėjo rinkimus, jos vietą užėmė nuosaikus Martignaco kabinetas. Buvo manoma, kad tai paskutinis Prancūzijos šansas pasiekti Burbonų ir liberalų kompromisą. Kai naujasis kabinetas panaikino draudimą skaityti paskaitas universitetuose, Guizot pradėjo dėstyti civilizacijos istorijos Europoje ir Prancūzijoje („History of Civilization in Europe and in France") kursą. Tai buvo jaunos liberalios inteligentijos kilimo pradžia. Guizot išplėtojo Didžiųjų debatų idėjas, ypač atomizacijos ir centralizacijos. Jis siekė tiksliai įvertinti Europos institucijų ir įsitikinimų evoliuciją. Guizot paskaitos paveikė Tocqueville'į. „Analitiškas

Guizot mąstymas" tapo jam modeliu. Beveik trejus metus Tocqueville'is kiekvieną šeštadienį keliaudavo iš Versalio į Paryžių, į senąją Sorboną, kurion plūsdavo susijaudinusios minios.

Tuo tarpu Tocqueville'io teisininko karjera nejudėjo iš vietos ir tai varė jį iš proto. Jis desperatiškai troško palikti pasauliui savo pėdsaką. Vėliau prisimindamas šį laikotarpį prisipažino, kad „būtų peršokęs Dievo Motinos katedrą, jei tik būtų žinojęs, kad anapus yra tai, ko troško". Tad ko gi jis troško? 1829–1830 metais Tocqueville'is norėjo aktyviai dalyvauti kuriant Prancūzijoje atstovaujamąją valdžią, nes tikėjo, kad ši valdymo forma vienintelė atitinka Europos „civilizacijos" (Guizot, kuriuo dabar rėmėsi, sąvoka) moralinius reikalavimus. Aristokratijos žlugimas, arba, pasak Guizot, „vidurinės klasės atsiradimas", negalėjo ir neturėjo būti grįžtamasis procesas. Tik naujos demokratinės visuomenės sąlygos atitiko tikrąjį teisingumą ir, negana to, krikščioniškąją moralę. Studijos, padėjusios Beaumont'ui ir Tocqueville'iui geriau suprasti socialinius ir politinius Europos pokyčius, turėjo nutiesti jiems kelią į politiką. Miestų iškilimas ir rinkos ekonomikos susiformavimas vėlyvuoju feodalizmo laikotarpiu, buržuazijos, kaip klasės, evoliucija bei valdžios centralizacija buvo svarbiausios jų studijų temos.

1829 metais Karolis X atleido Martignacą ir vietoj jo paskyrė princą de Polignacą. Po to įvyko rinkimai, tačiau naujoji dauguma buvo priešiška Polignacui ir ryžtingai iškėlė atstovaujamosios valdžios klausimą. Karalius, nusiteikęs valdyti vienas, atrodė, provokuoja revoliuciją. Per 1829–1830 metų krizę vėl iškilo pilietinio karo šmėkla, kadaise sudrumstusi Tocqueville'io vaikystę. Jo sveikata pašlijo. Nepaisydamas jauno amžiaus ir tvyrojusios nežinios, aptarti krizės Tocqueville'is eidavo pas žymius liberalus, tokius kaip Guizot – *jis norėjo ką nors daryti.* Pasinėręs į

visuomenės problemas savo pašnekovams politikams dažnai turėdavo atrodyti net įkyrus.

1830 metų Liepos revoliucija patvirtino didžiausius Tocqueville'io būgštavimus. Pastangos atkurti Prancūzijoje aristokratijos privilegijas žlugo, kartu beveik sunaikindamos ir atstovaujamąją valdžią. Tocqueville'is ir Beaumont'as nusprendė priešintis monarchijos *coup d'état*[11]. Tuo metu, kai Paryžiuje liberalai paskelbė Liudviką Pilypą naujuoju karaliumi, Tocqueville'is, įstojęs Versalyje į Nacionalinę gvardiją, matė ekipažus, vežančius tremtin Karolį X. Jis baisėjosi tokiu bukumu, atitolinusiu valandą, kai naujasis ir senasis Prancūzijos elitas galėjo susivienyti.

Po liepos įvykių Tocqueville'io ir Beaumont'o karjerai iškilo pavojus. Nors abu pasipriešino monarchijos *coup d'état*, įtarimą kėlė jų aristokratiška kilmė. Kai naujojo režimo reikalaujami juodu davė ištikimybės priesaiką, teisininkai to nesuprato. Tocqueville'is nebematė perspektyvų. Atrodė, kad jis visiems laikams pasmerktas likti jaunesnysis teisėjas. Tokia ateitis netenkino jo ambicijų. „Kasdien įsitikinu turįs eiti į priekį ir tas poreikis taps žiauriausia mano gyvenimo kančia" (OC XIIIa. 107). Politinis nestabilumas pablogino reikalus. Naujasis režimas galėjo subyrėti bet kada. Tolesni neramumai galėjo išvirsti į dar radikalesnį režimą ar net į „demokratinę respubliką". Ar tada aristokratai vėl bus persekiojami ir tremiami?

Kelerius metus Tocqueville'io galvoje sukosi mintis aplankyti Jungtines Amerikos Valstijas. Pirmą kartą jo dėmesys į Ameriką nukrypo trečiojo dešimtmečio pabaigoje, kai Prancūzijoje virė debatai dėl centralizacijos. 1828 metais jis jau buvo persiėmęs Restauracijos liberalų įvardyta svarbiausia šiuolaikinės demokratinės visuomenės politine problema. Kaip surasti centrinės valdžios ir vietinės autonomijos pusiausvyrą visuomenėje, kurioje vietinės au-

tonomijos nebegarantuoja aristokratijos valdžia? Sunaikinus Prancūzijoje aristokratiją kartu žlugo ir vietinė autonomija, tuo tarpu Anglijoje ji išsilaikė aristokratijos dėka. Bet dabar Anglijos modelis pasitikėjimo nebekėlė.

Tocqueville'io supratimu, Liepos revoliucija, be jokios abejonės, parodė, kad pastangos atgaivinti aristokratiją nėra tas būdas, kuriuo būtų galima apriboti centralizaciją Prancūzijoje. Jis spėjo, kad Prancūzijai labiau tiktų ne Anglijos, o Amerikos institucijų modelis. Būtent Amerikoje būtų galima pamatyti, kaip demokratinė visuomenė valdoma decentralizuotai. Kaip amerikiečiams tai pavyko? Išsiaiškinęs Amerikos federalizmo esmę jis galėtų reikšmingai pasitarnauti Prancūzijai, kuri, atrodė, krypsta į respubliką. Tačiau „respublika" Prancūzijoje buvo suprantama tik kaip centralizuota valdžia, vykdoma liaudies vardu. Be to, Tocqueville'is tikėjosi, kad kelionė į Ameriką padės jam įveikti nežinojimą ir pakloti pamatą politiko karjerai. Šį kartą asmeniniai interesai ir idealizmas vedė viena kryptimi.

1830 metų rudenį Tocqueville'is ir Beaumont'as pradėjo rengtis kelionei į Jungtines Amerikos Valstijas, net sugalvojo tinkamą dingstį. Po Liepos revoliucijos, be kitų dalykų, buvo diskutuojama ir dėl kalėjimų sistemos reformos. Tokia sistema jau buvo pritaikyta Filadelfijoje ir Auburne, Niujorko valstijoje. Įtakingų draugų padedami jie gavo leidimą vykti į Jungtines Valstijas susipažinti su naujo tipo kalėjimais.

Be jokios abejonės, Tocqueville'is buvo jųdviejų varomoji jėga: toli gražu ne taip užsidegęs Beaumont'as su baime ir kartu pašaipiai stebėjo draugą. Tačiau būtent geras Beaumont'o humoras padėjo Tocqueville'iui įveikti dažnus depresijos priepuolius, kuriems ištikus „pilvo skausmai" jį tiesiog pribaigdavo. Tie priepuoliai rodo, kaip emociškai intensyviai Tocqueville'is gyveno.

Tocqueville'is ir Beaumont'as atvyko į Niujorką 1831 metų gegužę. Juos iškart apstulbino neregėta socialinė lygybė ir tai, kad amerikiečiai nepaiso luomų skirtumo, tebegyvavusio Europoje kaip feodalizmo liekana. Didžiulį įspūdį jiems padarė ir kunkuliuojantis verslas. Socialinę lygybę, atrodė, lėmė viešpataujanti prekyba ir „baimės prarasti pelną" mentalitetas. Pradžioje Tocqueville'is į visa tai žiūrėjo net su panieka. Bet laikui bėgant jo požiūris darėsi vis palankesnis ir net pavydus, kol galiausiai virto atviru susižavėjimu – ypač palikus Niujorką ir išvykus į Vakarų pasienio regionus. Pranašumai, kuriuos teikė klasinės sąmonės nebuvimas, Tocqueville'io ankstesnes nuostatas įveikė galutinai.

Didžiausias pranašumas buvo, Tocqueville'io žodžiais tariant, „valdžios nebuvimas". Jis turėjo galvoje nebuvimą tokio valdžios mechanizmo kaip Prancūzijoje, tai, kaip laisvai amerikiečiai galėjo tvarkyti savo reikalus. Amerikos pilietinės visuomenės gyvumas įtikino Tocqueville'į, kad jis buvo teisus, nusprendęs Prancūzijos valstybės reformų modelio ieškoti Amerikoje. Nuojautai pasitvirtinus, jis troško pamatyti kuo daugiau.

> Sunku net įsivaizduoti kūno ir proto energiją, karštligiškai ir nepaliaujamai jame degusią. Poilsis jo prigimčiai buvo svetimas; nesvarbu, ar kūnas buvo aktyvus, ar ne, bet protas dirbo be perstojo... Net ir mažiausia laiko gaišatis jam buvo nemaloni. Ši nuostata vertė būti nuolat įsitempusį; kelionės tapo tokia aistra, kad jis niekada nevykdavo į naują vietą nesužinojęs, kaip galės iš ten iškeliauti. Vienas draugas taikliai pastebėjo, kad jis išvyksta dar neatvykęs (OC [Beaumont] I. 21–23).

Beaumont'as, vos spėjęs įkandin, palengvėjimą rasdavo piešdamas eskizus ir grodamas fleita.

Vis dėlto Tocqueville'iui nesvetima buvo ir kontempliacija. Kai juodu pasiekė Mičigano tyrus, beribių neliestų girių vaizdas leido atsipalaiduoti labiau negu kas kitas. Bent minutėlę jam pavyko ištrūkti iš socialinių konfliktų nelaisvės.

> Kai saulės spinduliai vidudienį persmelkia mišką, dažnai pasigirsta ilga rauda, tarsi sielvartingas verksmas, atsikartojantis lengvame vėjelyje. Po to stoja gili tyla ir absoliuti ramybė pripildo protą tarytum prietaringos pagarbios baimės. Tuose žydinčiuose tyruose, nelyginant Miltono rojuje, visa, atrodo, pasirengę priimti žmogų į savo glėbį, apima ramus pasigėrėjimas, švelni melancholija ir miglotas pasibjaurėjimas civilizuotu gyvenimu, tarsi atbunda laukinis instinktas, verčiantis gailėtis, kad netrukus ši kerinti vienuma išnyks (OC Va. 370).

Mičigano tyrai nuvijo pilietinio karo šmėklą, visą laiką viešpatavusią jo vaizduotėje.

Iš Mičigano draugai iškeliavo į Kanadą, kurioje galėjo pasidžiaugti prancūzų *ancien régime* liekanomis, po to į Bostoną. Tuo metu jie buvo beveik baigę tirti kalėjimų sistemą, tad pajuto tikrą palengvėjimą. Kelionės pretekstas jau buvo įgrisęs.

> Kadangi manoma, jog kalėjimų sistema yra svarbiausia mūsų užduotis, privalome, patinka mums tai ar ne, imtis jos kas dieną. Bergždžiai kartais mėginame išsisukti. Kiekvienas randa būdų draugiškai priminti kalėjimus. Per visuomenės vakarėlius namų šeimininkė arba jos dukra būtinai vieną iš mūsų rūpestingai pasisodina šalia – mano būsiančios nemandagios, nepradėjusios pokalbio apie kartuves ar kitokias bausmes (OC [Beaumont] VII. 71).

Nuo šiol Tocqueville'is visiškai atsideda tyrinėti Naujosios Anglijos politines institucijas ir randa tai, ko tikė-

josi. Bendruomenės autonomija ugdė pasitikėjimą savimi ir bendradarbiavimą, taigi atrodė, kad amerikiečiai beveik apsieina be valdžios. Tocqueville'is nagrinėja, kaip federacinė sistema per konstitucines taisykles ir teismus padeda to pasiekti. Jis pamatė, kad Naujosios Anglijos vietos pareigūnai yra ne tiek administracinės hierarchijos biurokratai, kiek žmonėms atsakingi atstovai. Tad nenuostabu, kad Naujosios Anglijos savivaldą jis pavertė sektinu mitu.

Iš Naujosios Anglijos abu draugai per Kentukį ir Misisipės slėnį išvyko tirti pietinių valstijų. Jie vos nenuskendo garlaiviui, kuriuo plaukė Ohajo upe, atsitrenkus į uolą. Priverstas keliauti sausuma baisiu oru Tocqueville'is susirgo ir gavo gydytis rąstų namelyje Tenesio valstijoje. Kai galop juodu kelionę atnaujino, tai, ką pamatė pietinėse valstijose, galutinai juos įtikino, kad Amerika primena aristokratų visuomenę vieninteliu dalyku – vergija.

Nuolatinis judėjimas, nauji įspūdžiai ir kelionės pavojai Tocqueville'iui patiko. Jis jautė beveik gyvybinį poreikį patirti įspūdžių jaudulį. Todėl grįžimas į Prancūziją 1832 metų kovą buvo siaubingas atoslūgis. Profesijos požiūriu jis įklimpo į tą pačią nemalonią padėtį, kurioje kadaise jau buvo atsidūręs. Kai Beaumont'as (skundęsis esąs vyriausybės „išnaudojamas") metė teisėjo darbą, Tocqueville'is pasielgė taip pat. Atsistatydinęs visą savo laiką galėjo skirti knygai apie Amerikos institucijas, o Beaumont'as parašė ataskaitą apie kalėjimus.

Tuo metu Tocqueville'is suartėjo su viena angle. Iš vidurinės klasės kilusi Mary Mottley nebuvo gražuolė ir negalėjo girtis ypatinga sėkme. Tačiau Tocqueville'iui patiko, kad ji buvo laisva nuo prancūzams būdingų prietarų ir imli idėjoms. Kai 1835 metais juodu susituokė, Tocqueville'io šeimos akimis tai buvo *mésalliance*[12]. Tačiau Tocqueville'is negalėjo pakęsti savo klasei būdingų iš anksto

surežisuotų vedybų. 1833–1834 metais didumą laiko jis praleido rašydamas palėpėje ir Mary draugija jam buvo didelė paguoda. Kaip vėliau pažymėjo Beaumont'as, tai buvo laimingiausias Tocqueville'io gyvenimo laikotarpis.

Knyga „Apie demokratiją Amerikoje" buvo išleista 1835 metais. Pasisekimas pranoko karščiausius Tocqueville'io lūkesčius. Royer-Collard'as pakrikštijo jį „naujuoju Montesquieu". Tocqueville'is džiaugėsi šlove, bet stengėsi nepamesti galvos. (Jis lygino save su ta Napoleono dvaro dama, kurios vyras buvo ką tik įšventintas į kunigaikščius; išgirdusi skelbiant: „Kunigaikštienė", ji pasitraukė į šalį praleisti skelbiamos „garbiosios ponios".) Įkvėptas 1835 metų vasaros kelionės į aristokratinę Angliją ir padrąsintas vigų bei tokių radikalių mąstytojų kaip J. S. Millis pagyrimų, Tocqueville'is sumanė papildyti knygą „Apie demokratiją Amerikoje" veikalu apie demokratinės visuomenės poveikį idėjoms, jausmams ir tradicijoms. Tačiau antroji dalis, savo koncepcija buvusi dar originalesnė negu pirmoji, sukėlė nenumatytų rūpesčių ir užėmė daugiau laiko, nei jis buvo planavęs.

Tocqueville'is jau ieškojo būdų, kaip pasinaudoti įgyta šlove siekiant politiko karjeros. 1837 metais jis iškėlė savo kandidatūrą mažiausiai dviejuose Normandijos rajonuose, bet išrinktas nebuvo, nes atsisakė vyriausybės pasiūlytos paramos. Prancūzijos valstybinis centralizmas ir ribota balsavimo teisė leido valdžiai manipuliuoti rinkimais, o Tocqueville'is tuo šlykštėjosi. Vis dėlto tai, kad jis atsisakė vyriausybės paramos, po dvejų metų suteikė jam didelį pranašumą – jis lengvai laimėjo rinkimus Valone, artimiausiame mieste prie savo žavingo Normandijos dvaro.

Šie reikalai atėmė daug laiko ir pavertė veikalo „Apie demokratiją Amerikoje" antros dalies rašymą lėtu, netolygiu procesu. 1840 metais pagaliau pasirodžiusi knyga

nesukėlė tokio entuziazmo, kaip pirmoji. Vargu ar reikia tuo stebėtis, turint galvoje daug abstraktesnį jos pobūdį. Tačiau Tocqueville'is nusivylė. Jis tikėjosi, kad ir šį kartą lydės sėkmė, padėsianti politiko karjerai ir „kilniam reikalui" kuriant Prancūzijos liberalias institucijas.

Apskritai penktasis dešimtmetis buvo sunkūs, nelaimingi metai. Tocqueville'is įsitikino, kad jam trūksta įgūdžių parlamentinei karjerai lygiai taip pat, kaip trūko dirbant teisėju. Paskendęs idėjose, jis prastai išmanė parlamentinę taktiką, nemokėjo elgtis su kolegomis (sunkiai įsimindavo net įspūdžio nepalikusių žmonių pavardes). Dėl švelnaus balso viešai kalbėti taip pat buvo kankynė. Įsitempęs jis dienų dienas rengdavosi kalbai, o kai ji būdavo baigta, dažnai dėl nervų skrandžiui sutrikus net valgyti negalėdavo. Suvokdamas turįs ypatingų gabumų Tocqueville'is troško užimti vadovaujamą padėtį tarp amžininkų, tad nepasisekus įpuolė beveik į neviltį.

Būtų galėjęs ieškoti paguodos ne santuokoje, bet tai tik sustiprino melancholiją ir vienišumą. Jis visuomet pasikliaudavo kokiu nors patikimu bičiuliu; po abato Lesueuro buvo pusbrolis Kergolay, paskui Beaumont'as. Santūrus su aplinkiniais tokiems draugams Tocqueville'is nepaprastai atsiverdavo. Kartą jis palygino save su siaurakakliu buteliu, kurį „apvertus kaklu žemyn, išsipila viskas arba nieko". Deja, per penktojo dešimtmečio parlamentines intrigas draugystė su Beaumont'u pašlijo. Nebeliko nieko, kuo galėtų pasikliauti.

Tapę parlamentarais Beaumont'as ir Tocqueville'is tikėjosi sukurti tikrai liberalią partiją – tokią, kuri pripažintų naują demokratinę visuomenę, bet nesitaikstytų su Prancūzijos valstybės centralizmu. Jų tikslas buvo pastūmėti Prancūziją į visų lygių savivaldą ir palengva sukurti laisvus *mœurs*[13], t.y. laisvų pažiūrų ir laisvos gyvensenos visuomenę, kokios tuometiniai įstatymai anaiptol ne-

skatino. Tačiau vos juodviem patekus į parlamentą, Guizot kabinetas patyrė 1840–1841 metų Artimųjų Rytų krizę. Guizot pasirodė puikiai mokąs manipuliuoti Liepos monarchijos įvesta ribota balsavimo teise. Tai buvo laikotarpis, kai Prancūzijoje įsigalėjo siauri buržuaziniai interesai ir politikai užmiršo bet kokius idealus. Tocqueville'is, pasigendantis „didžiųjų" Restauracijos laikų klausimų ir smerkiantis buržuazijos *pot-au-feu*[14], pasijuto gavęs viso labo Kasandros vaidmenį, o tai netenkino jo siekių vadovauti.

Iš aklavietės Tocqueville'į išgelbėjo 1848 metų Vasario revoliucija. Jis tuoj pat suprato, kokį pavojų liberalioms institucijoms sukels Paryžiaus darbininkų klasę apėmusi socializmo baimė. Tačiau kartu jis ir mėgavosi iškilusiu pavojumi. Susiduriame su Tocqueville'io gyvenimo paradoksu – parlamentinė sistema, kurią Tocqueville'is siekė sukurti Prancūzijoje, pagimdė politiką, kuri nekaitino vaizduotės, o revoliucinė situacija jį jaudino.

1848 metų gegužę Tocqueville'is didele persvara laimėjo rinkimus į naująją Asambleją ir rodydamas didelę asmeninę drąsą dalyvavo malšinant gegužės 15 dienos Paryžiaus darbininkų sukilimą. Taip pelnė reputaciją, padėjusią patekti į Konstitucijos projektą rengiantį komitetą. Jam nepavyko įtikinti kolegų imtis decentralizavimo priemonių, tačiau jis nesipriešino, kad būtų įtrauktas punktas, leidžiantis tiesiogiai rinktam prezidentui valdyti tik vieną kadenciją. Šio įstatymo keliamas pavojus tapo akivaizdus 1848 metų rudenį, kai į prezidentus balotiravosi princas Louis Napoleonas. Tocqueville'is parėmė nieko nelaimėjusį jo varžovą generolą Cavaignacą.

Po naujų riaušių Paryžiuje 1849 metais Louis Napoleonas paskyrė Tocqueville'į užsienio reikalų ministru. Per neilgą savo tarnybos kadenciją jam teko srėbti košę dėl Prancūzijos kišimosi į Romos revoliuciją padarinių ir su-

sidurti su krize, kurią sukėlė į Turkiją pabėgę Rusijos bei Austrijos ir Vengrijos imperijos revoliucionieriai. Tai nebuvo tos problemos, kurios gali pelnyti ministrui didžiulį pripažinimą. (Iš tiesų Tocqueville'io sprendimas skirti savo draugą, popiežiaus absoliutizmo šalininką Corcelle'į, ambasadoriumi prie Popiežiaus Kurijos sukėlė tik dar didesnę Prancūzijos politikos painiavą, nes Corcelle'is nenorėjo spausti popiežiaus ir Romos kardinolų priimti liberalaus konstitucinio sprendimo.) Vis dėlto Tocqueville'is galėjo didžiuotis savo indėliu, kai prie Romos stovėjusiai prancūzų kariuomenei nebuvo leista apšaudyti senojo miesto.

Tocqueville'is ir žavėjosi, ir bjaurėjosi Louis Napoleonu. Jį stulbino prezidento polinkis į fantazijas, beveik prilygstantis beprotybei. Kita vertus, Louis Napoleonas žavėjosi Tocgueville'iu ir apgailestavo jo netekęs, kai 1849 metų pabaigoje paleido Barrot kabinetą. Tačiau tuo metu Tocqueville'is ir kiti žymūs politikai jau nebeturėjo jokių abejonių dėl princo prezidento kėslų: jis siekė atkurti Napoleono I imperiją.

Nuo 1849 iki 1851 metų Tocqueville'io dėmesį prikaustė prezidento ir Asamblėjos kova. Tapęs šią problemą nagrinėjančio komiteto pirmininku Tocqueville'is ragino panaikinti įstatymą, draudžiantį antrą kartą rinkti tą patį prezidentą. Tai buvo 1851–ųjų vasarą. Ankstesnę žiemą Tocqueville'iui teko praleisti Sorente, nes intensyvus užsienio reikalų ministro darbas pakirto sveikatą. 1850 metų kovą jis pradėjo kosėti krauju. Tai buvo pirmieji tuberkuliozės, galiausiai nuvariusios jį į kapus, požymiai.

1851 metų gruodžio 2 dienos Louis Napoleono *coup d'état* nenustebino niekieno. Trumpam įkalintas *Quai d'Orsai*[15] Tocqueville'is sugebėjo perduoti į laisvę protesto laišką, vėliau pasirodžiusį Londono „Times“. Liberalų reikalas, už kurį jis kovojo nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos,

atrodė žuvęs. Bet ar ilgam? Jis nepasidavė saviapgaulei. Buvo aišku, kad kariuomene ir valstiečių socializmo baime grįstas režimas kurį laiką išsilaikys. Tocqueville'is buvo įsitikinęs neturįs kitos išeities, kaip tik pasitraukti iš visuomeninio gyvenimo ir jau buvo pradėjęs tam ruoštis. Leisdamas žiemą Sorente jis ne tik parašė „Atsiminimus" apie 1848 metų revoliuciją („Souvenirs"), bet pradėjo planuoti dar vieną knygą. Per tą trumpą laikotarpį, kol buvo užsienio reikalų ministras, jis įsitikino, kad veikiau paliks pėdsaką rašydamas, negu eidamas politines pareigas, juolab kad pastarosios galimybės nebeliko. Tironui jis netarnaus. Tačiau knyga, kurią ketino rašyti, turėjo būti šis tas daugiau nei literatūrinis veikalas. Tai turėjo būti politinis veiksmas, tik kitu pavidalu. Tocqueville'is nusprendė, kad Napoleono Pirmosios imperijos kilmė padės geriau suvokti Antrąją, ir ketino parodyti, kaip dėl laisvės įvykdyta revoliucija pavirto kariniu despotizmu. Jis norėjo atskleisti, kaip klasių kova Prancūzijoje žlugdo laisvas institucijas.

Po 1851 metų Paryžiaus salonai Tocqueville'iui tapo nebemieli. Dvariškio padėtis netenkino jo savigarbos. Kad ir kaip būtų, Louis Napoleonas tebuvo labai prasta Liudviko XIV kopija. Tocqueville'is ir Mary daugiausia gyveno Normandijoje, atvykdavo į Paryžių nebent knygų, reikalingų revoliucijos studijoms. Netrukus visą savo dėmesį jis nukreipė Prancūzijos visuomenei ir valdžios struktūrai iki 1789 metų tyrinėti. 1853–1854 metais vis blogėjant sveikatai Tocqueville'is buvo priverstas iškeisti šaltą, drėgną Normandiją į švelnesnio klimato Tūrą. Dabar jis galėjo atsidėjęs nagrinėti beveik surinktus ikirevoliucinės intendantūros[16] duomenis. Nusivylimas Antrąja imperija tarpais visai išsekindavo dvasią. Gyvenimas tapo panašus į savanorišką tremtį. Jis nepasidavė Louis Napoleono įkalbinėjimams grįžti į visuomeninį gyvenimą. Mieliau

palaikė ryšius su panašiai mąstančiais draugais ir vis dar „kilniam reikalui" atsidavusiais liberalais. Šeštąjį dešimtmetį jo korespondencija nepaprastai išaugo. Jam reikėjo liberalų palaikymo.

Tocqueville'io laiškai atskleidžia jo asmenybę kur kas geriau negu knygos. Savo veikalus jis negailestingai trumpindavo. Tačiau jo laiškai pasižymi akimirkos laisve ir *élan*[17], adresatą užburiančiu subtilumu ir delikačiu humoru, kuris būtų tikęs kiekvienam salonui. Ir vidutinio amžiaus sulaukusiam Tocqueville'iui jaunatvišką entuziazmą išlaikyti padėjo smalsumas, pilietinė dvasia ir nuoširdus tikėjimas laisvomis institucijomis. *Ancien régime* jis vertino ironiškai, bet be cinizmo. Šios savybės savaip traukė jo draugus. Viešėdami *château de Tocqueville* jie mėgdavo ilgai vaikštinėti, kalbėtis apie literatūrą, keliones, istoriją ir, žinoma, politiką. Užsikrėtęs kokia nors idėja Tocqueville'is į ją pasinerdavo visiškai. Atrodė, jis nepastebi savo kelyje kliūčių.

Šeštojo dešimtmečio viduryje didžiausias kliuvinys dirbti buvo sveikata. Vis dėlto jis sugebėjo pramokti vokiškai ir aplankyti Reino kraštą, kad labiau perprastų XVIII amžiaus Vokietiją. 1856 metais jis parašė veikalą „*Ancien régime* ir revoliucija", nagrinėjantį 1789 metų revoliucijos ištakas. Ar knyga turės pasisekimą? Tocqueville'is desperatiškai troško suduoti smūgį Antrajai imperijai, tačiau baiminosi, kad liberalų prielaidos, kuriomis ji rėmėsi, taip nesiderina su laiko dvasia, jog knyga gali ir nesulaukti populiarumo. Taip manydamas jis klydo. Pasirodžius knygai „*Ancien régime* ir revoliucija" Tocqueville'is antrą kartą pelnė didžiulę šlovę.

Dabar visa Europa laikė Tocqueville'į didžiausiu prancūzų liberalizmo šaukliu. Kai 1857 metais jis nuvyko į Londoną susipažinti su Britų muziejaus Prancūzijos revoliucijos kolekcija, Anglijos visuomenė deramai įvertino

Tocqueville'į. Jo vizitas sukėlė net sąmyšį. Princas Albertas pasikvietė Tocqueville'į *tête-à-tête*[18]. Dažnos vaišės visiškai sutrikdė skrandžio veiklą. Britų karo laivu Tocqueville'is grįžo namo į Šerbūro pusiasalį. Parodyta pagarba nustelbė susierzinimą, kurį jam anksčiau kėlė britų vyriausybė, visai nesijaudinusi dėl politinės laisvės sunaikinimo Prancūzijoje.

Nors Tocqueville'io smalsumas neblėso, išseko jėgos. 1858 metais jis vėl atsikosėjo krauju, tad gydytojo spiriamas kitą žiemą turėjo praleisti prie Viduržemio jūros. Tačiau dabar rimtas kliuvinys buvo Mary dvasinė būsena. Ji taip niekada ir neatgavo ramybės, pajutusi pagrindą suabejoti Tocqueville'io ištikimybe, nors šis, *au fond*[19], liko jai atsidavęs. Matydama progresuojančios tuberkuliozės simptomus ir pati trokšdama paguodos ji dar labiau skundėsi. Gyvenimas be jo turėjo jai atrodyti siaubingas. Vyro šeima niekada jos nepripažino. Ji taip ir liko Prancūzijoje įstrigusi anglė.

1858 metų lapkričio kelionė į pietus buvo tikra katastrofa. Žiema užgriuvo per anksti ir į Kanus Tocqueville'is nuvyko leisgyvis. Dėl švelnaus Provanso klimato sveikata kartais šiek tiek pagerėdavo, tačiau galas, kaip liūdnai konstatuoja Beaumont'as, nekėlė jokių abejonių. Tocqueville'is mirė 1859 metų balandį, nesulaukęs penkiasdešimt ketverių.

Taip Prancūzija prarado savo didžiausią liberalios minties puoselėtoją – mąstytoją, suderinusį Montesquieu politinės valdžios išsklaidymo idėją su būtinybe pripažinti demokratines visuomenės permainas, protą, kuriame derėjo šiuolaikiškas tikėjimas asmenybės autonomija ir senoji pilietiškumo, arba patriotizmo, dvasia. Daug ginčų sukėlė klausimas, ar Tocqueville'is mirė krikščionis ar ne. Turbūt tiksliausia būtų pasakyti, kad jis buvo pusiau tikintis – Tocqueville'is tikėjo, kaip jis vadino, „krikščioniš-

kąja morale". Šiais žodžiais jis nusakė tikėjimą prigimtine žmonių lygybe bei brolybe, garantuojančiomis lygią visų teisę į laisvę.

Krikščionių Bažnyčia kėlė Tocqueville'iui nepasitenkinimą. Jo manymu, savo moralinių įsitikinimų Bažnyčia niekados nepavertė politiniu veiksmu. Ji niekada aiškiai nepasakė esanti už tokį valdymą, kuris būtų grindžiamas susitarimu, ir už tokią valdžios formą, kuri leistų šį susitarimą pasiekti. Bažnyčia taip pat niekada nepareiškė, kad piliečių pareiga yra patiems rūpintis visuomenės reikalais. Štai kodėl Tocqueville'is teigė, kad svarbiausias jo politinės veiklos tikslas buvo suderinti krikščionybę su šiuolaikiniu pasauliu ir parodyti, kad krikščioniškoji moralė be liberalios pilietinės pareigos doktrinos nėra tobula. Bažnyčia, ypač Katalikų, privalėjo prisiimti atsakomybę už pasaulį, kurį pati padėjo sukurti, ir paremti jo laisvas institucijas.

Laisvė Tocqueville'iui nebuvo paviršutiniškas dalykas. Didelės, gražios ir liūdnos jo akys, žvelgiančios iš portretų, byloja apie didžiulę atsakomybę. Dveji metai prieš mirtį jis rašė senam bičiuliui:

> Žinai, esu įsitikinęs, kad gyvenime nėra laiko ilsėtis; išorinės, o dar labiau vidinės pastangos senatvėje būtinos kaip ir jaunystėje – ne, dar reikalingesnės. Žmogus yra keliauninkas į vis šaltesnį ir šaltesnį kraštą, ir kuo tolesnė platuma, tuo spartesnis turi būti jo žingsnis. *Šaltis yra didžioji sielos liga.* Kad įveiktum šį grėsmingą blogį, reikia ne tik nuolat aktyviu darbu mankštinti protą, bet ir bendrauti su kitais žmonėmis bei domėtis šio pasaulio reikalais. Sulaukus tokio amžiaus ypač negalima sustoti ties tuo, kas jau išmokta, bet stengtis sužinoti dar daugiau (OC XIIIb. 324–325).

Tocqueville'is atėjo į pasaulį niūriais laikais. Nenuostabu, kad jo gyvenimas buvo toks nerimastingas ir intensyvus.

2. DIDIEJI TREČIOJO DEŠIMTMEČIO DEBATAI

Trečiąjį dešimtmetį Tocqueville'is gyveno dvigubą gyvenimą. Išoriškai jis teisės studentas, nuo 1827 metų jaunesnysis teisėjas Versalyje. Šiuo laikotarpiu Tocqueville'į lydėjo greičiau nesėkmės nei sėkmė. Teisės studijos jam buvo nuobodžios, o nepasitikėjimas savimi kaip oratoriumi teisėjaujant trukdė siekti paaukštinimo. Tačiau Tocqueville'io vidinis gyvenimas – visai kas kita. Šiuo laikotarpiu jis išgyveno didelį intelektualinį pakilimą. Jaudulį, kurio neteikė karjera, suteikė idėjos, kilusios įsitraukus į trečiojo dešimtmečio Didžiuosius debatus. Šios idėjos palengva kreipė jo dėmesį į Jungtines Amerikos Valstijas ir jis kaip niekada atsidėjęs pradėjo tyrinėti amerikiečių institucijas.

Kad ir kaip keista, į to laikotarpio Tocqueville'io asmenybės evoliuciją per mažai kreipta dėmesio. Gal todėl, kad Tocqueville'is nepaliko jokių duomenų apie savo intelektinį formavimąsi. Be to, rašydamas „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) jis siekė naujumo, o tai neskatino užpildyti intelekto spragų. Paties prisipažinimas, kad rašydamas apie kokį nors dalyką buvo linkęs *neskaityti* knygų ta tema ir tik 1835 metais pirmą kartą perskaitęs tokius politinės minties filosofus kaip Platonas ir Machiavelli, taip pat gali klaidinti. Visi šie dalykai atitraukia dėmesį nuo jo veiklos trečiąjį dešimtmetį.

Vis dėlto kai tik laiškai leidžia mums pažvelgti į Tocqueville'io vidų, įsitikiname, jog trečiąjį dešimtmetį jis visas buvo pasinėręs į studijas. 1825 metais padedamas buvusio Meco laikų mokytojo Tocqueville'is pradėjo lyginti Prancūzijos ir Anglijos institucijų istorinę raidą. Kaip tik tuo metu šis gretinimas tapo svarbiausiu liberalų atsparos tašku per Didžiuosius debatus. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje kartu su naujuoju draugu Beaumont'u Tocqueville'is ėmėsi dar vienos ambicingos studijų programos. Ir vėl tokių liberalų kaip Guizot ir Barante'o darbai atsidūrė jo studijų dėmesio centre. Tocqueville'is daugiausia skaitė istorijos veikalus. Tačiau tai buvo kitokia istorija – analitinė ir sociologinė, turėjusi didelės reikšmės liberalų argumentams per Didžiuosius debatus. Šiuose veikaluose nemažai vietos užėmė socialinės ir politinės teorijos.

Debatai dėl Restauracijos politikos buvo Tocqueville'io minčių katalizatorius. Akivaizdu, ir tiesiogiai, ir netiesiogiai, kad jo mintis formavo liberalų, vadinamųjų *Doctrinaires*[20] – Royer-Collard'o, Barante'o ir Guizot, taip pat ponios de Staël ir Benjamino Constant'o – darbai. Tocqueville'io panegirika „liaudį nuo karaliaus ir karalių nuo liaudies gynusiam" proseneliui Malesherbes'ui buvo pasiskolinta iš ponios de Staël „Prancūzijos revoliucijos apmąstymų" (1818 m.), veikalo, paruošusio dirvą kitą dešimtmetį prasidėjusiam liberalų ginčui.

Iš Tocqueville'io laiškų žinome, kad apie dvejus metus, iki 1830 metų revoliucijos, jis lankė François Guizot paskaitas, godžiai skaitė Guizot straipsnius, jo analitinį požiūrį laikė pavyzdžiu. 1829 metų rugpjūtį Beaumont'ui jis rašė:

> Šią žiemą turime kartu dar kartą perskaityti [Guizot „Civilizacijos istoriją"], mano mielasis drauge. Idėjų anali-

ze ir žodžių parinkimu ji nuostabi, tikrai nuostabi. Ją perskaitęs įgijau esminių žinių apie IV amžių, kurio iki šiol visiškai nepažinojau, nors jis geriausiai atskleidžia visą didžiojo romėnų aparato subyrėjimo esmę (OC VIIIa. 80–81).

Ne mažiau Tocqueville'is garbino ir Pierre'ą Royer-Collard'ą, trečiąjį dešimtmetį buvusį liberalų opozicijos ultrarojalistų vyriausybei vadovu ir ieškojusį *modus vivendi*[21] tarp Burbonų ir liberalų. Nė vienas kitas valstybės veikėjas nelaimėjo tokio Tocqueville'io pripažinimo. Kai išspausdinęs „Apie demokratiją Amerikoje" Tocqueville'is išgarsėjo, nedelsdamas pasinaudojo proga susidraugauti su Royer-Collard'u; laikė jį savo mokytoju ir kone tėvu, ne kartą jam pačiam prisipažindamas, kad „nuoširdžiai žavisi ir jo būdu, ir darbais" (OC XI. 9).

Apskritai Restauracija tapo Tocqueville'iui modeliu. Vėliau šį laikotarpį jis pavadino „didžių klausimų" ir „didžių partijų" laikotarpiu, priešindamas jį Liepos monarchijai ir Antrajai imperijai. Esminė Restauracijos laikų debatų tema – Europos socialinių pokyčių prigimtis bei kryptis ir būtinybė sukurti atstovaujamąją valdžią – visiems laikams prikaustė Tocqueville'io dėmesį. Žavėjimasis Restauracija buvo versmė, maitinusi jo mąstymą.

Tocqueville'io laimei, tuo metu, kai liberalioji mintis persikėlė į Paryžių, jis jau buvo brandus žmogus. Didieji Restauracijos laikų debatai atsidūrė ties lemiamu posūkiu. Pasikeitė ne tik programa, bet ir liberaliosios minties pobūdis. Gimė naujas žanras. Tocqueville'is genialiai sugebėjo perprasti Didžiųjų debatų nagrinėjamas problemas, suvokė jų reikšmę, kurios nesuprato net jo mokytojai Royer-Collard'as ir Guizot.

Kodėl Didieji debatai buvo tokie svarbūs liberaliosios minties raidai? 1815 metais žlugus Napoleonui I ir grįžus Liudvikui XVIII pirmosiose Restauracijos vyriausybė-

se daugumą turėjo *Doctrinaires* vadovaujami liberalai, bet 1820 metais, po pasikėsinimo į sosto įpėdinį, buvo sudaryta ultrarojalistų vyriausybė (pasak šmaikštuolių, „rojalistiškesnė už patį karalių“). Ši Villèle'io vadovaujama vyriausybė trečiojo dešimtmečio viduryje ėmėsi įgyvendinti ambicingą įstatymų programą. Liberalų nuomone, tai buvo ne kas kita, kaip mėginimas atkurti Prancūzijoje aristokratiją ir jos valdžią. Tada ir prasidėjo ilgai trukę, įvairiausias sritis ir reiškinius palietę liberalų ir ultrarojalistų debatai, kelerius metus viešpatavę Deputatų rūmuose, spaudoje ir pamfletuose.

Didieji debatai lėmė liberalų argumentaciją. Liberalai turėjo parodyti, kad tai, ką siūlo ultrarojalistai, yra ne tik neteisinga, bet ir neįmanoma: net jeigu ultrarojalistai ir galėtų – nors ir laikinai – naudotis visa politine valdžia, Prancūzijoje jau įvykę socialiniai ir ekonominiai pokyčiai verstų žiūrėti į jų aristokratijos atgaivinimo programą kaip į senienų rinkinį, ne daugiau. Jokie įstatymai ar dekretai, net karinės jėgos ir klerikalų palaikomi, negalėtų panaikinti nuosavybės perdalijimo, rinkos ekonomikos ir socialinio judrumo, būdingų XIX amžiaus Prancūzijai. Liberalų akimis, ultrarojalistų daugumą sudaranti provincijos bajorija ir buvę *émigrés* yra tik lunatikai, svaičiojantys apie dvarininkų ir garbių ponų Prancūziją, kuri jau nebeegzistuoja.

Puolant ultrarojalistų įstatymų leidybos programą svarbiausia liberalų tema tapo „aristokratijos sunaikinimas“ Prancūzijoje – to žlugimo pėdsakų liberalai įžvelgė jau prieš daugelį šimtmečių. Taigi jie visai kitaip įvertino 1789 metų revoliuciją.

Liberalų požiūriu, revoliucija greičiau įteisino Prancūzijos visuomenės pokyčius ir tiems pokyčiams pritaikė Prancūzijos valdžios struktūrą, nei pati buvo pirminė socialinių pokyčių priežastis. Liberalai išmoko tiksliai skir-

ti politines institucijas ir socialinę struktūrą, iš kurių priežastinį pirmumą teikė pastarajai. Guizot tai tiksliai apibrėžė dar 1822 metais:

> Norėdami suprasti visuomenės būklę, jos civilizacijos laipsnį arba tipą... dauguma autorių studijavo politines institucijas. Išmintingiau būtų pradžioje ištirti pačią visuomenę, kad būtų galima suprasti jos politines institucijas. Prieš tapdamos priežastimi politinės institucijos pačios būna padarinys; visuomenė sukuria jas, o tik paskui jos keičia visuomenę. Todėl norint suprasti tautos padėtį, užuot analizavus valdymo sistemą ar formą, tą padėtį pirmiau ir reikėtų ištirti, tada paaiškėtų, koks turėjo ir galėjo būti tautos valdymas.
>
> Visuomenė, jos sudėtis, individų gyvenimo būdas atsižvelgiant į jų socialinę padėtį, skirtingų klasių santykiai, ypač asmens padėtis (*l'état*[22]) – tai pirmiausia reikalauja dėmesio... tyrėjo, kuris siekia suprasti, kaip valdoma tauta.
>
> Tam, kad suprastum politines institucijas, reikia suprasti skirtingas socialines sąlygas (klases) ir jų santykius. Kad suprastum skirtingas socialines sąlygas, reikia suprasti nuosavybės prigimtį ir santykius („Esė apie Prancūzijos istoriją" [1822], 87–90).

Išvada buvo akivaizdi: visuomenės sandara nustato politinio pasirinkimo ribas. Pavyzdžiui, nuosavybės pasidalijimas, švietimo plitimas ir socialinis judrumas pakirto iš feodalizmo paveldėtą kastų sistemą, tad jokia valdžia, kad ir kokia būtų jos bravūra, negali atkurti aristokratų visuomenės Prancūzijoje.

Visiškai aišku, kad liberalai socialinę struktūrą ir politines institucijas pradėjo akcentuoti ne šiaip sau. To reikalavo polemika. Tyrinėdami Prancūzijos institucijų raidą nuo viduramžių – originaliausią pavidalą tokios pastangos įgavo Guizot veikale „Civilizacijos istorija" (1828–1830 m.) – liberalai rado priežasčių ne tik pasitenkinti, bet

ir susirūpinti. Visuomenės pokyčiai nuo feodalizmo suklestėjimo laikų jiems atrodė naudingi ir teisingi, tačiau Prancūzijos valdžios permainos buvo toli gražu ne tokios džiuginančios.

Taigi Restauracijos laikų liberalai suprato, kad reikia polemizuoti dviem frontais: galima džiaugtis tuo, ką ponia de Staël pavadino „lygybės pažanga", o Guizot – „vidurinės klasės iškilimu", bet privalu kritikuoti biurokratinę valstybės struktūrą, išsikerojusią nuo Richelieu ir Liudviko XIV laikų. Visuomenės pokyčiai, kulminaciją pasiekę per pilietinės lygybės triumfą 1789 metais, atitiko tikrąjį teisingumą, tačiau centralizuotos valdžios stiprėjimas ir savivaldos sunaikinimas atrodė mažų mažiausiai pavojingas.

Liberalų atmintyje tebebuvo gyva tironiška Napoleono valstybė, nes Restauracijos laikų Prancūzija iš esmės išlaikė Napoleono Prancūzijos administravimo struktūrą. Restauracijos pradžioje *Doctrinaires* – Royer-Collard'as, Barante'as ir Guizot – dirbo Vidaus reikalų ministerijoje. Jie iš vidaus matė, kaip veikia Prancūzijos valstybės mašina. Suprato, kaip vietos valdžia buvo sumenkinta iki vietinės administracijos, kai net merai tapo labiau atsakingi Paryžiaus valdininkams negu vietos rinkėjams. Vietinė iniciatyva išblėso. Nuomonės vietose buvo galima nepaisyti. Liberalų akimis, tai atsitiko tik dėl to, kad ultrarojalistai, kontroliuodami galingą valstybės mašiną, leido sau klaidingai manyti galį panaikinti socialinius pokyčius, iš tiesų jau seniai pakirtusius Prancūzijos aristokratiją.

Būtinybė polemizuoti dviem frontais – ginti demokratinę visuomenės permainų kryptį ir kritikuoti Prancūzijos valstybės tironišką pobūdį – nubrėžė Restauracijos laikų liberalizmo kontūrus ir padeda paaiškinti jo ištakas. *Doctrinaires* buvo priversti ganėtinai nauju būdu tyrinėti socialinės struktūros pokyčių ir valdžios formos pokyčių

ryšį. Tai darydami jie prarado dalį liberalios minties optimizmo, paveldėto iš pirmtakų, tuo skiriasi ir nuo XVII amžiaus Visuomenės sutarties teoretikų, ir nuo XVIII amžiaus škotų Šviečiamosios epochos atstovų.

Tokie XVII amžiaus Visuomenės sutarties teoretikai kaip Locke'as ginčijosi iš neistoriškų „prigimtinės būklės" pozicijų ir daugiausia dėmesio skyrė politinių teisių problemai. Kitaip nei jie, Restauracijos laikų liberalai pirmiausia turėjo aptarti socialinius reiškinius, Prancūzijos visuomenės permainų, įvykusių nuo feodalizmo laikų, prigimtį ir kryptį. Todėl jie negalėjo leistis tolyn tiesiog nužymėdami žmogaus prigimties prielaidas ir dedukciškai parodydami iš tų prielaidų kylančias „tinkamo" visuomenės ir valdžios organizavimo išvadas. Jie negalėjo apsieiti be istorijos.

Vis dėlto apsiriboti vien socialinių pokyčių eigos analize Restauracijos liberalai taip pat negalėjo. Jie neabejotinai vadovavosi tomis sociologijos idėjomis, kurias XVIII amžiuje iškėlė Montesquieu ir Šviečiamojo amžiaus Škotijos mąstytojai. Škotų Adamo Smitho, Adamo Fergusono ir Johno Millaro išplėtota vadinamoji Keturių stadijų teorija *(„Four Stages" theory)*, – kuria visuomenės evoliucija atsekama per (a) medžioklės ir rinkimo, (b) nomadinę ir pastoralinę, (c) žemdirbystės ir (d) komercinę stadijas, – buvo grindžiama „egzistavimo būdu", taikomu kiekvienai stadijai atpažinti. Tada su ja funkciškai siejama kita socialinė praktika. XVIII amžiaus škotai, sekdami, kaip keitėsi „egzistavimo būdas", įgudo nustatyti nuosavybės teisių, socialinio susisluoksniavimo, šeimos struktūros, moterų vaidmens ir net religijos pokyčius.

Restauracijos liberalai, pradėję nagrinėti Prancūzijos socialinių pokyčių prigimtį ir kryptį, be abejonės, vadovavosi šiomis idėjomis, tačiau sociologinę analizę jie papildė nepalyginti didesniu susirūpinimu valdžios forma,

konstituciniais klausimais. XVIII amžiaus škotams neteko patirti, kas yra galinga valstybės mašina, kokia sukosi Prancūzijoje. Neteko jiems susidurti ir su programa, nors kiek panašia į reakcinę ultrarojalistų programą. Tiesa, škotai nerimavo, kaip darbo pasidalijimas paveiks pilietiškumą ir pilietinę dorą. Tą susirūpinimą jie išreiškė senesne klasikinės respublikos kalba. Tačiau jie nepasiūlė naujos politinės teorijos programos, nesukūrė ir naujo žodyno jai nusakyti. Tą privalėjo padaryti būtent Restauracijos liberalai.

Doctrinaires siekė išsiaiškinti, kaip Prancūzijos valdžios formos pokyčiai „ištryško" iš socialinių pokyčių, ar iš Napoleono laikų paveldėta galinga valstybės mašina neišvengiama modernioje demokratinėje visuomenėje. Ar decentralizacija išties įmanoma? Poreikis suvokti socialinių ir politinių pokyčių ryšį pastūmėjo Restauracijos liberalus iškelti teoriją apie „neišvengiamą" perėjimą iš „aristokratinės" į „demokratinę" visuomenę, o tai kreipė dėmesį į politinį pavojų, kurį kėlė naujoji visuomenės struktūra. Visuotinė lygybė, arba „atomizacija", atvedė prie „centralizacijos", vietinės autonomijos sunaikinimo.

Liberalai įrodinėjo, kad anksčiau valdžią sklaidžiusių ir lokalizavusių tarpinių institucijų išnykimas skatino beveik neribotą centrinės valdžios stiprėjimą, biurokratinės valstybės formos atsiradimą. 1822 metais Royer-Collard'as sąvoką *la société en poussière*[23] (atomizuota visuomenė) – šios sąvokos ištakas aptinkame iškalbingame Edmundo Burke'o veikale „Apmąstymai apie revoliuciją Prancūzijoje" (1790 m.) – pavartojo demokratinei visuomenei grėsmę keliančiam centralizmui apibūdinti.

> Mūsų akyse žlugo senoji visuomenė, o su ja kartu ir visa ta daugybė krašto institucijų ir nepriklausomų magistratų..., buvusių tikromis respublikomis monarchijoje. Šios ins-

titucijos, tiesa, nesidalijo suverenumu, tačiau visur nustatė jo ribas ir jas atkakliai gynė. Nė vienos tų institucijų neišliko. Revoliucija paliko tik individus. Ji sunaikino net, sakytum, fizinius bendruomenės saitus. Tai pavyzdžio neturintis reiškinys! Iki šiol apie tokią suardytą ir į mažiausias įmanomas dalelytes suskaldytą tautą galima buvo pasiskaityti tik filosofų knygose.

Centralizacija radosi iš atomizuotos visuomenės. Nėra ko ieškoti jos kilmės kur nors kitur. Centralizacija neįžengė scenon aukštai iškelta galva, kaip neginčijamas principas; ji išsirutuliojo kukliai, kaip padarinys, neišvengiamybė. Iš tiesų ten, kur yra tik individai, visi reikalai, kurie nėra jų reikalai, būtinai tampa viešaisiais reikalais, valstybės reikalais. Kur nėra nepriklausomų pareigūnų, esti tik centrinės valdžios įgaliotiniai. Štai kaip mes tapome *administruojamais* žmonėmis, valdomais neatsakingų valstybės tarnautojų, savo ruožtu paklūstančių centralizuotai valdžiai, kurios įgaliotiniai jie yra („Apie spaudos laisvę", „Diskursai", 1822 m. sausio 2 d.).

Royer-Collard'o sąvoka atkreipė dėmesį į tai, kad liberalų iš XVII amžiaus paveldėta Visuomenės sutarties teorija – su jai būdingu manevravimu tarp to, kas „iš prigimties individualu", ir to, kas visiems bendra, kitaip tariant, yra valstybės, – neskatino tarpinių grandžių atsiradimo. Iš tiesų Royer-Collard'as iškėlė mintį, kad tylus nepasitikėjimas tokiomis grandimis padėjo sukurti naują Leviataną. Tik po kelerių metų Tocqueville'is veikale „Apie demokratiją Amerikoje" pavers Royer-Collard'o sąvoką pačiu stipriausiu sociologiniu vaizdiniu. Greičiausiai ši sąvoka prikaustė jį iš pat pradžių. Pavergė, nes atmetė bet kokį paprastą ar naivų optimizmą socialinių ir politinių pokyčių atžvilgiu, atkreipdama dėmesį į tai, kaip naujoji demokratinė visuomenės struktūra gali išsikeroti vietinės autonomijos sąskaita. „Centralizacija radosi iš atomizuotos visuomenės".

Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Tocqueville'is jau mąstė *Doctrinaires* sukurtais terminais. Perimdamas šias sąvokas jis perėmė ir tam tikras prielaidas. Naują visuomenę Restauracijos liberalai pavadino „demokratine", XVIII amžiaus škotai ją vadino „komercine". Skirtumas akivaizdus. Škotų vartota sąvoka padarė „egzistavimo būdą" bene lemiamu socialinių pokyčių veiksniu, o Prancūzijos liberalai akcentavo skirtingus įsitikinimus arba normas, kurie padėjo susidaryti aristokratinei ir demokratinei visuomenėms. Pirmajai būdinga teisių ir sąlygų nelygybė, antrajai – teisių ir sąlygų lygybė. Taip Prancūzijos liberalai tradicinę Visuomenės sutarties teorijos „prigimtinės lygybės" prielaidą pavertė visuomenės sandaros rūšimi ir atsiribojo nuo ultrarojalistų, tvirtinusių neva aristokratinės visuomenės modelis yra vienintelis vadinamasis „tinkamas".

Visuomenės tipui apibūdinti vartodami terminą „demokratinis", *Doctrinaires* ne tik sustiprino opoziciją ultrarojalistams, bet ir atsiribojo nuo ikirevoliucinio antikos kulto. Ponia de Staël ir Benjaminas Constant'as (pastarasis veikale „Apie senąją ir moderniąją laisvę", 1817 m.) įrodinėjo, kad senovės polis, arba miestas–valstybė, iš esmės nebuvusi tobula sistema – piliečiai buvo vien privilegijuotųjų kasta, o vergai, moterys ir kitur gimusieji neturėjo nei piliečio statuso, nei teisių. Tai piršo išvadą, kad moderni demokratija ne tik negali būti lyginama su antikos demokratija, bet moralės požiūriu esanti už ją geresnė. Ko gero, neatsitiktinai Constant'as, ponia de Staël ir Guizot buvo protestantai. Teigdami, kad Europos visuomenės permainas – perėjimą nuo aristokratijos į demokratiją – lėmė vis labiau įsigalinčios krikščioniškosios normos, jie siekė nutraukti krikščionybės ir aristokratijos ryšį, kurį ultrarojalistai laikė savaime suprantamu dalyku.

Šių liberalų protestantų nuomone, krikščionybės esminis bruožas – primygtinai pabrėžiama esminė žmonių ly-

gybė: niekas nėra morališkai įpareigotas paklusti kitam. Tad liberalai priėjo išvadą, kad teisė vadovauti ir pareiga paklusti negali būti priskiriamos tam tikriems asmenims ir paveldimos, kaip buvo aristokratinėje visuomenėje. Šiuo požiūriu liberalizmas sutapo su krikščioniškąja morale, nes svarbiausia ir esminė liberalizmo koncepcija taip pat buvo žmonių lygybė: iš jos radosi liberalizmo ištikimybė „visiems vienodos laisvės" principui. Krikščioniškosios moralės ir liberalizmo analogiją ypač akcentavo Guizot. Šis tvirtinimas tapo svarbiausiu Krikščioniškosios moralės draugijos, – Guizot padedant įkurtos trečiojo dešimtmečio viduryje siekiant suburti liberalus kovai su ultrarojalistais, – argumentu. Ko gero, ir Tocqueville'is priklausė šiai draugijai. Jei taip, tuomet tai buvo labai svarbus žingsnis, paskatinęs jį „atsiversti" į liberalizmą ir visiems laikams įspaudęs jo mąstyme šią svarbią Guizot iškeltą analogiją.

Liberalų protestantų prielaidos piršo mintį, kad visuomenės valdymas, grindžiamas pavaldinių sutikimu, nėra jokia chimera. Demokratinė valdžia neatitiko ultrarojalistų valdžios supratimo, jiems „valdžia" buvo tik hierarchinė arba aristokratinė visuomenė. Todėl, užuot pasistengę suprasti Europos visuomenės raidą, ultrarojalistai tikėjo įsakų galia. Jų akimis, atotrūkis nuo aristokratinio visuomenės modelio buvo pavojingas ne tuo, kad leistų atsirasti naujo tipo visuomenei, o tuo, kad nebeliktų jokios visuomenės, įsiviešpatautų anarchija arba brutali jėga. Iškeldami demokratinės valdžios idėją Restauracijos liberalai atmetė ultrarojalistų peršamą argumentaciją. Tačiau dėl to jiems tik dar svarbiau buvo nuodugniai išnagrinėti, kodėl Prancūzijoje randantis demokratinei visuomenei sustiprėjo valstybės valdžia.

Kaip tik tai daryti skatino ir Royer-Collard'o iškeltas į centralizaciją vedančios atomizuotos visuomenės vaiz-

dinys. Kaip demokratinė visuomenė, išlaisvindama individus nuo tradicinių statuso ir priklausomumo saitų, sunaikino korporacinį visuomenės pobūdį? – štai į ką buvo kreipiamas dėmesys. Tarpinės institucijos, kadaise padėjusios sklaidyti valdžią ir mažinusios vieno asmens įtaką, buvo sunaikintos. Ten, kur kadaise tarpo privilegijuotųjų sluoksnis, provincijų dvarai, gildijos, *parlements*[24] ir dvarų teismai, buvo telikę individai. Valstybė tapo savininke ir tik ji viena pretendavo vienodai atstovauti visų interesams. Valstybė sukūrė ir gynė individų teises, padėjusias demokratinei visuomenei susidaryti, ir todėl valstybės stiprėjimas reikšmingai ir *neišvengiamai* buvo susijęs su socialinės lygybės pažanga.

Tačiau kokia turėjo būti tos valstybės forma? Ar nebuvo galima išvengti biurokratinės valstybės? Tam, kad suvoktų visuomenės pokyčius ir jų politinius padarinius, 1828–1829 metais Tocqueville'is pradėjo vadovautis *Doctrinaires* kategorijomis. Tačiau į „centralizmą" vedančios „atomizuotos" visuomenės vaizdinys kėlė jam ne vieną klausimą. Tie klausimai galiausiai privertė jį atmesti angliškąjį valdžios modelį kaip Prancūzijai tinkamą „sprendimą" (jį siūlė tokie senesnės kartos liberalai kaip ponia de Staël) ir nukreipti dėmesį į Amerikos federalizmą.

Norėdami suprasti, kaip Restauracijos laikų liberalizmo kategorijos formavo jaunojo Tocqueville'io mąstymą ir savo ruožtu vertė tas kategorijas keisti, privalome nuodugniau panagrinėti trečiojo dešimtmečio Didžiuosius debatus: pradžioje ginčą dėl socialinių ir ekonominių pokyčių, paskui – dėl politinių.

Užsimoję sutriuškinti trečiojo dešimtmečio ultrarojalistų programą, liberalai pradėjo įrodinėti, jog nuo XI amžiaus Europoje vieno tipo visuomenę negrįžtamai keitė kita, tai yra „aristokratiją" keitė „demokratija". Tačiau ką šis procesas lėmė? Ogi kastų visuomenės žlugimą. Feo-

dalizmas pradžioje sukūrė dvi kastas: kartu su kariškių aristokratijai, tituluotiesiems, priklausiusia žemės nuosavybe atsirado ir teisė valdyti tuos, kurie buvo nuolat prie žemės pririšti – servus. Politinės teisės tapo paprasčiausiai vienu nuosavybės teisių aspektų. Liberalai įrodinėjo, kad feodalizmo erozija prasidėjo vėlyvaisiais viduramžiais, sulig miestų ir prekybos atgimimu, rinkos ekonomikos augimu, paskatinusiu reikmių daugėjimą bei didesnį darbo pasidalijimą. Bet ne vien tai. Radosi ir nauja, tarpinė, vidurinė visuomenės klasė – buržuazija. Ši naujoji klasė buvo ypatinga tuo, kad jos nariai buvo laisvi judėti, pirkti ir parduoti.

Prancūzijoje nuo XV iki XVIII amžiaus judant link naujo, arba „vidurinio", socialinio būvio palengva nyko pradinės feodalinės visuomenės kastos. Senoji diduomenė, norėdama konkuruoti su naująja vartotojiška komercine klase, privalėjo prasimanyti pinigų, todėl turėjo pardavinėti savo žemes. Kaimo žmonės, bėgdami nuo feodalinės priespaudos, kraustėsi į miestus. Vidurinė buržuazijos klasė stiprėjo tiek skaičiumi, tiek turtais ir įkūnijo naujas „prigimtinės" lygybės normas. Buržuazijos stiprėjimas sutapo su individualių ir, o tai ne mažiau svarbu, nuosavybės teisių atsiradimu.

Taip Europos istorija tapo perėjimo nuo nelygių teisių ir sąlygų prie lygių teisių ir sąlygų liudytoja. XVIII amžiuje, nepaisant formalios iš kastų visuomenės išlikusios nelygybės, vidurinės klasės dinamika ir gerovė padarė lemiamą poslinkį visuomenės jėgų pusiausvyroje. Gerove, išsilavinimu ir gyvenimo būdu Prancūzijos miestų vidurinė klasė mažai skyrėsi nuo *noblesse*, o dauguma valstiečių servų tapo žemvaldžiais. Atsirado nauja „demokratinio" tipo visuomenė. 1789 metais buvo telaukiama, sakytum, formalaus lygiateisiškumo įteisinimo.

Ironiška, tačiau pati ultrarojalistų programa padėjo liberalams geriau suprasti negrįžtamą Prancūzijos visuomenės transformaciją, nes ultrarojalistų siūlymas atkurti aristokratų privilegijas kreipė dėmesį nuo vienos institucijos prie kitos, į tai, kaip smarkiai jos pakito nuo feodalizmo laikų.

Todėl liberalų kritika, nukreipta į ultrarojalistų siūlymus, padėjo išsiaiškinti, kuo demokratinė visuomenė skiriasi nuo aristokratinės. Liberalai išskyrė pagrindinius visuomenės struktūros elementus: nuosavybės teises, susisluoksniavimą, šeimos tipą, religinius įsitikinimus, darbo sąlygas, socialinį ir geografinį judrumą. Šie elementai, arba palyginimo taškai, leido tiksliau ir subtiliau įvertinti Prancūzijos socialinių pokyčių, įvykusių nuo XI amžiaus, mastą.

Tocqueville'is įsigilino į Restauracijos laikų liberalų sociologinio ginčo subtilybes. Neatsitiktinai 1831 metais, tik nuvykęs į Jungtines Amerikos Valstijas, jis prašė iš Prancūzijos jam atsiųsti Guizot „Civilizacijos istoriją", rafinuotą liberalų argumentų per Didžiuosius debatus rinkinį; norėjo pasinaudoti Guizot analize svarbiausiems demokratinės visuomenės struktūros elementams nustatyti. Iš tiesų jis jau buvo pasinaudojęs šia analize. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Guizot „Civilizacijos istorija" jam padėjo įsitikinti ultrarojalistų pastangų atgaivinti Prancūzijoje aristokratų privilegijas bergždumu.

Ultrarojalistų trečiojo dešimtmečio programos ambicingumas gniaužė kvapą. Galiausiai tai ir buvo pamokomiausias dalykas. Savo pasiūlymais kraštutinių pažiūrų rojalistai grasino sujungti Bažnyčią ir valstybę vėl suteikdami klerikalams svarbų vaidmenį vyriausybėje; įstatymais įteisinti, kad šventvagystė būtų baudžiama mirtimi; atgaivinti pirmagimystės teisę (turtą turi paveldėti vyriausiasis sūnus – vert.) ir senąją žemės paveldėjimo

tvarką, kad žemės valdos būtų išlaikytos senosios *nobles-se* rankose; suvaržyti (jau suvaržytą) balsavimo teisę taip, kad vienintelė politinė klasė liktų stambieji žemvaldžiai; paminti revoliucijos paskelbtą šūkį – „Karjera talentams!" – *noblesse* palikuonių naudai, suteikiant jiems privilegijuotą padėtį; atgaivinti knygų cenzūrą ir pažaboti spaudos laisvę; uždrausti paskaitas universitetuose; panaikinti prisiekusiųjų teismą; pakeisti darbo sąlygas apribojant sutarčių vaidmenį; atkurti tėvo autoritetą šeimoje. Sklandė gandai, kad ultros ketina grąžinti net gildijų sistemą ir taip sunaikinti laisvos darbo jėgos rinką. Apskritai atrodė, kad ultrarojalistai ne tik linkę ignoruoti 1814 metais Liudviko XVIII paskelbtą Konstitucijos chartiją, bet ir sugriauti visą XIX amžiaus Prancūzijos visuomenės struktūrą.

Šie ultrarojalistų siūlymai vertė liberalų opoziciją sistemingai tyrinėti „senosios" ir „naujosios" visuomenės, „aristokratijos" ir „demokratijos" skirtumus. Vis dažniau liberalai akcentavo ne vien tai, kad ultrarojalistų siūlymai kuria neteisybę, bet ir tai, kad jie grindžiami nesupratimu, nes prieštarauja galingiems priežastiniams ryšiams, kurių negalima įveikti įstatymų dekretais.

Liberalai įrodinėjo, kad skirtingai nei ankstyvojo feodalizmo laikais egzistavusi žemės ūkio sistema, laisvas nuosavybės judėjimas sukūrė tokią ekonominę gerovę ir taip susaistė skirtingus visuomenės sluoksnius, jog pastangos atkurti pirmagimystės teisę ir senąją žemės paveldėjimo tvarką siekiant atgaivinti kaimo aristokratiją pasmerktos žlugti. Pranašesnio darbo pasidalijimo, socialinio ir geografinio judrumo, aukštesnio išsilavinimo lygio Prancūzijoje paprasčiausiai jau nebuvo galima sunaikinti. Kiekvienas įstatymų leidėjas privalėjo atsižvelgti į šiuos esminius faktus, net jeigu ir būtų norėjęs juos keisti. Lygiai taip pat neatitiko labai tvirtai visuomenėje įsišakni-

jusių demokratijos lūkesčių ir ultrarojalistų noras paminti principą, kuriuo suteikiamos lygios galimybės siekti karjeros ir aukštesnių pareigų atsižvelgiant į nuopelnus (pavyzdžiui, į karininkus jie ketino priimti tik aristokratijos atstovus).

Liberalų akimis, ultrarojalistų pastangos atkurti ankstesnį Bažnyčios vaidmenį buvo taip pat beprotybė. Villèle'io ministrų kabinetas ir Karolis X (1824 metais pakeitęs Liudviką XVIII) rėmė katalikų dvasininkijos pastangas „iš naujo pakrikštyti" šalį. Po visą Prancūziją, jos miestus ir miestelius traukiančios atgailautojų procesijos buvo šių pastangų padarinys. Karolio X karūnavimas Reimse 1825 m., jo nusižeminimas Paryžiaus arkivyskupui liberaliai nusiteikusiai visuomenei pasirodė kaip viduramžių atgyvena. Villèle'io ministrų kabinetui buvo siūloma imtis ir kitų „viduramžiškų" priemonių, kaip antai uždrausti tikėjimo laisvę ir grąžinti švietimo reikalus į klerikalų rankas.

Liberalai savo ruožtu pripažino, kad dvasininkijai būnant vieninteliu išsilavinusiu luomu, Bažnyčia vaidino daug svarbesnį vaidmenį. Tačiau išaugus miestams ir paplitus pasaulietiniam mokslui tokia padėtis seniai buvo pakitusi. Šių socialinių reiškinių nebuvo galima staiga panaikinti. Maža to, ultrų troškimas pasinaudoti Bažnyčia kaip visuomenės kontrolės įrankiu, atgaivinti pagarbą seniai Prancūzijoje išnykusiai privilegijuotųjų klasei prieštaravo pačios krikščionybės tiesoms, kurias ultrarojalistai pretendavo ginti. Todėl Royer-Collard'as parlamente priešinosi ultrarojalistų įvestiems apribojimams, suvaržiusiems įsitikinimų ir spaudos laisvę bei uždraudusiems skaityti universitetuose paskaitas: „Vadovaujantis šiuo įstatymu pirštųsi mintis, kad Dievas pasielgė labai neišmintingai sukurdamas šiame pasaulyje žmogų tokį lais vą ir protingą".

Ultrarojalistų puolimas prieš piliečių lygybe grindžiamą visuomenę ne tik prikaustė Paryžiuje teisę studijuojančio Tocqueville'io dėmesį, bet ir baugino. Jo vaikystę temdė pilietinio karo vaizdai, o suvokimas, kokį pavojų kelia pasipriešinimas esamiems visuomenės pokyčiams, atsirado būtent studijų metais, subrendus. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje rašyti Tocqueville'io laiškai ne tik išduoda panieką savo luomo žmonių aklumui, bet ir atskleidžia tvirtą įsitikinimą, kad atkurti privilegijas būtų neteisinga. 1828 metais laiškuose Beaumont'ui apie buržuazijos iškilimą feodalinės aristokratijos ir servų sąskaita jis rašė:

> Ji (buržuazija – vert.) įgijo viską, ką kiti du luomai prarado, nes labiau nei anie priartėjo prie natūralaus žmonių rasės būvio... . Galų gale protinga lygybė yra vienintelė natūrali žmogaus būsena, sykį [Europos] tautos prie jos priartėjo, nors ir iš tokių skirtingų starto pozicijų ir tokiais skirtingais keliais (OC VIIIa. 56–57).

Visiškai aišku, kad Tocqueville'is jau buvo perpratęs visuomenės pokyčių kryptį ir tvirtai perėmęs liberalų „visiems vienodos laisvės" principą. Jis pradėjo bjaurėtis Prancūzijos ultrarojalistų ir katalikų hierarchų dažnai tokia ciniška sąjunga – jų pastangomis panaudoti Bažnyčią kaip politinės kontrolės įrankį.

Po kelerių metų vienam draugui anglui Tocqueville'is apibūdino ydingą Restauracijos monarchijos religinę politiką. „Burbonai grįžo manydami turį paremti sostą altoriumi..."

> Teikdami rekomendacijas, kurioms priskiriama tokia didelė reikšmė, klerikalai įgijo politinį autoritetą. Postai dažnusyk buvo dalijami atsižvelgus į juos pretenduojančių asmenų įsitikinimus, o ne į jų sugebėjimus ir kompetenciją.

> Bent jau taip buvo įprasta manyti. Restauracijai įsitvirtinant Bažnyčios ir valstybės sąjunga tapo vis akivaizdesnė. Buvo priimtas įstatymas, su didžiausiu griežtumu baudęs liturginių indų profanavimą ir vagystes bažnyčiose. Visi arkivyskupai ir daug vyskupų tapo Perų Rūmų nariais. Tautą valdė, tikriau ši taip manė, dvasininkai, jų įtaka buvo įžvelgiama visur. Paskui atgimė vadinamoji Voltaire'o dvasia, kitaip tariant, sistemingas priešiškumas ir tyčiojimasis ne tik iš religijos tarnų, bet ir iš pačios religijos, visų krikščionybės formų... Karikatūros, vaidinimai ir dainos negailestingai pašiepė klerikalus ir išvirto į neįtikimą smurtą. Tuo metu ėjau pareigas, atitinkančias karaliaus prokuroro, ir pastebėjau, kad kaskart, kai kunigas, jo nelaimei, būdavo apkaltinamas pažeidęs įstatymus, paprastai atlaidūs prisiekusieji nuteisdavo jį bemaž vienbalsiai (OC [Beaumont] II. 44–66).

Visa tai netrukus davė politinių vaisių. „Kone visi liberalai, vadinasi, dauguma tautos, iš politinių principų liovėsi tikėti" *(ibid.)*. Kadangi dvasiškiai buvo siejami su karaliaus valdžios savivale ir socialinėmis privilegijomis, liberalai nusprendė, kad bedieviškumas yra būtina opozicijos forma.

Tai, kad kai kurios trečiojo dešimtmečio vidurio debatų temos turėjo įtakos jaunajam Tocqueville'iui, nėra tik spėjimas. 1826–1827 metais lankydamasis su broliu Edouard'u Italijoje jis rašė dienoraštį, kuriame girdėti Didžiųjų debatų aidai. Parlamente ir spaudoje buvo ką tik praūžusios diskusijos apie ultrarojalistų įstatymų projektą (1826 metų vasaris), numatantį grąžinti pirmagimystės ir žemės paveldėjimo teises bei panaikinti Civilinio kodekso punktą, leidžiantį visiems vaikams po lygiai pasidalyti turtą. Ultrarojalistų manymu, šis punktas buvo vienintelė ir pati didžiausia kliūtis Prancūzijos aristokratijai atgimti. Susipažinęs su žemės nuosavybės tvarka Sicilijoje, Tocqueville'is pakeitė savo požiūrį ir pradėjo akcentuoti,

kaip svarbu išdalyti žemę valstiečiams norint padidinti darbo našumą. Jis pasitelkia liberalų argumentus, kai remdamasis stambių Anglijos ūkių pavyzdžiu įrodinėja, kad pirmagimystės teisė ir senoji žemėvalda nebūtinai teikia naudą. Tai, kad žemė tampa įgytos gerovės saugykla, o ne trukdžiu tai gerovei didinti, veikiau esti vėlesnė rinkos ekonomikos stadija. Reikšmė, kurią Tocqueville'is priskyrė Lygių pajų (lygiomis dalimis pasidalyto turto – vert.) įstatymui, išryškėjo rašant „Apie demokratiją Amerikoje". Šis įstatymas, jo galva, tapo luomų lygėjimo varikliu, bemaž puikiai, kaip jis pamatė, veikiančiu Jungtinėse Valstijose. Iš tiesų Tocqueville'is pervertino jo reikšmę Amerikai, bet net ir šis klaidingas jo vertinimas liudija, kaip smarkiai jis rėmėsi Didžiųjų debatų problematika siekdamas perprasti Amerikos institucijas.

Jei būtų sudarytas trečiojo dešimtmečio viduryje Paryžiuje virusių diskusijų temų sąrašas ir palygintas su knygos „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) turiniu, pamatytume nuostabų sutapimą. Daugelį šios diskusijos temų Tocqueville'is pavertė savo knygos skyriais. Debatai padėjo jam atskleisti svarbiausius demokratinės visuomenės bruožus ir apnuoginti jos struktūrą taip, kad nustebo net amerikiečių skaitytojai. Socialinės lygybės pažanga, nuosavybės pasidalijimas, Bažnyčios ir valstybės atskyrimas, tikėjimo laisvė ir jos padariniai, savanoriškų organizacijų svarba, spaudos laisvė ir prisiekusiųjų teismas, socialinio ir geografinio judrumo vaidmuo – šios veikalo „Apie demokratiją Amerikoje" temos rodo, kokius klausimus Tocqueville'io galvoje pirmiausia iškėlė Didieji debatai. Būtent tokia dvasia į prancūziškus klausimus, kaip vėliau atvirai prisipažino draugui Louis de Kergolay, Tocqueville'is ir ieškojo amerikietiškų atsakymų.

Tačiau kodėl amerikietiškų? Kodėl Tocqueville'is pradėjo manyti, kad galima pasimokyti būtent iš Amerikos

institucijų? Ir šio klausimo raktas slypi Didžiuosiuose debatuose, nes per juos liberalai ne tik nagrinėjo ekonomikos ir visuomenės pokyčius – Didieji debatai iškėlė ir politines problemas, turėjusias ne menkesnės įtakos Tocqueville'iui.

Restauracijos pradžioje tokie liberalai kaip ponia de Staël dar buvo nepraradę ikirevoliucinio optimizmo, tikėdamiesi, kad panaikinus socialines privilegijas įsiviešpataus Anglijos modelio parlamentinė valdžia, kai savivalda egzistuoja *de facto*[25]. Tačiau trečiąjį dešimtmetį tokie liberalai kaip Royer-Collard'as ir Barante'as tuo jau nebuvo tikri. Iki 1820 m. jie dirbo Vidaus reikalų ministerijoje ir matė, kaip smarkiai Prancūzijos valdžia susikoncentravo į savivaldą sunaikinusį biurokratinį aparatą.

1822–1823 metais Royer-Collard'as, kaip žinome, įrodinėjo, kad sunaikinus tokias tarpines institucijas kaip *parlements* ir provincijos dvarai visuomenę tesudarė pavieniai individai, formaliai gal ir lygūs, bet vienodai silpni. Beveik nebeliko nieko, kas galėtų pažaboti centrinę valdžią. Royer-Collard'as niūriai konstatavo, kad demokratinėje visuomenėje tik spaudos ir organizacijų laisvė bei prisiekusiųjų teismas gali užkirsti kelią kraštutiniam valdžios koncentravimuisi.

Ar biurokratinė valstybė, taigi potencialiai tironiška valstybės forma, yra neišvengiamas demokratinės visuomenės padarinys, jos struktūrinė silpnybė? Jei taip, savivalda yra praeities atgyvena. Vis dėlto jaunesniosios kartos *Doctrinaires*, Barante'as ir Guizot, nebuvo tokie pesimistai. Jie pradėjo kelti naujus klausimus: kodėl XVII amžiaus pabaigoje Anglijoje išsirutuliojo atstovaujamoji valdžia ir savivalda, o Prancūzija pasidavė karaliaus despotizmui ir centralizmui? Norėdami tai suprasti, jie pradėjo lyginti Prancūzijos ir Anglijos institucijų raidą nuo ankstyvųjų viduramžių – būtent šio lyginimo trečiojo de-

šimtmečio viduryje nusprendė griebtis ir jaunasis Tocqueville'is. Jis beveik tiksliai sekė jų pėdomis.

Klasių konfliktas Prancūzijoje tapo *Doctrinaires* tema. Aršiai trečiojo dešimtmečio ultrarojalistų ir liberalios buržuazijos kovai įsiplieskus šios temos vargiai buvo galima išvengti. Barante'as ir Guizot surado Prancūzijos ir Anglijos raidos skirtumų nuo ankstyvųjų viduramžių. Jie tvirtino, kad normanų užkariavimas sukūrė Anglijoje stipresnę monarchiją, labiau centralizuotą feodalizmo formą, reikalingą priešiškai nusiteikusiems gyventojams kontroliuoti. XIII amžiuje karaliaus valdžios stiprėjimas vertė anglų diduomenę vienytis, kad galėtų atsispirti karaliaus pretenzijoms. Norėdama sustiprinti savo įtaką, aristokratija pakvietė Bendruomenių Rūmų lyderius į parlamentą. Ši sąjunga *de facto*, skirta karaliaus valdžiai apriboti, iš esmės paveikė Anglijos visuomenės sanklodą ir valdžią. Monarchija buvo priversta dalytis suverenia valdžia su parlamentu. Poveikis visuomenės sanklodai buvo ne mažiau reikšmingas: feodalų klasė tolydžio susimaišė su Bendruomenių Rūmų lyderiais ir susikūrė „natūrali aristokratija". Ji išsiskyrė greičiau turtu ir išsilavinimu nei kilme. 1828 metais Tocqueville'is suprato: „Įsteigus parlamentą lordai beveik nuolat siekė sąjungos su bendruomenių atstovais ir palaikė juos visais atvejais, o tai leido abiem luomams, Europoje buvusiems nesutaikomais priešais, palengva susijungti" (OC VIIIa. 60).

Prancūzijoje reikalai klostėsi visiškai kitaip. Ankstyvaisiais viduramžiais Prancūzijos monarchija tiek nusilpo, kad tebuvo veikiau simbolis, tikrąja valdžia dalijosi feodalų diduomenė. Todėl kai atgijusiems miestams prireikė sąjungininkų kovoti su vietiniais feodalais engėjais, jie atsigręžė, *faute de mieux*[26], į karūną. Taip užsimezgė ir sustiprėjo buržuazijos ir sosto sąjunga, skirta vietinei diduomenės valdžiai sunaikinti. Ši sąjunga ilgainiui turėjo reikš-

mingų padarinių Prancūzijos visuomenės ir valdžios struktūrai. Arši diduomenės ir buržuazijos konkurencija neleido „natūraliai aristokratijai" susidaryti, o kova su vietine diduomene atvedė prie karaliaus valdžios centralizacijos, prie biurokratinės valstybės formos. Taip *Doctrinaires* atskleidė savivaldos sunykimo Prancūzijoje priežastis: jų manymu, tai buvo netyčinis aristokratijos žlugimo padarinys.

Šiuo argumentu grindžiamas 1822 metais išleistas nedidelis Prospero de Barante'o veikalas „Apie aristokratiją ir bendruomenes". Barante'as tvirtino, kad pasikliaudama karūna ir nuosekliai perduodama jai valdžią Prancūzijos buržuazija pagimdė savotišką pabaisą, nes Napoleono valstybė savo forma buvo dar despotiškesnė už tą, kurią gerokai anksčiau buvo sukūrę Richelieu ir Liudvikas XIV. Ar Tocqueville'is buvo skaitęs Barante'o knygą? Negalime būti tikri, bet kai kurios detalės rodytų, kad taip. Barante'as ragino prancūzus decentralizuoti valdžią. Jis tvirtino, kad norint atgaivinti Prancūzijoje politinį elitą, kitaip tariant, sukurti natūralią aristokratiją, būtina atgaivinti savivaldą ir iniciatyvą. Atrodė, kad luomus vietose bendradarbiauti skatinanti savivalda gali geriausiai įveikti klasių konfliktą. Tai buvo vienintelė biurokratinės tironijos alternatyva demokratinėje visuomenėje.

Tačiau nebuvo išspręsta dar viena problema. Kaip suderinti savivaldą su teisėta valdžios hierarchija, įkūnijusia valstybės „suvereniteto", reikalingo bendriems visos šalies įstatymams, idėją. Atrodė, kad įgyvendinus savivaldą gali subyrėti valstybė. Restauracijos laikais ši šmėkla vaidenosi kaskart, kai *la charte provinciale* (Provincijos chartija), išplėtusi atstovaujamas institucijas ir vietiniu, ir regioniniu lygiu, tapdavo diskusijų objektu. Atsakydami į tai ponia de Staël, Benjaminas Constant'as ir Guizot siūlė „naująjį federalizmą", kuris būtų galėjęs išsirutulioti į ki-

tą atstovaujamosios valdžios stadiją. 1828–1830 metais Guizot savo paskaitose, kurias Tocqueville'is lankė, atkreipė dėmesį į federalizmui būtinas intelektines ir moralines sąlygas. Jis priešpriešino federalizmą ir feodalinei visuomenei būdingą valdžios pasiskirstymą, kai ne teisė, o jėga garantuodavo valdžios decentralizaciją. Guizot tvirtino, kad feodalinė visuomenė, formaliai įgyvendinusi valdžios pasidalijimą, dar nebuvo moraliai ir intelektualiai subrendusi tokiai politinei sistemai kaip federalizmas.

Tada *Doctrinaires* pamėgino iš naujo apibrėžti svarbiausias moderniai demokratinei visuomenei iškilusias politines problemas. Nebesirūpindami, kuo turėtų būti grindžiami politiniai įsipareigojimai arba kada prasideda teisėtos valdžios veiksmai, – problemomis, kurias gvildeno XVII amžiaus politiniai filosofai, – jie kaip svarbiausią iškėlė kitą problemą. Ar demokratinėje visuomenėje galima išlaikyti centrinės valdžios ir savivaldos pusiausvyrą, kitaip tariant, sukurti tokią visuomenę, kurios savivaldą gintų jau ne aristokratų valdžia? Šis klausimas kliudė pačios valstybės idėją. Nes, kaip tvirtino Royer-Collard'as, net Montesquieu (jis rėmėsi Anglijos modeliu) siūlytas centrinės valdžios padalijimas nesuteikia patikimos garantijos, kad savivalda nebus sunaikinta apeliuojant į valstybės suverenitetą. Retrospektyviai žvelgiant aišku, kad taip buvo pradėta atsisakyti angliškojo „sprendimo", anksčiau vyravusio liberalų siūlomuose receptuose, kaip „užbaigti" Prancūzijos revoliuciją.

1828 metais Tocqueville'is perėmė *Doctrinaires* siūlomą svarbiausios politinės problemos, su kuria susidūrė moderni demokratinė visuomenė, formuluotę. Tais metais jis susijaudinęs rašė Beaumont'ui:

> Organizuojant tautą reikėtų vengti dviejų žalingų dalykų: visuomenės valdžia arba koncentruojama centre, ar-

ba paskirstoma regionams. Kiekvienas tų būdų turi savo pranašumų ir trūkumų. Kai viskas surišama į vieną ryšulį, mazgui atsirišus viskas išbyra ir tauta išnyksta. Kai valdžia padalyta, jos veiksmai aiškiai apriboti, bet visur priešinamasi. Nežinau, ar įmanoma rasti pusiausvyrą tarp šių dviejų kraštutinumų (OC VIIIa. 53).

Nei liberalai, nei ultrarojalistai iki to laiko nebuvo radę įtikinamo atsakymo į klausimą, kaip atrasti pusiausvyrą tarp centrinės valdžios ir savivaldos. Liberalai, siūlydami Anglijos parlamentinių institucijų modelį, išleido iš akių faktą, kad Anglijoje savivaldą garantavo ne parlamentinis suverenitetas, o ten egzistavusi galinga „natūrali aristokratija", kurios nebuvo Prancūzijoje. Ultrarojalistų siūlomi vaistai buvo dar nepatikimesni, nes neigdami socialinius ir ekonominius pokyčius, per kelis šimtmečius pakeitusius Prancūziją, jie mėgino atkurti senųjų privilegijų visuomenę, atgaivinti aristokratų savivaldą.

Ko gero, šie netikę problemos, kaip rasti centrinės valdžios ir savivaldos pusiausvyrą, sprendimai ir privertė Tocqueville'į spėti, kad Amerikos federalizmas galėtų būti geresnis reformų modelis nei Anglijos parlamentinė valdžia. Tiksliai nežinome, kada tai atsitiko, tačiau išliko trečiąjį dešimtmetį rašytas intriguojantis laiškas, kuriame Tocqueville'is kritikuoja pusbrolį, rašytoją Chateaubriand'ą, kad šis painioja iš Ispanijos išsikovotą Pietų Amerikos valstybių nepriklausomybę su „tikrąja" savivalda (ar tik ne Šiaurės Amerikos modelis turimas galvoje?). 1828 metais Paryžiuje Tocqueville'is susipažino su Amerikos istoriku ir Washingtono biografu Jaredu Sparksu. Sparksas priminė Tocqueville'iui jo herojaus Malesherbes'o žavėjimąsi naująja respublika ir jos mėginimais įdiegti savivaldą. XVIII amžiaus devintąjį dešimtmetį Malesherbes'as pasikvietė į Paryžių Amerikos atstovus Benjaminą Frankliną ir Thomasą Jeffersoną, taip pat pasirū-

pino, kad pirmas oficialus Prancūzijos atstovas Žemyno kongrese būtų pusbrolis ševaljė de la Luzerne'as. Ko gero, Malesherbes'as žvelgė į Jungtines Valstijas kaip į galimą prieglobstį, jei būtų revoliucijos ištremtas iš Prancūzijos. Be jokios abejonės, jis skatino Chateaubriand'ą aplankyti naująją tautą. Grįžęs iš šios kelionės Chateaubriand'as parašė „Réné" ir „Atala" ir tapo žymiu literatu. Panašu, kad šios sąsajos paveikė ne pagal amžių subrendusį jaunąjį Tocqueville'į.

Tvirtinama, kad Tocqueville'is susidomėjo centralizacijos problema tik ketvirtojo dešimtmečio viduryje. Tuomet reikėtų manyti, kad jo kelionė į Jungtines Valstijas buvo gana atsitiktinė. Bet taip tikrai nebuvo. Akivaizdu, kad 1828 metais Tocqueville'is pritarė *Doctrinaires* suformuluotam apibrėžimui, kokia yra svarbiausia moderniai demokratinei visuomenei iškilusi politinė problema. Gerai pažįstama jam buvo ir tėvo veikla parlamento komitete, kuris 1828–1829 metais ieškojo būdų, kaip įdiegti vietinės valdžios atstovavimo principą *(la charte provinciale)*. Prisiminimuose apie Tocqueville'į Beaumont'as teigia, kad šis kelerius metus suko galvą dėl klausimų, galiausiai privertusių aplankyti Ameriką. Laiške, kurį jo draugas Chabrolis parašė Tocqueville'iui į Ameriką, kalbama apie centralizacijos problemą, ilgai pastarajam rūpėjusią. Tačiau geriausią įrodymą pateikia pats Tocqueville'is. „Jau beveik dešimt metų tikiu kai kuriais iš tų dalykų, kuriuos tau čia minėjau. Į Ameriką vykau tik tam, kad juos išsiaiškinčiau", – rašė jis 1835 metais (OC XIII. 1. 374). Tyrinėtojus klaidina faktas, kad būdamas Amerikoje Tocqueville'is prašė tėvo atsiųsti tikslių Prancūzijos administravimo detalių, laiške parodydamas neišmanąs šių dalykų. Bet tai jau visai kita problema. Iki to laiko Tocqueville'is domėjosi vien bendro pobūdžio arba teoriniais debatų aspektais.

Neįmanoma tiksliai atsekti, kaip Tocqueville'is atsisakė Anglijos „sprendimo", neaišku ir kada pirmą kartą pamanė, kad Amerikos institucijos būtų tinkamesnis radikaliai centralizuotos Prancūzijos valstybės reformų modelis. Tačiau galima neabejoti, kad būtent tai paskatino jį keliauti į Ameriką jos stebėti. Praėjus vos kelioms savaitėms nuo atvykimo į Niujorką ir gerokai prieš pradėjus tyrinėti Amerikos institucijas – tada abu su Beaumont'u buvo labai užimti „kalėjimų verslu", buvusiu jų kelionės dingstimi, – Tocqueville'is rašė pusbroliui Louis de Kergolay:

> Neįveikiamos jėgos stumiami... mes artėjame prie nežabotos demokratijos. Visos pastangos užgniaužti šį procesą baigsis tik laikinu jo pristabdymu... Esu priverstas manyti, kad Burbonai, užuot mėginę vėl sustiprinti aristokratijos principus, kurie baigia tarp mūsų sunykti, privalėtų iš visų jėgų stengtis suteikti demokratijai naujų tvarkos ir stabilumo motyvų. Mano nuomone, bendruomeninė ir departamentų sistema iš pat pradžių turėjo prikaustyti visą jų dėmesį. Užuot diena dienon gyvenę su Bonaparte'o paliktomis bendruomeninėmis institucijomis, jie turėtų skubėti jas keisti, tolydžio skatinti žmones pačius tvarkyti savo reikalus... kurdami vietinius interesus ir diegdami, jei tai apskritai įmanoma, tuos *papročius ir teisines idėjas*, kurios, mano manymu, yra vienintelė įmanoma demokratijos atsvara (OC XIIIa. 233).

Tad svarbiausia knygos „Apie demokratiją Amerikoje" idėja jau buvo suformuluota: „neįveikiama" demokratinė revoliucija ir būtinybė rasti priemones, kaip išsaugoti savivaldą esant centralizacijos spaudimui.

Visiškai aišku, kad trečiojo dešimtmečio Didieji debatai padėjo Tocqueville'iui susikurti koncepciją, atvedusią jį į Ameriką ir lėmusią jo stebėjimus. Didieji debatai pa-

kišo jam minčių, kurios peraugo į hipotezę: jei Prancūzijos centralizacija buvo netyčinis kovos su aristokratų privilegijomis padarinys, tuomet Jungtinės Valstijos, – niekada nepatyrusios feodalizmo ar aristokratijos privilegijų, – būtų įrodymas, kad demokratinė visuomenė nebūtinai pasmerkta centralizacijai. Amerikos institucijos galėjo parodyti, kad Prancūzijos centralizmas buvo vien pereinamojo laikotarpio problema.

3. „APIE DEMOKRATIJĄ AMERIKOJE“ (1835 m.)

Rašydamas „Apie demokratiją Amerikoje“ (1835 m.) Tocqueville'is siekė nepaprasto tikslo: pakeisti Europoje visuotinai paplitusią valstybės sampratą. Ko gero, labiausiai šiai sampratai įsivyrauti padėjo Jeano Bodino „Šešios knygos apie respubliką“ (1576 m.) ir Thomaso Hobbeso „Leviatanas“ (1651 m.). Bodinas ir Hobbesas sukūrė valstybinio „suvereniteto“ – neribotos ir nedalomos valstybės valdžios tam tikroje teritorijoje – koncepciją. Suverenitetas buvo suvokiamas kaip skiriamasis valstybės ženklas, svarbiausias jos požymis. Pasak jų, pozityvus arba valstybės skelbiamas įstatymas buvo ne kas kita kaip suverenios institucijos „komanda“.

Tocqueville'is jau neabejojo, kad tokia valstybės samprata yra atgyvenusi. Ji nebetiko Europoje susidariusiai naujai demokratinei visuomenei. „Visiškai naujam pasauliui reikia naujo politinio mokslo“, – atkakliai teigė jis knygos „Apie demokratiją Amerikoje“ (1835 m.) pradžioje. Jo požiūriu, susikūrus visuotinei lygybei iškilo naujos valstybės sampratos būtinybė, visuotinai paplitusi senoji tebuvo pereinamojo iš aristokratijos į demokratiją laikotarpio klasių konflikto rezultatas. Senoji samprata buvo grindžiama nuostata, kad valstybei būtina „suvereni“ institucija, turinti valdžios *monopolį*. Be jokios abejonės, ši sąlyga buvo naudinga puolant feodalinę jurisdikciją, bet da-

bar ji tarnavo tironijai, nes padėjo pateisinti kraštutinį valdžios centralizmą. Nelaimei, ilgai trukusi kova su feodaline jurisdikcija apakino europiečius: jie nebematė šios sąlygos keliamo pavojaus.

Tocqueville'io, kaip teoretiko, įnašas retai kada pripažįstamas. Politinės minties istorija ir toliau rašoma jo net neminint. Ironiška, kad Tocqueville'is tapo savo sėkmės auka. Rašydamas „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) jis siekė sudominti kuo daugiau skaitytojų, todėl, užuot rėmęsis formaliais apibrėžimais ir dedukciniais išvedžiojimais, savo argumentus dėstė pavyzdžiais. Tocqueville'is supažindino prancūzų skaitytojus su tokia valstybe, kokios šie niekada nepatyrė ir net neįsivaizdavo esant – tikrai decentralizuota.

Savo gyvumu knyga „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) tapo vienu skaitomiausių visų laikų politinės minties veikalų. Tačiau ta pati savybė atitraukė dėmesį nuo Tocqueville'io argumentų teorinio konteksto. Tocqueville'io bičiulis Beaumont'as pasakojo atvejį, kai vienas „Apie demokratiją Amerikoje" skaitęs anglas, sutikęs autorių karštai pasveikino jį taip puikiai pavykus išvengti bendro pobūdžio idėjų! O vis dėlto, kaip jau įsitikinome, Tocqueville'is nagrinėjo Restauracijos laikais iškilusią, bet taip ir neišspręstą teorinę problemą – klausimą, ar demokratijos sąlygomis įmanoma decentralizuota valstybė, visuomenė, *ex hypothesi*[27], be valdančiosios klasės. Anglijos valdymas, kaip sektinas modelis, nebeatrodė naudingas. Juo vadovavosi Montesquieu, norėdamas įrodyti, kad valdžia gali būti išsklaidyta tik išsaugojus aristokratinę visuomenę. Deja, išnykus aristokratinės visuomenės struktūros teikiamoms garantijoms ir Anglijos savivalda nebeatrodė patikima. Susvyravus tradicinei vietinei aukštesniosios ir vidurinės klasės hegemonijai parlamentinė valdžia nebebuvo svarbi kraštutinio centralizmo kliūtis.

Neatrodė, kad visuomenė be valdančiosios klasės, net tokio atviro modelio kaip Anglijos aristokratinė santvarka, galėtų pati save valdyti. Argi ji nebuvo pasmerkta anarchijai arba naujos rūšies tironijai, biurokratinei valstybės formai? Rūpestingai Richelieu ir Liudviko XIV parengtas ir Napoleono „ištobulintas" Prancūzijos valstybės aparatas buvo grėsmingas pavyzdys. Toks valstybės mechanizmas Restauracijos laikais pasirodė esąs ypač atsparus reformoms ir kėlė grėsmę paversti atstovaujamąją valdžią pasityčiojimo objektu.

Tačiau tai buvo ne vien praktinė problema: decentralizuotos valstybės idėja kėlė ir teorinių keblumų. Ponia de Staël rėmėsi ikirevoliuciniu federalistiniu judėjimu ir piršo mintį, kad federalizmas yra kita atstovaujamosios valdžios stadija. Benjaminas Constant'as nuėjo dar toliau. Savo veikale „Politikos principai" (1815 m.) jis išdėstė mintis apie „naująjį federalizmą". Šiais žodžiais jis nusakė tokią sistemą, kai bendruomenės ir regionai tvarko tik savus reikalus, o centrinė valdžia – tik visiems bendrus. Deja, Constant'as savo knygoje nenurodė, kokiomis konstitucinėmis *priemonėmis* būtų galima šį tikslą pasiekti. Pavyzdžiui, kaip priversti miestus ir regionus, gavusius realią autonomiją, derintis prie bendrų viso krašto įstatymų? Jei renkami vietiniai pareigūnai būtų atsakingi tik savo rinkėjams, kas sukliudytų jiems griebtis politikos, galinčios suardyti valstybę?

Trečiąjį dešimtmetį Guizot mėgino įveikti decentralizuotos valstybės idėjai iškilusius sunkumus, kritikuodamas suvereniteto koncepciją, nuo Bodino ir Hobbeso laikų laikytą svarbiausiu valstybės požymiu. Guizot tvirtino, nors ir ne visuomet pakankamai aiškiai, kad suverenitetas, suvokiamas kaip tam tikra institucija ar grupė valstybėje, turinti įstatymų leidimo *monopolį*, nereikalingas nei valstybingumo idėjai, nei jos įgyvendi-

nimui. Guizot atmetė bet kokios institucijos – ar tai būtų karalius, ar įstatymus kuriantis parlamentas, ar net žmonių dauguma – pretenzijas į *monopolisto* teises. Tačiau ir jis nenurodė jokių konstitucinių priemonių, kuriomis būtų galima sukurti tokią politinę sistemą, arba valstybę, kad įstatymų leidimo teisė būtų paskirstyta, o savivalda ginama. Jis tik ragino atskirti valdžias, buvo už dviejų rūmų parlamentą, prisiekusiųjų teismą ir spaudos laisvę.

Štai šiame kontekste ir derėtų vertinti pirmąsias Tocqueville'io pastabas laiškuose iš Amerikos. Pirmiausia jį ten pribloškė „valdžios nebuvimas". Jis turėjo galvoje nebuvimą tokios centralizuotos valstybės formos kaip Prancūzijoje. *„Pati save tvarkanti"* visuomenė jį nudžiugino. Sprendžiant iš kupinos energijos Amerikos piliečių visuomenės, atrodė, kad centrinė valdžia nėra tokia svarbi. Tai buvo pirmas ženklas, patvirtinantis, kad jį į Ameriką atvedusi hipotezė gali būti teisinga. Decentralizacija buvo *galima* demokratinėje visuomenėje. Klasių sąmonės nevaržomi amerikiečių kolonistai ėmėsi kurti tokią valdžią, kurią būtų galima pavadinti „natūraliu" demokratinės visuomenės būviu, t.y. pirmiausia jie susibūrė į savivaldžius vietos darinius, bendruomenes, o paskui susijungė į regionus, valstijas; ir tik daug vėliau pradėjo jungtis į valstijų sąjungą, kitaip tariant, sudarė nacionalinę vyriausybę.

Suvokęs šį procesą kaip „natūralų", Tocqueville'is padarė atradimą: Amerikoje lemtingą vaidmenį suvaidino klasinės sąmonės nebuvimas. Didieji debatai parengė jį visuomenei, kurioje piliečių lygybė vadovaujantį vaidmenį suteikė vidurinei klasei. Taip jau buvo Prancūzijoje. Tačiau Tocqueville'is nebuvo pasirengęs visuomenei, kurioje nebebūtų iš aristokratinės santvarkos atsiradusių statuso skirtumų.

Nepaisant visų vienodos lygybės prieš įstatymus, Prancūzijoje klasės savo nuostatomis, elgsena ir tapatumo jausmu labai skyrėsi viena nuo kitos. Tačiau Jungtinėse Valstijose žmonės nesijautė esą iš esmės skirtingi. Be abejo, buvo turtuolių ir vargšų, bet šie skirtumai buvo vertinami kaip atsitiktiniai. Žmogaus viršenybės, arba jo, kaip žemesnio rango atstovo, jausmas Amerikoje nevaidino svarbaus vaidmens. Šiuo atžvilgiu Amerikos visuomenę buvo galima vertinti kaip visiškai įgyvendinusią demokratijos principus. Visi daugiau ar mažiau priklausė „vidurinei klasei", grėsminga išimtis buvo tik juodaodžiai vergai ir čiabuviai indėnai.

Šios išvados apie socialinio vyksmo kryptį ir jo diktuojamą politinę programą vyravo Tocqueville'io „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) įžangoje. Tai, ką pamatė Jungtinėse Valstijose, įtikino jį, kad demokratinės visuomenės gali sulaukti decentralizuotos ateities, bet tai įmanoma tik esant tam tikroms moralinėms ir politinėms sąlygoms. Jis rašė siekdamas atskleisti tas sąlygas prancūzams.

Knyga prasideda iškalbinga ataskaita apie socialinės lygybės pažangą Europoje. Tocqueville'is rašo kaip visiškai kitokios tikrovės viziją puoselėjęs aristokratas, tarsi žiūrėtų iš šalies, ir didingai skelbia vieno tipo visuomenės žlugimą ir kitos atėjimą. Visuose krikščioniškuose Vakaruose „aristokratija" užleidžia vietą „demokratijai". „Esame didžios demokratinės revoliucijos liudytojai".

> Jei, pradėdami XI amžiumi, panagrinėsime, kas atsitinka Prancūzijoje per pusšimtį metų, kiekvieno tokio laikotarpio pabaigoje pastebėsime dvigubą revoliuciją, įvykusią visuomenės sandaroje. Kilmingasis bus nusileidęs visuomenės pakopomis, varguomenės žmogus – pakilęs; vienas atsiduria žemiau, kitas aukščiau. Kas penkiasdešimt metų jie vis labiau suartėja ir neilgai trukus susilygina (OC Ia. 4).

Teisių ir sąlygų nelygybė, feodalizmo laikais pasiekusi kraštutinę išraišką, „visame krikščioniškame pasaulyje“ užleido vietą teisių ir sąlygų lygybei.

Nusakydamas vis stiprėjančias visuomenės permainas, kurias pavadino „demokratine socialine revoliucija“, Tocqueville'is pasitelkė viską, ko buvo išmokęs per Didžiuosius debatus. Pats terminas daug ką atskleidžia. Jis rodo, kad Tocqueville'is iš Restauracijos laikų liberalų išmoko skirti visuomenės struktūrą nuo politinių institucijų ir bet kokią diskusiją apie politines institucijas pradėti ataskaita apie socialinius pokyčius. Terminu „demokratinė“ Tocqueville'is pirmiausia apibrėžia visuomenės tipą, o sakydamas „revoliucija“ – daugiau visuomenės struktūros pokyčius negu dramatiškus politinius įvykius. Terminu „demokratinė revoliucija“ jis apibūdina ne dinastijos žlugimą, o iki tol pavyzdžio neturėjusios visuomenės – grindžiamos piliečių lygybe – atsiradimą.

Atskleisdamas, kaip aristokratija užleido vietą demokratijai, Tocqueville'is vadovavosi tais klausimais, kurie buvo nagrinėjami Prancūzijoje trečiąjį dešimtmetį, atkreipdamas dėmesį į žemės pasidalijimą ir naują nuosavybės judėjimo reikšmę, į rinkos ekonomikos plėtrą ir reikmių daugėjimą, į žinių plitimą ir socialinį judrumą. Visų šių pokyčių rezultatas buvo tas, kad anksčiau tik išimtiniais atvejais pasitaikantis socialinių sąlygų „vienodėjimas“ dabar sparčiai tapo viso Vakarų pasaulio norma. Socialiniai kraštutinumai, tokie kaip atotrūkis tarp senosios diduomenės ir neišsilavinusios valstietijos, nyko.

Vis dėlto šią visuomenės struktūros revoliuciją Tocqueville'is pateikia ne kaip brutalų faktą, spontanišką ir sukrečiančią atsitiktinę priežastį, o kaip „savalaikį“ faktą. „Visa knyga parašyta su kone religine pagarbia baime, kilusia autoriui stebint šią neįveikiamą revoliuciją, šimtme-

čiais vykusią nepaisant jokių kliūčių". Taip suvokti Vakarų istoriją jam padėjo Restauracijos liberalai.

> Ilgi stebėjimai ir apmąstymai skatina šių laikų žmogų pripažinti, jog tiek žmonijos istorijos praeitį, tiek ateitį lemia tolygi, nuoseklì lygybės raida, ir perša jam mintį, jog tai yra Viešpaties valios pasireiškimas. Taigi pastangos sustabdyti demokratijos raidą būtų tarsi kova prieš patį Dievą (OC Ia. 5).

Tocqueville'io kalbai būdingas „neišvengiamumo" ir „religingos baimės" atspalvis tampa problemiškas, nes gali atrodyti, kad jis tikėjo, jog istorija yra valdoma aukštesnių dėsnių, kuriems žmonės neturi jokios galios. Vis dėlto tokia išvada būtų klaidinga. Kad suprastume kodėl, turime atsižvelgti į Tocqueville'io skaitytoją. Labiausiai Tocqueville'is troško paveikti išsilavinusią savo laikų Prancūzijos visuomenę. Visuomenę, kaip jis manė, suskaldytą aristokratijos ir demokratijos principų.

Šis konfliktas baugino jį, nes reiškė, kad Prancūzija prarado aristokratinės visuomenės privalumus neįgydama tų, kuriuos teikia demokratinė visuomenė. Prancūzija buvo įstrigusi pereinamajame iš vieno tipo visuomenės į kitą laikotarpyje. „Taigi mes atsisakėme tų gerų dalykų, kuriuos galėjo mums duoti senasis būvis, ir nesugebėjome pasiimti nieko naudinga iš dabarties, – apgailestavo Tocqueville'is. – Sunaikinę aristokratinę visuomenę ir jaukiai įsikūrę senojo statinio griuvėsiuose, atrodo, norime čia pasilikti visam laikui" (OC Ia. 8–9). Klasinė neapykanta Prancūzijoje buvo nesibaigiančio aristokratijos ir demokratijos principų konflikto požymis.

Knygos „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) įvadą Tocqueville'is paskyrė pereinamojo laikotarpio problemoms. Iš tiesų būtent jas jis ir vadino „demokratine revoliucija". Šiam revoliuciniam arba pereinamajam laiko-

tarpiui buvo būdingi principų konfliktai, pasireiškiantys kaip klasių konfliktai. Būtent šioje vietoje Tocqueville'is pranoko Restauracijos liberalus. Pereinamojo laikotarpio sąvoka leido jam tvirtinti, kad visuomenės „atomizacija" ir valdžios „centralizacija" nėra nei privalomi, nei nuolatiniai demokratinės visuomenės bruožai, kaip manė Royer-Collard'as. Tai veikiau pereinamojo iš aristokratijos į demokratiją laikotarpio klasių konflikto rezultatas.

Kova su aristokratų privilegijomis Prancūzijoje XIX amžiaus pradžioje jau buvo atvėrusi plyšį tarp klasių, pakirtusi įstatymo autoritetą ir nepaprastai išpūtusi centrinės valdžios aparatą. Prancūzijos demokratiniai sluoksniai per vėlai susigriebė, kad sunaikindami aristokratijos valdžią sunaikino ir savivaldą. Jų politinės idėjos, suformuotos pereinamojo laikotarpio kovų, netiko ieškant būdų, kaip atremti valstybės valdžios keliamą grėsmę visuotinės lygybės, arba demokratinėje, visuomenėje.

> Pastebiu, jog mes sunaikinome individus, galėjusius pavieniui kovoti prieš tironiją, bet matau, kad visas privilegijas, atimtas iš giminių, korporacijų ir atskirų žmonių, paveldėjo valdžia pati viena; taigi vietoj būrelio piliečių galios – kartais engiamos, bet dažniausiai globojamos – atsirado visuotinė silpnybė. Turtų padalijimas sumažino atstumą, skiriantį skurdžių nuo turtuolio; tačiau suartėdami jie tarytum rado naujų priežasčių neapkęsti vienas kito ir pilni baimės ir pavydo stengiasi nustumti vienas kitą nuo valdžios. Tiek vienam, tiek kitam svetima teisės idėja ir abu laiko jėgą vieninteliu dabarties argumentu ir vienintele ateities garantija (OC Ia. 8).

Tocgueville'is atsisakė pripažinti, kad jo laikų Prancūzija yra galutinis demokratinės socialinės revoliucijos rezultatas. „Nenorėčiau tuo patikėti; Europos tautoms Dievas rengia ramesnę ir pastovesnę ateitį" (OC Ia. 11).

Tokia ateitis būtų įmanoma tik tuo atveju, jei demokratijos principai neginčijamai įsitvirtintų, o įstatymai ir *mœurs* galėtų plėtotis „demokratijai darant įtaką".

> Mano supratimu, tai būtų tokia visuomenė, kurioje visi žmonės, įstatymą laikydami bendro darbo vaisiumi, jį mėgtų ir jam lengvai paklustų; <...> Jei kiekvienas turėtų tam tikras teises ir būtų įsitikinęs, kad gali tomis teisėmis naudotis, visus luomus susietų tvirtas pasitikėjimas vieni kitais ir tarpusavio pagarba, nieko bendra neturinti nei su puikybe, nei su vergišku nuolankumu. Suvokdami savo interesus, žmonės suprastų, jog, norint naudotis visuomenės gėriu, reikia vykdyti jos prievoles. Tuomet asmeninę kilmingųjų valdžią galėtų pakeisti laisva piliečių bendrija, ir valstybė būtų apsaugota nuo tironijos ir savivalės (OC Ia. 7).

Šis aprašymas rodo, kokį vaidmenį Tocqueville'is teiks Amerikos politinėms institucijoms: jos priklauso ne pereinamajam, o vėlesniam laikotarpiui. Tai institucijos, *neiškreiptos* aristokratijos ir demokratijos principų konflikto, nes Amerikos visuomenė buvo demokratinė nuo pat pradžios. Iš tikrųjų ji niekuomet nepatyrė feodalizmo ar aristokratijos privilegijų. Taigi galima daryti išvadą, kad Amerikos institucijų neiškreipė ilgai trukusi kova su aristokratija. Amerikos politinių institucijų pavyzdys galėjo būti pamokomas, nes „toji šalis, pati nepatyrusi revoliucijos, mato pas mus vykstančios demokratinės revoliucijos padarinius" (OC Ia. 11).

Jungtinių Valstijų pavyzdys leido Tocqueville'iui tvirtinti, kad gali būti du visiškai skirtingi demokratinės visuomenės susikūrimo politiniai rezultatai: tokia valstybės forma kaip Amerikos federalizmas ir kraštutinai centralizuota Prancūzijos valstybė. Demokratinė socialinė revoliucija pati savaime negarantuoja savivaldos ar laisvų institucijų pergalės. Priešingai, socialiniai konfliktai, būdin-

gi revoliuciniam arba pereinamajam laikotarpiui, sukuria rimtų kliūčių laisvoms institucijoms įsitvirtinti. Galvosena ir papročiai, kilę iš klasių konflikto ir išlikę ilgiau nei jų šaltinis, trukdo klasėms bendradarbiauti taip, kaip to reikalauja laisvos institucijos. Tos institucijos verčiau paklūsta tolimai biurokratinei valdžiai, nei dalijasi vietine valdžia su buvusiais klasiniais priešais.

Deja, būtent taip ir atsitiko Prancūzijoje. Demokratų partiją reikėjo atpratinti nuo jakobinų tradicijos, kuriai centralizuota valstybė buvo vienintelė socialinės pažangos priemonė. Aristokratų partiją reikėjo įtikinti, kad biurokratinė valstybės forma nėra vienintelė visuomenės kontrolės priemonė, vienintelis stabdys, neleidžiantis sulygėjusų luomų visuomenei nuslysti į anarchiją. Šios nuostatos sutrukdė prancūzams suprasti, kokia politinė sistema ar valstybė tiktų demokratinei visuomenei, visuomenei, kurios nebekamuoja formali statuso nelygybė. Būtent to buvo galima pasimokyti iš Amerikos institucijų, nes jas sukūrė visuomenė, niekada nepatyrusi tokių socialinių privilegijų ar klasių konflikto kaip Prancūzijos.

Tačiau prieš taikant Prancūzijai Amerikos institucijų įkvėptą naująjį „politikos mokslą", buvo būtina iš esmės moraliai apsispręsti. Vadindamas demokratinę socialinę revoliuciją „neįveikiama" arba „savalaike" ir suteikęs jai bemaž religinį atspalvį Tocqueville'is ir nusakė šį pasirinkimą. Jo manymu, moralinis apsisprendimas buvo būtina sąlyga siekiant įveikti klasių konfliktus, trukdžiusius Prancūzijai pereiti iš aristokratijos į demokratiją ir pasirinkti laisvas institucijas. Neradus teisingo moralaus sprendimo demokratinė socialinė revoliucija galėjo baigtis tiesiog tironija.

> Šiuolaikinių krikščioniškųjų tautų būklė man kelia baimę; nešanti jas srovė jau pernelyg stipri, kad būtų galima

ją sulaikyti, bet dar ne tokia veržli, kad nebūtų vilties nukreipti jos tėkmę; tautos laiko likimą savo rankose, bet netrukus nebeįstengs jo išlaikyti (OC Ia. 5).

Tad koks turėtų būti, Tocqueville'io manymu, sprendimas? Sprendimas pripažinti, kad demokratinė revoliucija neįveikiama, nes yra teisinga, t.y. moraliai neįveikiama. Tocqueville'is pats padarė tokį sprendimą trečiąjį dešimtmetį.

Tocqueville'į apstulbino prieštaravimai tarp abiejų Prancūzijos partijų pažiūrų, prieštaravimai tarp jų moralės principų ir politinių programų. „Atrodo, jog dabar būtų nutrauktas įprastinis ryšys, pažiūras siejęs su polinkiais, veiksmus su įsitikinimais, – pažymi jis. – Nebeliko nuo amžių buvusios jausmų ir idėjų harmonijos, ir, galima sakyti, nūnai nebegalioja jokie moralinės analogijos įstatymai" (OC Ia. 9). Vis dėlto tie prieštaravimai teikė jam vilčių, nes rodė, kad per konfliktą kiekviena partija išaugo savo tikrąsias pažiūras. Taip pat ir tai, kad dviem Prancūzijos politinėms partijoms nebuvo svetima teisingumo nuojauta.

Prancūzijos pereinamojo laikotarpio klasių kova sukūrė pavojingą moralinę painiavą. Aristokratų partija nepripažino krikščioniškuose įsitikinimuose slypinčio egalitarizmo, o demokratų partija puolė Bažnyčią, nes šioji priklausė aristokratų visuomenei. Į tai atsakydamas Tocqueville'is siūlė atkreipti dėmesį į krikščioniškosios moralės ir pilietinės lygybės analogiją (ją pirmiausia iškėlė Guizot ir Krikščioniškosios moralės draugija), nes ji galinti susilpninti antidemokratinį aristokratų ir antireliginį demokratų nusiteikimą. „Krikščionybė, paskelbusi, jog visi žmonės lygūs prieš Dievą, negali nepripažinti, kad visi piliečiai lygūs ir prieš įstatymą".

Ši analogija buvo skirta parodyti, kad iš esmės abiem bendra teisingumo koncepcija, grindžiama moralinės, arba prigimtinės, lygybės prielaida.

Jei abi Prancūzijos partijos pajėgtų pripažinti krikščioniškosios moralės ir pilietinės lygybės analogiškumą, Prancūzijoje būtų žengtas pats svarbiausias žingsnis į santarvę. Nes, Tocqueville'io įsitikinimu, svarbiausias visuomenės stabilumo šaltinis neabejotinai yra bendri įsitikinimai. „Neįmanoma sukurti laisvės karalystės, nesukūrus doros *(mœurs)* karalystės, nei įtvirtinti doros, neturint tvirtų įsitikinimų".

Pasitelkdamas šią analogiją ir religinį vaizdinį Tocqueville'is ne vien perša mintį, kad demokratinė revoliucija neįveikiama, nes teisinga. Iškeliama ir tikimybė, kad krikščioniški įsitikinimai per šimtmečius daug prisidėjo puoselėjant teisingumo jausmą, taigi ir prie demokratinės revoliucijos. Tocqueville'is nuolat tvirtina, kad būtent „krikščioniškosios tautos" patiria šias didžias socialines permainas.

Vis dėlto Tocqueville'is nevisiškai sutiko su tvirtinimu, kad krikščioniški įsitikinimai paveikė Vakarų visuomenės permainų kryptį. Veikiausiai taip nuspręsti jam neleido jo paties dvejonės. Jis nebuvo linkęs sumenkinti istorinių veiksnių. Buvo ir kita priežastis. Jis norėjo taip susilpninti demokratijos siejimą su netikėjimu, kad nebūtų pakurstytas Prancūzijos kairiųjų antiklerikalizmas ir kad pats nebūtų apšauktas katalikų apologetu. Jam būtų pakakę, kad demokratų partija pripažintų, jog jos moralinių įsitikinimų šaknys galbūt glūdi krikščionybėje. Tam ir buvo skirta ši paralelė.

Tocqueville'is naudojo šią analogiją norėdamas padėti išsivaduoti iš socialinių konfliktų, lydėjusių pereinamąjį nuo aristokratijos į demokratiją laikotarpį. Viena vertus, klasių konfliktai vertė aristokratus, ginančius socialines privilegijas ir politinį absoliutizmą, į pagalbą pasitelkti Bažnyčią.

Tačiau, keistai susiklosčius įvykiams, religija susisiejo su demokratijos griaunamomis institucijomis, ir dabar dažniau-

siai atsitinka taip, kad ji atmeta pamėgtą lygybę ir prakeikia laisvę kaip priešininkę, užuot paėmusi ją už rankos ir palaiminusi jos siekius (OC Ia. 9).

Kita vertus, klasių konfliktų apakinta demokratų partija pamynė savivaldai būtinus moralinius įsitikinimus. „Tačiau jie išvysta religiją savo priešininkų stovykloje, ir to jiems pakanka: vieni atvirai ją puola, kiti nesiryžta jos ginti".

Klasių konflikto pagimdyta moralinė painiava trukdė Prancūzijai pasiekti santarvę. Krikščioniškosios moralės ir pilietinės lygybės analogija siūlė išeitį. Šitaip argumentuodamas Tocqueville'is ėjo keliu, kurį jau buvo nutiesę Restauracijos laikų liberalai protestantai. Jie atskyrė krikščionybę nuo katalikų reakcionierių, laikiusių demokratiją krikščionybės griovėja, peršamų padorumo pretenzijų. Šie protestantai taip pat pašalino iš liberalizmo filosofinį materializmą ir utilitarinę moralę. Taigi Tocqueville'is sąmoningai iškėlė teisėmis grindžiamo teisingumo teorijos ir religijos paralelę. Jis bjaurėjosi matydamas, kaip religingi žmonės priešinasi laisvei, kai „tvarkos pomėgis pinasi su polinkiu į tironiją, o *šventas laisvės kultas* – su įstatymų nepaisymu". Lygiai taip pat jis nekentė ir tų, kurie laisve naudojosi tik religijai pulti: „Esama ir kitokių, kurie, priešingai, kalba apie laisvę taip, lyg būtų pajutę jos didybę ir šventumą, ir garsiai reikalauja žmonijai teisių, apie kurias patys nieko nėra girdėję" (OC Ia. 10).

Krikščioniškosios moralės ir pilietinės lygybės analogija tapo kertiniu Tocqueville'io knygos „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) argumentu. Tai ryšku jau pirmuose skyriuose. Kad paaiškintų, kaip amerikiečiai tapo save valdančia tauta, Tocqueville'is buvo priverstas išnagrinėti trijų veiksnių, sąlygojusių visuomenės būklę, santykinę svarbą: fizines Šiaurės Amerikos žemyno sąlygas;

pirmųjų naujakurių *mœurs*, jų „išeities tašką"; ir pozityvių įstatymų vaidmenį. Laiškai, rašyti pirmaisiais mėnesiais Amerikoje, kai iš Niujorko keliavo į Mičigano tyrus, o paskui iš prancūzų Kanados į Naująją Angliją, atskleidžia jo galvoje knibždėjusias mintis apie santykinę šių veiksnių svarbą. Išvados, kurias priėjo, sąlygojo pirmus knygos skyrius.

Aprašęs fizines Šiaurės Amerikos sąlygas, tas neribotas galimybes, kurias Europos naujakuriams teikė derlingas ir beveik negyvenamas žemynas, Tocqueville'is nukreipia savo dėmesį į anglų kilmės amerikiečių „išeities tašką": nuostatas ir papročius, arba *mœurs*, kuriuos Naujosios Anglijos naujakuriai atsivežė iš tėvynės. Kilę iš Anglijos vidurinės klasės, kupini lygybę akcentuojančios protestantizmo dvasios, beveik prilygstančios respublikoniškumui, šie naujakuriai atsivežė Anglijos savivaldos suformuotas nuostatas ir papročius. Jie buvo pratę drauge svarstyti ir spręsti savo reikalus. Steigdami kolonijas jie, žinoma, ir vadovavosi šiomis nuostatomis bei papročiais. Tad socialinė lygybė ir tautos suverenumo idėja Naujojoje Anglijoje plėtojosi drauge.

> Jų sambūris Amerikos žemėje iš pat pradžių buvo ypatingas reiškinys: mat radosi visuomenė, kurioje nebūta nei didikų, nei prasčiokų – kitais žodžiais tariant, nei turtuolių, nei vargšų <...> ir tuo metu, kai tėvynėje žmonės vis dar buvo despotiškai skirstomi pagal luomų hierarchiją, kolonijoje vis labiau ryškėjo visais požiūriais nauja, vienalytė visuomenė. Iš senosios visuomenės gelmių visa didybe ir galia iškilo demokratija – tokia, apie kurią nesvajota nė antikos laikais (OC Ia. 31–34).

Tvirti religiniai įsitikinimai ir politiniai papročiai – „bendruomeninė savivalda, ta vaisinga laisvųjų institucijų sėkla buvo jau tvirtai įdiegta į anglų papročius", –

skyrė Naujosios Anglijos naujakurius nuo kitų kolonistų (OC Ia. 28). Kitas kolonijas buvo įkūrę nuotykių ieškotojai, visokio plauko nevykėliai ir neišprusėliai. Kitaip nei jie, Naujosios Anglijos vidurinės klasės naujakuriai vadovavosi įsitikinimais, skatinusiais ir socialinę lygybę, ir savivaldą.

Naujojoje Anglijoje krikščioniškosios moralės ir piliečių lygybės analogija stiprino „tikėjimo dvasios" ir „laisvės dvasios" sąjungą. Užuot kariavusios, kaip Prancūzijoje, jos susiliejo į „stebuklingą derinį". Jį šlovinanti ištrauka atskleidžia svarbiausią Tocqueville'io viltį, puoselėtą rašant „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.).

> Pilietinė laisvė, religijos požiūriu, – taurus žmogaus sugebėjimų ugdymas, o politikos pasaulis – dirva, Kūrėjo paruošta proto darbui. Laisva ir visagalė savo srityje, patenkinta jai numatyta vieta, religija žino, kad jos karalystė bus tuo stipresnė, kuo labiau ji viešpataus kliaudamasi savo jėgomis ir pati viena, niekieno nepadedama, valdys žmonių širdis.
>
> Religija, laisvės požiūriu, – tai jos kovų ir pergalių liudytoja, jos vaikystės lopšys, dieviškasis jos teisių šaltinis. Religiją ji laiko papročių *(mœurs)* sargu, o papročius – įstatymų garantija ir jos pačios būties laidu (OC Ia. 42–43).

Tikėjimas moraline žmonių lygybe leido pripažinti, kad laisvė yra prigimtinė žmogaus teisė, o socialinė nelygybė yra sąlygiška. Taip susijungė tikėjimas ir laisvė. Krikščionių sektų gausa Amerikoje tik pabrėžė, kokia didelė joje yra moralinė santarvė.

Tačiau pietinių valstijų išeities taškas buvo kitas. Ten steigiant kolonijas nebuvo vadovaujamasi „jokiomis kilniomis mintimis, jokiais nematerialiais motyvais". Maža to, pietinių valstijų vergija buvo vienintelis reiškinys Jungtinėse Valstijose, primenantis aristokratinę visuomenę.

„Vergija, kaip kalbėsime toliau, nuvertina darbą; su ja visuomenėje įsigali tinginystė, o drauge – tamsumas ir puikybė, skurdas ir prabanga. Ji pakerta proto galias ir užmigdo žmogaus veiklumą". Jungtinių Valstijų laisvųjų institucijų triumfas taip niekada galutinai ir nepanaikino Naujosios Anglijos ir pietinių valstijų *mœurs* skirtumų, atsiradusių dėl skirtingo jų „išeities taško".

Tocqueville'io svarstymai apie „nuostabią" Naujosios Anglijos religijos dvasios ir laisvės dvasios sąjungą padėjo jam suformuluoti laisvų *mœurs* sąvoką. Ja Tocqueville'is nusakė pažiūras ir papročius tautos, kuri kliovėsi savimi ir savanoriškai būrėsi spręsti visiems bendrų reikalų. Didžiulis atotrūkis tarp Amerikos ir Prancūzijos visuomenių privertė jį skirti dalykus, kurių paprastai neskyrė Restauracijos laikų liberalai, t.y. tautos socialines sąlygas nuo jos *mœurs*, pasyvius ir aktyvius visuomenės struktūros aspektus. Pirmasis apėmė pilietinę teisę ir nuosavybės paskirstymo principus, antrasis siejosi su tomis tautos pažiūromis ir papročiais, kuriuos tauta gali perkelti į visiškai naują situaciją – taip, kaip Naujosios Anglijos naujakuriai atsinešė savo laisvus *mœurs* į Naująjį pasaulį.

O kaip kiti du veiksniai, suformavę Amerikos institucijas: pozityvūs įstatymai ir fizinės sąlygos? Aptardamas pirmuosius Tocqueville'is sutelkė dėmesį ne tiek į formalią visų lygybę prieš įstatymą, kiek į paveldėjimo įstatymus. Šie įstatymai, tvirtino jis, turėjo lemiamos įtakos visuomenės struktūrai, nes nuo jų priklausė nuosavybės pasiskirstymas ir šeimos pobūdis. Jis parašė visą skyrių, kuriame įrodinėja, kad nei Prancūzijoje, nei Jungtinėse Valstijose nebuvo tokios didelės žemės nuosavybės koncentracijos kaip Anglijoje, dėl to šios visuomenę vis dar buvo galima apibūdinti kaip aristokratinę visuomenę. Būtent šiame skyriuje ryškiausia trečiojo dešimtmečio debatų apie pirmagimystės teisę ir žemės nuosavybę įtaka, deja,

turėjusi nelabai vykusį poveikį. Dėl jos Tocqueville'is pervertino paveldėjimo įstatymų pakeitimus, padarytus po Amerikos revoliucijos. Jis taip troško rasti Prancūzijos ir Jungtinių Valstijų socialinių sąlygų panašumus, kad neįžvelgė skirtumų tarp įstatymų, *leidžiančių* vaikams po lygiai pasidalyti turtą, ir įstatymų, *verčiančių* būtent taip jį pasidalyti. Šią „lygių pajų" taisyklę Prancūzijoje įvedė Napoleono Civilinis kodeksas.

Iš tikrųjų jau iš Tocqueville'io Šiaurės Amerikos fizinių sąlygų aprašymo aišku, kad, nepaisant įstatymų, aristokratinei visuomenei būtina žemės nuosavybės koncentracija Jungtinėse Valstijose, ko gero, negalima. Didžiuliai laisvos žemės plotai ir galimybė kraustytis į Vakarus padarė darbo jėgą per brangią, kad galėtų susidaryti tokios didelės kaip Europoje žemės valdos.

> Amerikos dirvai visiškai netiko aristokratinė žemėvalda. Įsitikinta, kad tiems neklusniems dirvonams išplėšti reikia nuolatinių ir nuoširdžių paties savininko pastangų. Įdirbus žemę, paaiškėjo, jog ji ne tokia derlinga, kad pralobintų sykiu ir žemvaldį, ir valstietį. Užtat žemė savaime buvo suskaldyta nedideliais sklypais, paties savininko įdirbamais (OC Ia. 29).

Tačiau jei taip, ar įmanoma, kad aplinka buvo svarbiausias Amerikos institucijas formavęs veiksnys – t.y. svarbesnė už *mœurs* ar įstatymus? Išvykęs iš Niujorko ir pradėjęs kelionę per Amerikos tyrus Tocqueville'is nuolat užduodavo sau šį klausimą. Atsakymą galiausiai suteikė tik apsilankymas prancūzų Kanadoje. Pagaliau Tocqueville'is galėjo tiksliai suklasifikuoti *mœurs*, įstatymus ir fizines sąlygas pagal jų priežastinę svarbą.

Tai, ką Tocqueville'is pamatė Kvebeko provincijoje, nėra tiesiogiai aprašyta „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) Tačiau tai, ką jis ten išvydo, sumenkino fizinių

aplinkybių ir net įstatymų, palyginti su *mœurs*, svarbą. Kartu su Beaumont'u pradėjęs kelionę iš Albanio į Vakarus per retai gyvenamus šiaurinius Niujorko valstijos miškus, ypač išgyvenęs „nuotykį" Mičigano tyruose, Tocqueville'is lengvai galėjo pamanyti, kad neaprėpiamos beribės žemės, kurias vėliau Frederickas Jacksonas Turneris pavadino „pasienio teritorija", ir yra svarbiausias Amerikos institucijas sąlygojęs veiksnys. Bet jam keliaujant aukštyn Šv. Lauryno upe ši hipotezė vis labiau blanko. Prancūzų Kanadoje jis rado tautą, visai nepasižyminčią anglų kilmės amerikiečiams būdinga aistra savivaldai ir komerciniais instinktais, nors jų gyvenama fizinė aplinka buvo tokia pati, o nuo to laiko, kai britai užkariavo Kanadą, netgi tokie patys įstatymai.

Kanados prancūzai įsikūrė siaurame ruože palei Šv. Lauryno upę. Jų nepaviliojo negyvenamo žemyno siūlomos galimybės, pirmenybę jie teikė namų židiniui, šeimai ir savo kaimui. Šie iš dviejų tautų kilusių naujakurių skirtumai buvo lemtingi Šiaurės Amerikai – joje įsivyravo anglų kilmės amerikiečiai. Išvykęs iš Kvebeko ir nukakęs į Naująją Angliją Tocqueville'is parašė esė, kurioje nagrinėjo šių skirtumų priežastis. Jis tvirtino, kad Kanados prancūzų *mœurs* vis dar buvo paveikti kraštutinio *ancien régime* laikų Prancūzijos valdžios centralizmo. Paryžiaus valdžia, užuot leidusi kolonistams patiems rūpintis savimi, kaip elgėsi Anglijos valdžia (bent iki XVIII amžiaus septintojo dešimtmečio), siekė numatyti ir reguliuoti savo kolonijoje viską. Anglų kolonijos klestėjo ir plėtėsi, nes naujakuriai vadovavosi Anglijos savivaldos suformuotais papročiais ir nuostatomis. O prancūzų kolonistai buvo pratę prie valstybės globos.

Tocqueville'is padarė išvadą, kad laisvi Naujosios Anglijos naujakurių *mœurs* turėjo lemiamą įtaką Amerikos institucijoms. Šią išvadą jis išdėstė beveik pačioje veikalo

„Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) pabaigoje. „Įstatymai labiau nei fizinės sąlygos padeda išsaugoti demokratinę respubliką Jungtinėse Valstijose, o papročiai (*mœurs*) padeda dar labiau už įstatymus" (OC Ia. 319). Ši išvada savo ruožtu leido jam pateikti Amerikos federalizmą – kai valdžia plinta nuo bendruomenių per valstijas iki nacionalinės vyriausybės – kaip amerikiečių laisvų *mœurs* įteisinimą. Amerikiečių moralinė santarvė, tai, kad joje nebuvo aristokratijos ir demokratijos principų konflikto, reiškė, kad nuožmūs klasių konfliktai nepakirto Amerikos naujakurių savivaldos papročių. Priešingai, laisvi amerikiečių *mœurs* sukūrė naują valstybės formą.

Visuotinės lygybės ir laisvų *mœurs* dermės padariniai sklaidant valdžią Jungtinėse Valstijose buvo stulbinami. Amerikiečiai įkūnijo tai, ką suprato kaip „tautos suverenitetą". Valdžia kilo iš apačių pradedant pirmomis naujakurių bendrijomis, bet nebuvo aukštesnės klasės nuleista iš viršaus kaip Europoje, kur aukštesnioji klasė turėjo palengva užleisti tą valdžią „suvereniai valstybei", o ši su dauguma gyventojų elgėsi kaip su pavaldiniais. Tad užuomina prancūzų skaitytojams buvo aiški: centrui nebuvo suteikti įgaliojimai turint tikslą sunaikinti vietinę aristokratų valdžią.

Bostone, kuriame rado intelektualiausią visuomenę Amerikoje, Tocqueville'is tyrinėjo Amerikos savivaldos ištakas – bendruomenių sistemą. Būtent šiame mieste diskusijose su istoriku Jaredu Sparksu, vokiečių publicistu Francisu Lieberiu ir kitais jis iškėlė svarbiausią savo kelionės klausimą: kaip sutvarkyti politinę sistemą, kad joje derėtų centrinė valdžia ir savivalda? Nenuostabu, kad Tocqueville'is daugiau dėmesio skyrė ne federalinei valdžiai, o bendruomenėms. Prancūzams nereikėjo aiškinti, kaip dirba centrinė valdžia. Jiems reikėjo parodyti aiškų savivaldą remiančių taisyklių ir jos teikiamų privalumų vaizdą.

Prancūzams reikėjo suprasti ir tai, kuo Amerikos federalizmas skyrėsi nuo ankstesnių konfederacinių valdžios formų – kaip konstitucinė sistema nustatė aiškias valdžios sferas. „Ši Konstitucija, pirmu įspūdžiu pasikliaujant, lyg ir panaši į ankstesnes federalines konstitucijas, iš tikrųjų remiasi visiškai nauja teorija ir turi būti laikoma dideliu šiuolaikinių politinių mokslų laimėjimu" (OC Ia. 159). Kad ir kokias teises prisiimdavo ankstesnės konfederacinės vyriausybės (tokios kaip Šveicarijos, Vokietijos imperijos ir Olandijos), sąjunginė valstybė pasilikdavo teisę vykdyti visuotinius įstatymus arba rinkti mokesčius. Dėl to arba stipresnė jos narė primesdavo savo valią kitoms, arba konfederacinė vyriausybė tapdavo kone bejėgė. Tačiau Jungtinėse Valstijose taip neatsitiko.

> Amerikoje sąjunga valdo ne valstijas, o paprastus piliečius. Norėdama rinkti mokesčius, ji kreipiasi ne į Masačūsetso vyriausybę, bet į kiekvieną Masačūsetso gyventoją. Ankstesnės federalinės vyriausybės turėdavo reikalų su valstybėmis, tautomis, o sąjungos vyriausybė – su atskirais žmonėmis. Jai nereikia jėgų iš šalies, ji turi jų pati, – turi savo pareigūnus, savo teismus, savo teisėjus, savo kariuomenę (OC Ia. 160).

Norėdamas išsklaidyti netikrumą ir neaiškumą, kurie temdė pirmųjų liberalų raginimus kurti naująjį federalizmą, Tocqueville'is pasinaudojo Amerikos konstitucine sistema. Jis rėmėsi „Federalistu" („Federalist Papers"),1787–1788 metais parašytais Jameso Madisono, Alexandero Hamiltono ir Johno Jay traktatais bei straipsniais, raginusiais priimti siūlomą Konstituciją, ir kai kuriais Konstitucijos komentarais.

Teismams priskirtas iki tol pavyzdžio neturėjęs vaidmuo padarė lemtingą įtaką „naujajam politiniam mokslui", kurį siūlė Amerikos federalizmas, nes teismai, ypač Aukščiausiasis Teismas, turėjo galios ne tik taikyti įsta-

tymus, bet ir skelbti, kad jie prieštarauja Konstitucijai. Ši patikrinimo galia, leidžianti Aukščiausiajam Teismui teisti ne tik pavienius piliečius, bet ir valstijų, Kongreso bei prezidento veiksmus, reiškė, kad visa politinė sistema paklūsta svarbiausiam, arba Konstitucijos, įstatymui. Maža to, galutinis šio svarbiausio įstatymo interpretavimas priklauso Aukščiausiajam Teismui. Taip Amerikos politinė sistema pažabojo daugumos galią, ypač įtvirtindama Konstitucijos apibrėžtas esmines individų teises, ir kartu garantavo tautos vienybę, suteikdama galutinį žodį dėl jurisdikcijos konfliktų nacionaliniam tribunolui. Abu šie bruožai padėjo sukurti tokią politinę sistemą, arba valstybę, kuri buvo liberali ir decentralizuota, tačiau anarchijos nedraskoma, kaip buvo būdinga ankstesnėms konfederacijoms.

Vietos teismų vaidmuo buvo taip pat naujas ir svarbus. Galimybė kreiptis į teismus – didžiąją žiuri arba paprastus valstijos teismus – leido ištaisyti vykdomosios valdžios klaidas ir net vykdyti administravimo veiksmus. Jokia biurokratinė hierarchija nebuvo reikalinga. „Taigi tai, kad vykdomosios valdžios pareigūnai renkami ir neatšaukiami, tai, kad nėra administracinės hierarchijos, kad teisėsaugos organai dalyvauja žemesnės pakopos valdžios organų darbe, ir yra pagrindiniai amerikietiškos vykdomosios valdžios bruožai nuo Maino iki Floridos" (OC Ia. 82). Ištyręs bendruomenių vaidmenį, vietinių pareigūnų atsiskaitomumą teismams tarp rinkimų, taip pat ir prisiekusiųjų sistemą, Tocqueville'is galėjo pasiūlyti būdų, kaip būtų galima decentralizuoti net unitarinę Europos valstybę.

Apskritai siekdamas patikrinti Restauracijos laikų liberalų valdžios centralizacijos supratimą, Tocqueville'is pasinaudojo Amerikos bendruomenių pavyzdžiu. Jis atskyrė „vyriausybės" ir „administracijos" centralizaciją ir

tvirtino, kad vyriausybinis centralizmas nebūtinai lemia vykdomosios valdžios centralizmą. Būtent šis „atradimas" teikė viltį, kad demokratinės visuomenės galės suderinti centrinę valdžią ir savivaldą. Ankstesnėse prancūzų diskusijose dėl centralizmo šie du dalykai paprastai būdavo painiojami ir daroma išvada – klaidinga, – kad decentralizacija sukurs mažus besivaržančius suverenus. Amerikos federalizrnas parodė, kad unifikuota teisinė sistema, viena teisinės valdžios struktūra, yra suderinama su decentralizuotu valdymu.

Naujosios Anglijos bendruomenių pavyzdys taip pat leido Tocqueville'iui parodyti, kokią praktinę ir moralinę naudą teikia savivaldą palaikanti politinė sistema. Svarbus praktinis privalumas buvo tas, kad Jungtinėse Valstijose atsirado nauja interesų teorija. Tuo metu, kai Tocqueville'is rašė, Europoje varžėsi dvi interesų teorijos: viena, kurioje vyravo Benthamite'o utilitarizmas, laikė visuomenės interesą tiesiog individų interesų sankaupa; kita, susijusi su Rousseau, skelbė objektyvųjį visuomenės interesą kaip nepriklausomą nuo *de facto* individų interesų. Abi šios teorijos kirtosi. Abi nenorėjo pripažinti, kad tarp individualių ir visiems bendrų interesų esama daugybės tarpinių interesų, t.y. valstybės. Remdamasis Amerikos federalizmu Tocqueville'is siūlė atkreipti dėmesį į koncentrinių interesų teoriją, interesų, kurie kyla iš individų, bet neignoruoja ir grupių bei sričių, siauresnių nei visa visuma, arba valstybė, poreikių. Tokia koncentrinių interesų teorija buvo geras vaistas nuo XVII amžiuje Europoje atsiradusios individualistinės, protoliberalios visuomenės esminės silpnybės, – vaistas, kai kuriais atžvilgiais analogiškas vokiečių filosofo Hegelio argumentams, išdėstytiems veikale „Teisės filosofija" (1821 m.).

Vienas privalumas buvo tas, kad suvokiant interesus kaip virtinę koncentrinių ratų – Amerikos bendruomenių,

apygardų ir valstijų modelis – gyventojams buvo skiepijamas labai svarbus teisingumo jausmas, kuris priešinosi teorijoms, skatinančioms kaupti tik individų pretenzijas arba materializuotas visų pretenzijas. Toks suvokimas teikė piliečiams labai svarbių interesų, buvusių nelyginant kontrolinis sąrašas, į kurį buvo privalu atsižvelgti sprendžiant visuomenės politikos reikalus. Tai buvo nuostabus įrodymas, kaip politinė sistema gali padėti ugdyti ir mokyti savo narius, skiepydama jiems jautrumą teisingumo reikalavimams. Apskritai paėmus, Amerikos federalizmo įkūnyti konstituciniai potvarkiai skatino interesų koncepciją, kuri nuo to laiko vadinama pliuralistine. Iš tiesų knygą „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) galima vertinti kaip indėlį, prisidėjusį prie pliuralistinio demokratijos modelio atsiradimo, nes Tocqueville'is, – iškeldamas daugumos tironijos pavojų, kurį jam nurodė Prancūzijos klasių konfliktas, ir paskelbdamas visuotinę lygybę daugumos principo veikimą suvaržančios politinės sistemos imperatyvu, – aiškiai žodžiais neišreikštą „Federalinių dokumentų" pliuralizmą pavertė sąmoninga programa.

Kartais tvirtinama, kad Tocqueville'io būgštavimai dėl įsigalėsiančios daugumos tironijos rodo jo nesugebėjimą suprasti, kaip Amerikos Konstitucija, per federalizmą ir valdžių atskyrimą daugindama valdžios sferas, sumažino daugumų atsiradimo tikimybę. Tačiau vargu ar tokią nuomonę verta nagrinėti. Tocqueville'is pabrėžė, kad pradėjęs tyrinėti daugumos tironijos pavojų, turėjo galvoje valstijas, tuo metu buvusias svarbiausiu valdžios organu, nes federalinė valdžia rūpinosi daugiausia užsienio reikalais. Dažna valstijų Konstitucija būdavo sukurta vadovaujantis kitomis nuostatomis nei federalinė Konstitucija – būdavo susilpninama vykdomoji valdžia, renkant teisėjus pakertama teisėtvarkos nepriklausomybė. Bet tai dar ne viskas. Aptardamas daugumos tironijos pavojų

Tocqueville'is sutelkė dėmesį į valstijas ir dėl to, kad jos labiau tiko kaip analogija kalbant apie Prancūziją ir kitas unitarines Europos valstybes. Federalizmas, manė jis, nebuvo ta prabanga, kurią svarbiausios Europos valstybės galėtų sau leisti.

Pradėjęs aptarinėti demokratinės valdžios privalumus ir ydas, Tocqueville'is neabejojo, jog didžiausia šios valdžios dorybė buvo ta, kad ji puoselėjo pagarbą ir pasitikėjimą įstatymu, nes žmonės žinojo, jog patys jį sukūrė ir prireikus gali keisti. Todėl aristokratijos valdžia, nors dažnai būdavo labiau įgudusi tvarkyti reikalus ir darnesnė, vadovavosi šališkais interesais. „Valdant aristokratijai, jos pareigūnai turi luominio pobūdžio interesų, kurie kartais sutampa su daugumos interesais, bet dažniausiai nuo jų skiriasi" (OC Ia. 244).

Faktas, kad aristokratinės santvarkos pareigūnų išsilavinimo ir įgūdžių lygis buvo aukštesnis nei demokratinės santvarkos, kurioje visuomeniniai instinktai slopindavo gabiausių žmonių norą siekti pareigų ir valdžia dažnai atitekdavo meilikautojams, nesutrukdė demokratinėms institucijoms tenkinti išsyk visų sluoksnių poreikius ir norus, o aristokratinės santvarkos pareigūnai dažnai nesąmoningai dirbdavo vienos kurios nors visuomenės dalies naudai.

Europoje paplitusi baimė, kad sulig demokratija prasidės nuolatinė netvarka ir smurtas, buvo nepagrįsta. Dar kartą buvo painiojama klasių neapykanta, būdinga pereinamajam iš aristokratijos į demokratiją laikotarpiui, su demokratijos veikimu jai visiškai įsigalėjus. Todėl pagarba individų teisėms vaidino nepaprastai svarbų vaidmenį Amerikos santvarkoje, įkūnydama abipusiškumo principą, natūraliai papildžiusį lygybę, kuri sudaro demokratinės visuomenės pagrindą. Tocqueville'is pastebėjo, kad kitaip nei Europoje, Jungtinėse Valstijose niekas nepries-

taravo teisei į nuosavybę. Priežastis buvo akivaizdi – „kiekvienas, turėdamas ginti savo turtą, iš principo pripažįsta nuosavybės teisę". Nuosavybės pasidalijimas pavertė šį principą išsyk visų privalumu. Galimybė lyginti, kėlusi nepasitenkinimą, pavyzdžiui, Anglijoje, kurioje dar buvo likę aristokratijos pėdsakų, socialinėms sąlygoms suvienodėjus tapo stabilumo šaltiniu. Tai tiko ir politinei sistemai. „Demokratinė santvarka įteigia supratimą apie politines teises visiems savo piliečiams, kaip ir turtų pasidalijimas kad daro prieinamą kiekvienam žmogui nuosavybės teisės sąvoką" (OC Ia. 249). Piliečiai nebuvo linkę prieštarauti kitų teisėms, nes nenorėjo rizikuoti savo pačių teisėmis. Taip ir nuosavybės pasidalijimas, ir politinių teisių paplitimas neleido kilti revoliucijoms demokratinėse visuomenėse, visiškai priešingai nei bijojo Tocqueville'io laikų europiečiai.

Demokratinės respublikos piliečiai, toli gražu nelaikę įstatymo savo natūraliu priešu, paprastai su juo susitapatindavo ir jausdavo asmeninį interesą jam nusilenkti. Šis jausmas, kad dalyvauji valdyme, turi lemiamos reikšmės pilietinei visuomenei, nes kai valdžia grindžiama diskusijomis ir bendradarbiavimu, jie persiduoda ir visuomenei. Politinės sąjungos tradicija sukuria ir piliečių sąjungas. Iš tiesų kone karštligiška veikla, nesibaigiantys siūlymai ką nors keisti ir tobulinti tampa svarbiausiu demokratinės santvarkos bruožu. Savigarba, kurią piliečiui teikia politinės teisės, įkvepia ir pasitikėjimą savimi, kai jis nusprendžia imtis komercinės veiklos. „Politikos srityje jis prisideda prie svetimų sumanymų vykdymo, ir šitai jį paskatina imtis ko nors savo jėgomis" (OC Ia. 254). Taip demokratinė politinė sistema savaime skatina polinkį į naujoves. „Demokratija neduoda liaudžiai itin sumanios valdžios, bet padaro tai, ko dažnai nesugeba padaryti nė pati kūrybingiausia valdžia: ji pripildo visuomenę nerimastin-

gos veiklos, nepaprastų galių, energijos – viso to, kas įmanoma tik esant demokratijai ir kas daro stebuklus, susiklosčius daugiau ar mažiau palankioms aplinkybėms“ (OC Ia. 255). Ši politinės laisvės skatinama nuostabi energija savo ruožtu tampa svarbiu saugikliu, apsaugančiu nuo daugumos tironijos.

Demokratinė valdžia, nesiimanti tokių atsargumo priemonių, kokių ėmėsi Amerikos federalistai, linkusi sustiprinti įstatymų leidybą vykdomosios valdžios ir teisėtvarkos sąskaita, taip pasiduodama nežabotai daugumos prievartai. Sutinkant, kad didesnės žmonių grupės interesai yra svarbesni už mažesnės ir kad daugumos nuomonė teisingesnė, daugumos įstatymų leidžiamoji valdžia stiprinama ir morališkai. Padariniai – juos Tocqueville'is galėjo matyti daugelyje valstijų – didesnis įstatymų ir vykdomosios valdžios nestabilumas negu aristokratinėje santvarkoje. Politinė sistema tapo priklausoma nuo netikėtos ir nevaržomos visuomenės nuomonių kaitos, buvo prarastas politikos tęstinumas, didelis potencialus aristokratinės santvarkos privalumas.

Vis dėlto didesnį pavojų demokratinei valdžiai kėlė ne stabilumo stoka, o daugumos tironija. Tironijos grėsmė, Tocqueville'io įsitikinimu, yra neatskiriama bet kokios suverenios valdžios, – nesvarbu, ar ji priklauso vienam asmeniui, keliems ar daugumai, – dalis, tačiau pavojus, paremtas akivaizdžiu moraliniu daugumos autoritetu, įgyja visai kitą jėgą. Štai kodėl reikėjo nedelsiant iškelti naują valstybės idėją, tokią, kuri daugiau nebebūtų siejama su neribota suvereniteto teise, suteikta vienai institucijai. Tocqueville'is atsisakė tradicinio mišrios valdžios kaip chimeros supratimo. Jo požiūriu, kiekvienoje visuomenėje galiausiai įsivyrauja vienas „veikimo principas“ – lygiai kaip XIX amžiaus pradžios Anglija dar tebebuvo aiškiai aristokratinė visuomenė, taip Jungtinėse

Valstijose viešpatavo demokratijos principas. Vadinasi, būtinybė įtvirtinti tą suverenią valdžią, net jei ji atiduodama daugumai ir jos atstovams, dar nesuteikia valdžiai teisės įsakinėti ką užsigeidus.

> Esama visuotinio įstatymo, kurį sukūrė ar bent jau pripažino ne tik vienos ar kitos tautos dauguma, bet visos žmonijos dauguma. Tai vadinama teisingumu. Todėl teisingumas nubrėžia bet kokios liaudies teisių ribas (OC Ia. 26).

Užuomina aiški: turi būti sukurta tokia politinė sistema, kuri taikytų virtinę apribojimų nevaržomai daugumos valdžiai. Reikalingas dviejų rūmų parlamentas, vykdytojas, kuris turėtų galios rodyti iniciatyvą ir taikyti apribojimus, taip pat ir nepriklausoma teisėtvarka. Bet jų nepakanka.

Geroji Amerikos politinės sistemos ypatybė buvo ta, kad ji kitais būdais suvaržė daugumos principą. Jei grynasis federalizmas neįmanomas (o Tocqueville'is, kaip jau įsitikinome, nemanė, kad jis tinka stiprių varžovų apsuptoms Europos valstybėms), tuomet būtina bent jau decentralizuoti administravimą, kad kintančios visuomenės nuotaikos ir nuomonės nebūtų kaskart ir iškart lengvai įgyvendinamos. „Kai jai [i.e. tautos daugumai] atstovaujanti centrinė valdžia duoda nurodymą, jo vykdymą ji turi patikėti pareigūnams, kurie dažnai nuo jos nepriklauso ir kuriems ji negali kaip patinka nurodinėti“ (OC Ia. 224). Bet ir tai dar ne viskas. Neregėta galia, kurią Amerikos politinė sistema suteikė teismams – teisę panaikinti įstatymų leidėjų ir vykdomosios valdžios potvarkius, jei jie neatitinka svarbiausiojo, arba Konstitucijos, įstatymo – pavertė visą teisininkų klasę pusiau aristokratiniu luomu. Mat ji skatino teisininkus varžyti daugumos valdžią. Tokį suinteresuotumą stiprino ir jų teisinis išsilavinimas, ypač anglų kilmės amerikiečių papročių teisė. „Man tik

atrodo, jog visuomenėje, kurioje teisininkai be kliūčių užims savaime jiems priklausančią aukštą padėtį, jie bus itin konservatyvūs ir nusistatę prieš demokratiją" (OC Ia. 276). Kai nėra princų ir diduomenės, teisininkai tampa aristokratijai artimiausiu luomu.

Prisiekusiųjų sistema teikė dar vieną daugumos principo suvaržymą Amerikoje, tik šiuo atveju tai buvo savivaržos forma. Nes kai prisiekusieji laikomi ne tiek teisine, kiek politine institucija, akivaizdu, kad „tikras visuomenės tvarkymas atiduodamas į rankas valdomiesiems arba bent jų daliai, bet ne valdantiesiems" (OC Ia. 284). Dėl tos priežasties prisiekusiųjų teismas tampa visiškai respublikoniška institucija net tokioje aristokratinėje visuomenėje kaip Anglijos. Jis paverčia visus arba dalį žmonių galutiniais teisėjais, o supažindindamas žmones su teisinės sistemos taisyklėmis ir procedūromis daro jiems svarbią moralinę įtaką. Prisiekusiųjų institucija padeda piliečiams suprasti, kaip konkrečiais atvejais veikia teisėtvarka, ir suvokti juridinių teisių pobūdį bei svarbą.

> Prisiekusiųjų teismas nepaprastai padeda ugdyti visuomenės sąmonę ir plėsti jos akiratį. Tai, mano nuomone, didžiausias jo privalumas. Jį galima laikyti savotiška nemokama ir visiems atvira mokykla, kurioje kiekvienas prisiekusysis mokosi savo teisių ir kasdien bendrauja su labiausiai išprususiais ir patyrusiais aukštesnių klasių kolegomis, kurioje teisės mokslai dėstomi praktiškai (OC Ia. 286).

Laikinai paversdama piliečius teisėjais ji ne tik ugdo jų sprendžiamąją galią, bet ir moko atsakomybės už savo pačių veiksmus bei įdiegia pagarbą įstatymui – nuostatą, kuri galutinai suvaržo tironiją demokratinėje visuomenėje.

Taigi Jungtinėse Valstijose visiškai sumažinti daugumos tironijos grėsmę padėjo trys svarbiausios politinės sistemos ypatybės. Pirma, federalinė valdžios forma, „leidusi

sąjungai naudotis didelės respublikos galia ir mažos saugumu"; antra, stiprios bendruomeninės institucijos, kurios, suteikdamos žmonėms mokslumą save valdyti, neleido atsirasti daugumos tironijai; ir trečia, teismų vaidmuo varžant kraštutinius visuomenės nuomonės svyravimus. Net šiuos bruožus lėmė laisvi amerikiečių *mœurs*, palaikomi ta „laisvės dvasios" ir „religijos dvasios" sąjunga, kuri, skiepydama pagarbą individų teisėms ir taip sukurdama užtvaras daugumos nuomonei, ir pačią religiją pavertė svarbia politine institucija.

Tocqueville'is *mœurs* įtaką laikė lemiamu ilgalaikiu veiksniu, o svarbiausias dalykas formuojant pačius *mœurs* Amerikoje buvo tas, kad krikščionybė ten reiškėsi „demokratijos ir respublikos" forma. Amerikoje buvo visuotinai tikima, kad piliečių lygybę, arba „visiems vienodą laisvę", sankcionuoja religija. Ji ne tik teikė vidinį prieglobstį nuo politinio ir komercinio gyvenimo sukrėtimų, bet ir garantavo, kad pagarbą esminėms visuomenės teisėms amerikiečiai perkelia ir į viešąjį gyvenimą, reguliuojantį ir jų mintis, ir veiksmus. Tie, kurie prieštaravo naujovėms Amerikoje, privalėjo „būti pagarbūs krikščioniškai moralei ir teisingumui, ir, jei jų sumanymai prieštaravo tiems principams, jie negalėjo jų nepaisyti", rašė jis (OC Ia. 306). „Ligi šiol Jungtinėse Valstijose neatsirado nė vieno žmogaus, kuris būtų išdrįsęs paskelbti mintį, jog visuomenės labui viskas leistina! Tai bedieviška mintis, regis, gimusi laisvės eroje, norint pateisinti visus būsimus tironus". Stiprindama pagrindines teises ir taip darydama įtaką *mœurs*, religija Amerikoje tapo pačia svarbiausia politine institucija. Amerikoje buvo visuotinai sutariama, kad „religija būtina respublikoniškoms institucijoms palaikyti".

Tocqueville'is kūrė naudingą mitą. Dorovinė piliečių dalyvavimo politikoje potencija jam buvo netikėtas

Amerikos decentralizacijos aspektas, sukėlęs nuoširdų susižavėjimą lankantis Bostone. Būtinybė ir galimybė kartu tvarkyti bendruomenės reikalus puoselėjo visuotinio rūpestingumo ir pilietinę dvasią. Buvo matyti, kad politinė sistema, skatindama žmones spręsti visuomeninius reikalus ir įgyvendinti sprendimus, ugdė jų dorovę. Restauracijos laikų liberalai, tokie kaip Constant'as ir Barante'as, numatė praktinius savivaldos privalumus, bet labiausiai jie, sekdami Montesquieu tradicija, nerimavo dėl valdžios išsklaidymo ir naujos politinės klasės, arba *„élité"*, atsiradimo. Amerikos institucijos įtikino Tocqueville'į, kad dorovinė piliečių dalyvavimo politikoje potencija yra ne mažiau svarbi. Iš tiesų jis pradėjo suvokti, jog savivaldos skatinama pilietinė dvasia yra galutinis garantas, saugantis nuo svetimos globojančios jėgos – biurokratinės valstybės – grėsmės.

Administracinio skrupulingumo arba paviršinės tvarkos nederėtų painioti su visuomenės gyvybingumu, o kaip tik juos prancūzų valdžios centralizmo apologetai, deja, painiojo.

> Matau, jog dauguma tų Prancūzijos bendruomenių, puikuojančių tobula buhalterija, visiškai neišmano savo tikrųjų reikalų ir skendi tokioje nesudrumsčiamoje apatijoje, jog visuomenė tarytum veikiau gyvalioja, negu gyvena; kita vertus, aš pastebiu, jog tose amerikiečių bendruomenėse, kurių biudžetai sudaryti be jokios metodikos, nei juo labiau pagal kokį vieną pavyzdį, gyventojai yra nuovokūs, aktyvūs ir iniciatyvūs; visuomenė ten visada veikli. Tas kontrastas mane stebina; nes, man atrodo, jog rimtos vyriausybės pagrindinis tikslas – užtikrinti piliečių gerovę, o ne įvesti tam tikrą tvarką, visuomenėje viešpataujant skurdui (OC Ia. 92–93, n.51).

Norint apčiuopti tikrąjį kraštutinės centralizacijos poveikį, reikėjo pažvelgti, kas slepiasi po paviršiumi.

Tiesa, centralizacija žmogaus veiksmams lengvai primeta tam tikrą išorinį vienodumą, prie kurio priprantama savaime, nesvarstant, kam jis reikalingas, – taip stabmeldžiai garbina statulą, pamiršdami, kokią dievybę ji vaizduoja. Centralizacijai nesunkiai pavyksta kasdieniams reikalams suteikti tobulo vyksmo iliuziją, išmoningai reguliuoti viešosios tvarkos detales, slopinti šiokią tokią netvarką ir nedidelius nusižengimus, išlaikyti tam tikrą visuomenės *status quo*[28], kurio negalima pavadinti nei nuosmukiu, nei pažanga, stengtis, kad visuomenė, nesirūpindama vykdomąja valdžia, grimztų į savotišką mieguistumą, vykdomosios valdžios atstovų paprastai vadinamą pavyzdine tvarka ir visuomenės ramybe. Žodžiu, ji nuostabiai sugeba trukdyti, bet ne veikti (OC Ia. 91).

Tai, kad Amerikoje nebuvo vienodų taisyklių ir paviršinės tvarkos, galėjo būti tam tikras kliuvinys ar net dar blogiau, tačiau socialiniai ir moraliniai decentralizuoto valdymo privalumai smarkiai nusvėrė šiuos nepatogumus. Nauda buvo didžiulė: visuomenės gyvybingumas nepaprastai padidėjo ir susiformavo savimi pasitikinčios, energingos asmenybės – piliečiai tikra to žodžio prasme. Kraštutinis centralizmas grasino anksčiau ar vėliau tai sunaikinti.

Amerikoje valstijos valdžia ne tokia darni, ne tokia kompetentinga ir išmintinga kaip Europoje, bet šimtąsyk stipresnė. Nėra tokio krašto pasaulyje, kuriame žmonės taip stengtųsi socialinės gerovės labui. Nežinau kitos tokios šalies, kurioje būtų tiek daug ir tokių gerų mokyklų, bažnyčių, tenkinančių tikinčiųjų poreikius, arba geriau prižiūrimų bendruomenės kelių. Tad Jungtinėse Valstijose neverta ieškoti pažiūrų darnos ar pastovumo, smulkių dalykų skrupulingumo, administracinių procedūrų tobulumo; čia randame įsikūnijusią jėgą, gal ir primityvoką, užtat gyvybingą, ir gyvenimą, kupiną nelaimingų atsitikimų, užtat judrų ir darbingą (OC Ia. 92).

Tai buvo stulbinamas kontrastas Prancūzijai, kurioje vadinamieji piliečiai dažnai jausdavosi visiškai svetimi savo šalies valdžiai, nes jų vaidmuo buvo ne ką didesnis kaip samdinių. Štai kaip paaiškėjo, kad administracinis centralizmas yra mirtinas pilietiškumo priešas. Prancūzui dažnai visiškai nerūpėjo „kaimo gerovė, gatvės saugumas, jo bažnyčios ir parapijos likimas", jis manė, kad „visa tai jam svetima ir priklauso visagaliui svetimšaliui, vadinamam vyriausybe", liūdnai pažymi Tocqueville'is. (OC Ia. 93).

Maža to. Pernelyg centralizuota valstybė grasino ne tik pilietiškumui, bet ir laisvai žmonių valiai bei pačiai moralei.

> Pagaliau bene man svarbu, jog valdžia visad budi, rūpinasi, kad ramiai mėgaučiausi gyvenimu, stengiasi užbėgti man už akių ir pašalinti iš kelio visus pavojus, neleisdama man pačiam tuo pasirūpinti, jeigu ta valdžia, sauganti mane nuo menkiausių nemalonumų, yra visiška mano laisvės ir gyvenimo šeimininkė <...>.
>
> Labiausiai mane žavi Amerikoje ne *administraciniai*, bet *politiniai* decentralizacijos rezultatai. Jungtinėse Valstijose visur jauti tėvynę. Ji – vienintelis rūpesčių objektas, pradedant mažiausiu miesteliu, baigiant visomis Jungtinėmis Valstijomis. Gyventojas įsijaučia į savo krašto interesus, lyg tai būtų jo paties interesai. <...> Prie tėvynės jis prisirišęs beveik taip pat kaip prie savo šeimos ir rūpinasi valstybe tartum savanaudiškais sumetimais.
>
> Europiečiui valstybės pareigūnas dažnai simbolizuoja jėgą; amerikiečiui jis simbolizuoja įstatymą. Tad galima sakyti, kad Amerikoje žmogus paklūsta ne žmogui, bet teisingumui arba įstatymui (OC Ia. 93–95).

Nagrinėdamas savivaldos privalumus Tocqueville'is pasiekė aukščiausią naujųjų amžių politinės teorijos lygmenį. Juk jis tyrė visuomenės moralės sąlygas ir moder-

nios tautinės valstybės problemas. Jis gvildeno klausimus, kuriuos ankstesniame amžiuje iškėlė Jeanas Jacques'as Rousseau.

Veikale „Visuomenės sutartis" (1762 m.) Rousseau pamėgino apibrėžti sąlygas, kurioms susiklosčius būtų galima teigti, kad žmogus, paklusdamas įstatymui arba valstybei, paklūsta savo apsišvietusiai valiai – t.y. tik sau pačiam. Griežtai vadovaudamasis klasikinės respublikos tradicija Rousseau priėjo išvadą, kad, tiksliai formuluojant, individo valia ir teisingumo reikalavimai gali sugyventi tik mažoje bendruomenėje, kurios piliečiai dalyvauja viešuose debatuose ir daro sprendimus, o tai skatina jų norą lavintis ir būti dorovingiems. (Iš tiesų Rousseau „visuotinės valios" koncepcija pateikė šitokio sugyvenimo apibrėžimą.) Didelė valstybė, net jei ji apdovanota tokiomis atstovaujamosiomis institucijomis, kokios XVIII amžiuje jau buvo Anglijoje, negali pasiekti šio tikslo, tvirtino Rousseau. Nes valia negali būti atstovaujama. Formuoti intencijas galima tik tiesiogiai dalyvaujant valdyme, visuomenės debatuose ir darant sprendimus.

Tiksliai nežinome, kaip nuodugniai Tocqueville'is buvo susipažinęs su Rousseau veikalu, tačiau panašu, kad dėstydamas šias mintis jis turėjo omenyje „Visuomenės sutartį". Jo atsidavimas pilietinei dorai daug kuo priminė Rousseau. Kita vertus, Tocqueville'is buvo pasinėręs į Restauracijos laikų liberalų rašinius, kritikuojančius Rousseau „klaidas" ir „perlenkimus". Liberalai, pavyzdžiui, ponia de Staël ir Constant'as, atkakliai stengėsi įrodyti, jog Rousseau pavyko suderinti individų ketinimus su teisingumu vien apibrėžimo lygmenyje, dar blogiau – centralizuota valdžia, pretenduojanti atstovauti visuotinei valiai, arba „žmonėms", šia formuluote galėjo lengvai manipuliuoti.

Rousseau argumentai, kuriais teroro viešpatavimo laikais buvo piktnaudžiaujama, trukdė tokiems liberalams

kaip Constant'as atskirti „dorą" nuo pasirinkimo, moralę nuo laisvės. Constant'as įspėjo dėl XVIII amžiuje vyravusio susižavėjimo poliais ir vien dalyvavimą nusakančia samprata. Toks laisvės apibrėžimas, įrodinėjo jis, neleido įsitvirtinti pačiai svarbiausiai šiuolaikinei šio žodžio prasmei – piliečių teisei į asmeninį pasirinkimą ir autonomiją. Teroro viešpatavimo laikais dorovinės politinio dalyvavimo galimybės buvo įgijusios prastą šlovę. Taigi Restauracijos laikų liberalai nepasitikėjo pilietinio humanizmo retorika ir pirmenybę teikė atstovaujamosios valdžios *à l'anglaise*[29] tyrinėjimui.

Tocqueville'is buvo išimtis. Ankstyvieji jo laiškai, kaip ir 1826–1827 metais Italijoje rašytas dienoraštis, alsavo antikos laisvės ir pilietinės doros dvasia. Dienoraščio ištraukoje, skirtoje Gibbonui, Tocqueville'is Romos žlugimą datavo ta diena, kai Romos Respublika prarado savo laisvę – t.y. kai imperija sunaikino laisvąsias institucijas. Galbūt reikšminga ir tai, kad Hervé de Tocqueville'is trečiąjį dešimtmetį pasakytoje kalboje įspėjo dėl nebrandaus žavėjimosi klasikinės respublikos institucijomis. Jis galėjo turėti galvoje savo jauniausią sūnų.

Tocqueville'io samprotavimai apie Naujosios Anglijos bendruomenės sąrangą ir jos teikiamas galimybes dalyvauti valdant valstybę išlaisvino jį iš Restauracijos liberalizmo kalėjimo. Amerikos bendruomenių pavyzdys leido Tocqueville'iui „išsaugoti" Rousseau ginamą dalyvavimo sampratą bei šio dalyvavimo dorovinį poveikį ir atmesti tuos aspektus, kurie ignoravo antikinės ir šiuolaikinės visuomenės, polio ir tautinės valstybės, visuomenės doros ir asmens teisių skirtumus.

Tocqueville'is nustatė, kad šiuolaikinės demokratinės visuomenės pilietinė dora negali būti tapatinama su antikos polio dora. Šiuolaikinę Vakarų visuomenę nuo pirmtakų skyrė du pavyzdžio neturėjusios statuso lygybės pa-

dariniai: pirma, kiekvienas individas įgijo teisę pats tvarkyti tik jam rūpimus reikalus; antra, kiekvienas individas jautė būtinumą taip elgtis. Ši teisė ir šis būtinumas reiškė, kad nebebuvo galima vadovautis senąja pilietinės doros koncepcija, skirta privilegijuotųjų klasei. Privilegijuotųjų žavėjimasis polio didybe, turėjusia ryškų militaristinį atspalvį, privalėjo užleisti vietą iš esmės komercinei privačiai veiklai, demokratinėje visuomenėje tapusiai vienodai prieinama kiekvienam. Dabar kiekvienas turėjo pats rūpintis tiek savo, tiek visuomenės reikalais. Aukščiausias lygias teises įgijusių individų visuomenės standartas yra „išprusęs suinteresuotumas" – savų interesų paisymas atsižvelgiant į visų kitų asmenų svarbiausias teises. Apeliavimas į visuomenės dorą – pilietinį drausmingumą – tampa piktnaudžiavimu, jei kėsinamasi į teisingumą arba lygiateisiškumą, jei pernelyg kišamasi į privatumo sferą. Tai išsiaiškinęs, remdamasis Amerikos konstitucionalizmu, Tocqueville'is jau galėjo suformuluoti grynai liberalią pilietiškumo doktriną.

Įrodydamas, kad pilietiškumas gali būti derinamas su tokiu teisingumu, kokį jį suvokė liberalai, Tocqueville'is atgaivino pilietiškumo dvasios idealą. Ir ne tik jį. Jis atskleidė, kad decentralizuota valstybė vaidina svarbiausią vaidmenį puoselėjant ir stiprinant pilietinę dvasią, ypač tokių visuomenių, kurios, siekdamos sunaikinti aristokratijos privilegijas, centralizavo valdžią ir tapo demokratinės. 1831 metų rugsėjį keliaudamas po Jungtines Valstijas savo užrašuose jis pasižymi: „Amerikoje laisvi *mœurs* sukūrė laisvas institucijas; Prancūzijoje laisvos institucijos turi sukurti laisvus *mœurs*". Tai ir tapo knygos „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) tema.

4. „APIE DEMOKRATIJĄ AMERIKOJE“ (1840 m.)

Antrą „Apie demokratiją Amerikoje“ (1840 m.) dalį parašyti užtruko daug ilgiau, negu Tocqueville'is tikėjosi. Tačiau vargu ar tai turėtų kelti nuostabą – ji tokia drąsi ir originali. Darbas reikalavo tiek daug skaitytojo vaizduotės pastangų, kad nebuvo iškart populiarus kaip 1835 metų pirmtakas. Vis dėlto tai knyga, garantuojanti Tocqueville'iui visuomenės mokslų mąstytojo reputaciją – šioje srityje jis tvirtai stovi ant žemės ir be paliovos atranda ką nors nauja. Tocqueville'is remiasi Restauracijos laikų liberalizmo argumentais, tačiau kartu pajudina tokius dalykus, kurių joks ankstesnis visuomenės mokslų mąstytojas nemėgino kliudyti.

Veikale „Apie demokratiją Amerikoje“ (1840 m.) daugiausia dėmesio telkiama ne į politinius aspektus, nors paskutiniame skyriuje Tocqueville'is grįžta ir prie ankstesnės knygos temų. Labiausiai jam rūpi ištirti, kaip dviejų tipų visuomenės, aristokratinė ir demokratinė, veikia idėjas, jausmus ir papročius, t.y. *mœurs*. Toks sumanymas savaime buvo pakankamai naujas. Tačiau dar originalesnis buvo Tocqueville'io būdas jam įgyvendinti.

Tocqueville'is ryžtingai peržengė pirmųjų XVIII amžiaus sociologų nubrėžtas ribas, Montesquieu metodiką, pranoko ir Šviečiamojo amžiaus škotų autorius. Visi jie apibrėžė visuomenės tipus ištyrę įvairias veiklos sritis,

sudariusias visuomenės struktūrą. Būtent šių veiklų „dermė" sužavėjo Montesquieu ir XVIII amžiaus škotus. Jų požiūris buvo išviršinis, o siūlomas aiškinimo modelis – priežastinis, toks, kaip jį suprato Hume'as – grindžiamas aiškiai apibrėžtomis nusistovėjusio elgesio taisyklėmis.

Tačiau tik išviršinis arba elgesio stebėjimas netenkino Tocqueville'io. Jis siekė iš vidaus užčiuopti procesus, suvokti, ką reiškia veikti vieno ar kito visuomenės tipo sąlygomis. Kokią prasmę veiksmams suteikia aristokratinės ir demokratinės visuomenės sąlygos? Norėdamas tai išsiaiškinti, Tocqueville'is sukuria menamus, kiekvienai šiai visuomenei tipiškus atstovus – „aristokratijos žmogų" ir „demokratijos žmogų" – akcentuodamas kiekvienai visuomenei būdingų įsitikinimų ir veiklos prasmes. Tad 1840 metais parašytoje „Apie demokratiją Amerikoje" veiksmų paskatoms nagrinėti skiriama ne mažiau dėmesio nei priežastingumui aiškinti.

Taigi Tocqueville'is ragina skaitytojus tapti aktoriais: įsigilinti į kiekvienos visuomenės tipiškam atstovui skirtą scenarijų ir stebėti, kaip šie scenarijai veikia skirtingus vaizdinius, jausmus ir ketinimus. Kiekvienas scenarijus skaitytojui leidžia įsijausti į skirtingą asmenybę. Taip Tocqueville'iui pavyksta parodyti, kad aristokratinei ir demokratinei visuomenėms būdingi skirtingi žmogaus tipai.

Retai kada atkreipiamas dėmesys į Tocqueville'io metodo naujumą, nors tai – tikras socialinės minties lūžis, nes buvo nurodytas kelias, kaip įveikti socialinę mintį temdžiusią ir tebetemdančią dilemą. Tocqueville'is derina aiškinimus, paprastai suvokiamus kaip alternatyvius – priežastinį, arba elgesio aiškinimą, su aiškinimu apeliuojant į veiksmų priežastis. Jis tiria aristokratinę ir demokratinę visuomenes laviruodamas tarp empirinės visuomeninės veiklos ir toms visuomenėms tipiškų atstovų motyvų, parodydamas, kaip abu veikia vienas kitą. Vaizduo-

tė tampa svarbiausiu tarpininku, atspindinčiu socialines sąlygas, podraug ir skatinančiu intencijas, galinčias tas sąlygas keisti.

Kaipgi Tocqueville'iui sekasi įrodinėti tokiu būdu? Savo metodą jis grindžia skirtingomis filosofinėmis tradicijomis, ypač škotų Švietimo. Tocqueville'io darbuose britų empirizmo, pasikliaujančio priežastiniu aiškinimu, įtaka kompensuojama introspekciją akcentuojančia prancūzų tradicija. Parodyti šių dviejų filosofinių tradicijų skirtumus padeda Rousseau laisvės koncepcija. Empirikų laisvės apibrėžimas – kaip kliūčių ar trukdžių nebuvimas – Rousseau atrodė per daug išviršinis ir fizinis, kad leistų užčiuopti, kokia yra žmogaus pasirinkimo prigimtis. Jis įrodinėja, kad žmones nuo gyvulių skiria pirmųjų sugebėjimas pasirinkti veiksmus reguliuojančias taisykles, savo valia nusileisti taisyklei. Sąmoningas žmogaus veiksmų pobūdis skiria jį nuo gyvulio.

Tokiems prancūzų filosofams kaip Rousseau visuomeninės institucijos buvo ne tiek elgesio modelis, kiek rinkinys taisyklių, kurių reikia laikytis. Šis dėmesys vidinei dimensijai, taip vertintas prancūzų ir niekintas britų empirikų, būdingas ir Tocqueville'iui, jis padėjo jam nustatyti visos visuomenės ir asmeninių tikslų ryšį. Empirizmo ir introspekcijos aiškinimo būdus sujungęs Tocqueville'io metodas iš tiesų perša mintį, kad pasikliaujant tik vienu kuriuo atsiranda dirbtinė socialinės minties dilema – pirmenybę teikiant arba „išoriniam", arba „vidiniam" aspektui galimybių sritis susiaurėja. O būtina atskleisti socialinių sąlygų ir asmeninių tikslų sąveiką. Abu derėtų tirti lygiagrečiai, nes tai dvi vieno medalio pusės.

Akivaizdu, kad Tocqueville'is nebuvo pernelyg susižavėjęs formalia filosofija. Tačiau tai dar nereiškia, kad jo neveikė Restauracijos laikų Prancūzijos filosofinės minties raida. Grupė filosofų, kuriai priklausė Royer-Collard'as,

Maine'as de Biranas ir Victoras Cousinas, naujai aiškino valią, aktyvųjį arba sąmoningą patyrimą. Originaliausias ir įtakingiausias šios grupės mąstytojas Maine'as de Biranas kritikavo XVIII amžiaus empirizmą dėl iškreiptos priežastingumo idėjos, dėl to, kad elgesio motyvai arba įsitikinimai nebuvo pripažinti kaip priežastis. Birano požiūriu, tikslingas noras arba tikslinga veikla yra mūsų supratimo apie tikrąjį įvykių ryšį *source*[30]. Kitaip nei jis, empirikai, vadovaudamiesi išviršiniu stebėjimu, jų žodžiais tariant – „priežastiniais ryšiais", įvykių ryšį laikė tik hipotetiniu ir parazitiniu mūsų troškimų ir veiklos atžvilgiu. Biranas padarė išvadą, kad mūsų, kaip atstovų, patirtis yra *sui generis*[31]. Jos negalima sumenkinti kaip nevalingos, tik išoriškai „sąlygotos". Abu šie patirties „faktai" yra vienodai svarbūs ir reikalaujantys skirtingų aiškinimo būdų.

Restauracijos pradžioje Maine'as de Biranas buvo svarbiausia filosofų grupės, kuriai priklausė ir Guizot, figūra. Trečiąjį dešimtmetį Guizot pritaikė Birano mintis apie „du patirties būdus" rašydamas naujo tipo istoriją – joje visuomenės struktūros pokyčių analizė kaitaliojama su intelekto istorija, idėjų ir įsitikinimų pokyčių analize.

> Visiškai aišku, kad civilizacijos istoriją reikia vertinti dviem būdais, kylančiais iš dviejų šaltinių, atsižvelgiant į du skirtingus apsektus. Istorikas galėtų įsijausti į konkrečios tautos žmogaus sielą, konkrečiu laikotarpiu, konkrečioje epochoje. Jis galėtų tirti, aprašyti, atpasakoti visus įvykius, visas permainas ar revoliucijas, įvykusias žmogaus viduje. Ir kai jis baigtų, turėtų tautos ir laikotarpio, kurį pasirinko, civilizacijos istoriją. Šį darbą jis galėtų atlikti ir kitaip: užuot įsijautęs į žmogų, galėtų likti tik stebėtojas. Jam reikėtų įsivaizduoti save pasaulio įvykių sūkuryje ir, užuot aprašius idėjų kaitą ir individų jausmus, aprašyti istorinius faktus, įvykius, visuomenės struktūros pokyčius. Šios dvi dalys, šios

dvi civilizacijos istorijos glaudžiai tarpusavyje susijusios. Jos yra viena kitos paveikslas, atspindys (Guizot, „Europos civilizacijos istorija", 1828, 29).

Taip Maine'o de Birano – jis akcentavo „du patyrimo faktus", taigi ir būtinybę aiškinti visuomenės sąrangą dviem būdais – kritiką, nukreiptą į XVIII amžiaus empirizmą, Guizot pavertė nauju socialinių reiškinių aiškinimo modeliu. Kai trečiojo dešimtmečio pabaigoje Tocqueville'is pasinėrė į Guizot darbus, Guizot modelį, kuris padėjo suformuoti savąjį metodą, jis perėmė veikiausiai nieko nenumanydamas apie Maine'o de Birano indėlį.

Šiuo metodu naudotis Tocqueville'is įgudo rašydamas 1835 metų „Apie demokratiją Amerikoje". Dvejopas jo vertinimas ypač išryškėja aptariant paveldėjimo įstatymą.

Dalijimo lygiomis dalimis (tarp vaikų) įstatymas veikia dviem būdais: veikdamas turtą, jis veikia žmogų; veikdamas žmogų, daro įtaką turtui; vienaip ar kitaip, jis padaro didelę žalą žemėvaldai ir labai sparčiai susidoroja tiek su giminėmis, tiek su turtais (OC Ia. 49).

Pats Tocqueville'is savo metodo nesureikšmino, anaiptol nevertino jo kaip naujo „visuomenės mokslų" pagrindo. Kai jis rašė, tokių pagundų, kurias vėliau sukūrė profesionalių intelektualų pasaulis, dar nebuvo. Tocqueville'is tiesiog norėjo kiek galėdamas geriau perprasti du visuomenės tipus. Vis dėlto tai, kaip jis tyrė socialinių sąlygų ir asmeninių tikslų sąveiką, taip pat jo nuoširdus troškimas apginti laisvę, galėjo turėti svarios įtakos vėlesnei socialinei minčiai. Pribloškia tai, kad labai panašiai aiškinti visuomenės reiškinius siūlo XIX amžiaus pabaigos vokiečių sociologas Maxas Weberis. Jis galėjo užčiuopti, kad Tocqueville'io metodas siūlė būdą, kaip išvengti pozityvizmo ir idealizmo, „priežasčių" ir „proto" konflikto –

dilemos, kuriai tokią aštrią formą suteikė vokiečių filosofinė tradicija.

Kad ir kaip būtų, šis metodas leido Tocqueville'iui stulbinamai originaliai tirti socializacijos procesą aristokratinėje ir demokratinėje visuomenėje, t.y. lyginant tipiškus kiekvienos jų atstovus. Šis metodas leido tuoj pat parodyti, kad aristokratinė ir demokratinė visuomenė visiškai skirtingai supranta laisvę. Pirmoji ją suvokia kaip „privilegijas", antroji – kaip visuotinę teisę, „visiems vienodą laisvę".

Skirtingas laisvės suvokimas leidžia pajusti, kaip skirtingai aristokratinė ir demokratinė visuomenės formuoja asmenybę. Aristokratinėje visuomenėje laisvė iš tikrųjų yra ne moralės principas, bet socialinė kategorija: privilegijomis grindžiamoje visuomenėje tapatumas arba rangas asmeniui priskiriamas nuo gimimo. Vieni gimsta su teise vadovauti, kiti – su pareiga paklusti. Nėra socialinio vaidmens, kuriuo visi vienodai dalytųsi. Griežtai tariant, tokioje visuomenėje nėra individų. Tai ikiindividualistinė visuomenė, nes įsitikinimai ir praktika negrindžiami visų vienodos, arba „žmogiškosios" prigimties, „prigimtinės" lygybės pripažinimu.

> Kai gyvenimo sąlygos nevienodos ir kai nelygybė yra nuolatinis būvis, individai ilgainiui darosi tokie nepanašūs, jog galima sakyti, kad yra tiek įvairių žmonijos atmainų, kiek ir luomų. <...> Didieji Romos ir Graikijos proto genijai niekada negalėjo prieiti prie tokios visuotinės ir drauge tokios paprastos minties, jog kiekvienas žmogus gimdamas yra panašus į kitus ir turi tą pačią teisę į laisvę. Jie atkakliai stengėsi įrodyti, jog vergija esanti įgimtas dalykas ir gyvuos amžinai <...> Visi didieji antikos rašytojai priklausė vergvaldžių aristokratijai ar bent jau buvo įsitikinę tos aristokratijos neginčijamomis teisėmis: taigi jų protas, tarytum beribis, šiuo požiūriu buvo ribotas, ir tik Jėzui Kristui at-

ėjus į žemę žmonės pagaliau suprato, jog visi jie panašūs vienas į kitą ir lygūs (OC Ib. 22).

Aristokratinės laisvės, ją suprantant kaip privilegiją, samprata yra natūrali išraiška visuomenės, kurioje skirtingas individų tapatumas nulemtas nuo gimimo. Štai kodėl klaidinga kalbėti apie „individus“ aristokratinėje visuomenėje. Skirtingų kastų nariai neturi nieko bendra ir vargu ar mano priklausą vienai rūšiai. Tokia ryški socialinė nelygybė turi reikšmingų padarinių žmonių gebėjimui užjausti.

> Aristokratinėje šalyje kiekviena kasta turi savo pažiūras, įsitikinimus, teises, moralės principus – žodžiu, gyvena skyrium. Tad vieną kastą sudarantys žmonės niekuo nepanašūs į kitų kastų narius; jie visiškai kitaip mąsto ir jaučia ir vargu ar laiko save tos pačios žmonijos dalimi. Taigi, remdamiesi savo gyvenimo patyrimu, jie nesugebėtų gerai suprasti nei kitų žmonių jausmų, nei jų elgesio (OC Ib. 171–172).

Kastos narių tarpusavio simpatija gyva ir stipri, bet kitų rangų žmonėms tokia simpatija vargiai jaučiama. Būtent tokią padėtį ir keičia socialinės lygybės pažanga. „Kai kokios nors tautos luomai daugiau ar mažiau lygūs ir visi žmonės maždaug vienodai galvoja ir jaučia, kiekvienas akimoju gali perprasti visų kitų jausmus: jam reikia tik žvilgtelėti į save, ir to pakanka“. Dėl to demokratijos žmogus lengvai gali įsijausti kone į kiekvieno kančią. „Nesvarbu, ar tai būtų svetimi žmonės, ar priešai: jis iškart įsivaizduoja save jų vietoj“ (OC Ib. 174). Taigi socialinė lygybė linkusi paversti užuojautą visuotine. Dabar individas užjaučia kitus individus. Šia prasme lygybė prieš įstatymą suteikia „individui“ viešai pripažintą, arba visuomeninį, vaidmenį. Ji praplečia užuojautos amplitudę, nors sumažina intensyvumą – štai kodėl demokratijos laikai

pasižymi racionalumu ir filantropija, o aristokratijos – aistrų proveržiais ir neteisybe.

Kadangi demokratinė visuomenė remiasi pilietinės lygybės sąlyga, šia jos savybe naudojasi visi, o tai savo ruožtu reikšmingai veikia asmens tapatumą. Kastų visuomenėje, kai statusas priskiriamas nuo gimimo ir išlaikomas visą gyvenimą, asmens rangas ir *sudaro* jo tapatumą; įsitikinimai ir praktika neįpareigoja skirti „individo" nuo to vaidmens, kurį jis ar ji atlieka. Tačiau demokratinėje santvarkoje asmens tapatumui suteikiamas kitas pagrindas. Visuotinė lygybė reikalauja skirti asmenybę nuo jos atliekamo vaidmens, nes tie vaidmenys neišsemia asmens tapatumo. Tocqueville'io argumentai perša mintį, kad demokratinėje visuomenėje visi vaidmenys yra antriniai, palyginti su universaliuoju, arba pirminiu – t.y. asmenybės, kuris pagal apibrėžimą vienodai visiems priklauso.

Šis žmogaus santykio su savimi pačiu pokytis reiškia, kad aristokratinėje visuomenėje tapatumas atrodo „prigimtinis", arba nulemtas, o demokratinėje visuomenėje yra sukurtas, arba dirbtinis. Nes galimybė lyginti yra demokratinės visuomenės esmė. Individai gali rinktis personažus ir vaidmenis, lyginti tuos vaidmenis ir siekti (bent jau iš principo) kone bet kokio vaidmens. Rezultatas nuostabus – demokratinėje visuomenėje nepaprastai atpalaiduojama energija. Individų nebestabdo nekintamas arba priskirtas tapatumas. Jie gali siekti valdžios, gerovės ir statuso. Taip pilietinė lygybė skatina ambicingą, novatorišką ir nenuilstamai bruzdančią visuomenę. Kai žmonės nebesijaučia pririšti prie kokios nors padėties, tai, ką turi, jie lygina su tuo, ką galėtų turėti, – taip dauginamos reikmės. Aristokratinės visuomenės žmonės, jausdami, kad jų dalia negali būti pakeista, vadovaujasi nekintamais norais, o demokratinės visuomenės nariai yra apsėsti troškimų įsigyti ką nors, ko jie dar neturi.

Aptardamas reikmių daugėjimą Tocqueville'is nagrinėja reiškinį, užbūrusį Adamą Smithą ir kitus XVIII amžiaus škotus. Bet Tocqueville'io traktuotė visiškai skirtinga. Užuot nustatęs, kokį poveikį toks reikmių daugėjimas daro ekonomikos augimui ir darbo pasidalijimui, Tocqueville'is tyrinėja, kaip tai veikia individo savastį, arba sielą. Jis supriešina kastų visuomenės nulemtą asmenybės tipą ir tą nekintamą poziciją, kurią ji užima, su demokratinės visuomenės asmenybe ir jos aiškiai neribotomis galimybėmis.

> Kai kuriuose Senojo pasaulio užkampiuose <...> diduma žmonių yra labai tamsūs ir neturtingi; jie nesikiša į valdžios reikalus, ir valdžia dažnai juos engia. Šiaip ar taip, tie žmonės paprastai atrodo ramūs ir dažnai net puikiai nusiteikę.
>
> Amerikoje mačiau laisviausius ir nepaprastai išprususius žmones, turinčius nuostabiausias gyvenimo sąlygas, kokias tik galima įsivaizduoti esant pasaulyje: man atrodė, jog keistas šešėlis tartum debesis buvo apniaukęs jų veidus; net pramogaudami jie man atrodė rimti ir kone liūdni.
>
> Pagrindinė priežastis yra ta, jog pirmieji nė kiek negalvoja apie savo kančias, o antrieji be paliovos mąsto apie gėrybes, kurių neturi (OC Ib. 142).

Taigi ambicijų atpalaidavimas ir reikmių skatinimas yra vienas didesnės lygybės aspektų, o nusivylimas ir vilčių žlugimas – kitas. Baisus demokratinės visuomenės nerimastingumas trykšta iš abiejų šių dalykų, iš vilčių, kurias ji pagimdo, o paskui sudaužo.

> Kai visos kilmės ir turto privilegijos panaikintos, kai visos profesijos yra prieinamos visiems, kai kiekvienas pats gali pasiekti kokią nori viršūnę, ambicingam žmogui atrodo lengva padaryti karjerą, ir jis tariasi, kad jo laukia kažkoks ypatingas likimas. Tačiau tai klaidingas požiūris, jo

ydingumą greit atskleidžia kasdienė patirtis. Ta pati lygybė, kuri leidžia kiekvienam piliečiui puoselėti didžias viltis, kiekvieną skyrium padaro silpną. Ji apriboja jo galias iš visų pusių ir drauge kursto jo norus. Amerikiečiai panaikino kai kurias jiems trukdančias nedaugelio privilegijas, bet susidūrė su visuotine konkurencija (OC Ib. 144).

Visuomenė, kurioje kiekvienas pavaldus rinkos sąlygoms – čia Tocqueville'is aprašo viltis ir baimes, būdingas, pasak XVIII amžiaus škotų, rinkos ekonomikai, – moka aukštą moralinę kainą. Aristokratiška Tocqueville'io kilmė padarė jį jautrų tai kainai, kurią tenka mokėti už socialinę lygybę: „Štai kodėl prabangoje skendinčius demokratinių kraštų žmones dažnai apima keistas liūdesys, štai kodėl juos, ramiai ir ištaigiai gyvenančius, kartais užplūsta pasibjaurėjimas tuo gyvenimu" (OC Ib. 145). Visai kitaip esti aristokratinėje visuomenėje: tarytumei giedra ramybė ir net linksmumas būdingas žmonėms, aiškiai žinantiems, kas jie yra. Jie nėra priklausomi nuo neišsipildžiusių ambicijų kančios.

Čia ir ryškėja paradoksas. Aiškiai nepaslanki aristokratinė visuomenė žadina įvairiausius skirtingą padėtį užimančių savo narių pomėgius, aistras ir prietarus. O demokratinė visuomenė, atpalaiduodama visą energiją ir sukeldama nenuilstamą veiklumą, sviedžia kone visas ambicijas į tą pačią dirvą – komercijos. Visi patiria rinkos spaudimą, todėl visiems būdingas naudos išskaičiavimas. Gėrybių vaikymasis tampa bemaž visuotine aistra, nes nebėra stabilios visuomeninės padėties, palaikančios kitus siekius, kilnius ar žemus. Šia prasme demokratinė visuomenė skatina ambicijas, tačiau komercinis šių ambicijų pobūdis paverčia ją „antrarūše" – siekius būtinai varžo ir sąlygoja išskaičiavimas.

Kadangi demokratinės visuomenės nariai formaliai atskirti, nesuburti nuo gimimo į nuolatines sąjungas ar

grupes, jie veikiau priversti patys stotis ant kojų ir rinktis. Todėl socialinė lygybė plėtojasi lygiagrečiai su vis didesnę reikšmę įgaunančia sutarties idėja. Sutartis, o ne nustatytas statusas tampa esminiu dalyku vienos ar kitos srities visuomeniniams santykiams. Aristokratinė santvarka primeta įsipareigojimus nepripažindama pasirinkimo – todėl įsipareigojimai, griežtai kalbant, negali būti vadinami moraliniais, – o demokratinė visuomenė linkusi pateikti įsipareigojimus kaip pačių prisiimtus. Pirmuoju atveju žmones siejantys saitai esti kone apčiuopiami, o antruoju – šie ryšiai būtinai abstraktūs ir sąlyginiai, ne tokie realūs, kaip individų valia, kuria jie ir sukuriami, ir gali būti panaikinami.

Niekur „dvejopas" Tocqueville'io metodas nėra toks veiksmingas kaip aptariant šiuos klausimus. Jis parodo, kaip demokratinėje visuomenėje didesnis asmens tapatumo pažeidžiamumas atspindi ir didesnį bendruomenės trapumą. Mes jau matėme, kad aristokratijos žmogus gali „džiaugtis" jam priskirtu tapatumu, o demokratijos žmogus savojo nuolat ieško. Pirmasis žino, kas jis yra, antrasis toli gražu neįsitikinęs. Šis skirtumas ir yra tas potencialus moralinis demokratinės visuomenės privalumas, bet drauge ir potenciali silpnybė. Juk jeigu pasirinkimo našta tampa per sunki, jei sužadinti troškimai dažniausiai baigiasi nusivylimu, tuomet pilietinės lygybės pagimdyta pasirinkimo galimybė gali baigtis neviltimi ir pasyvumu, kur kas pavojingesniais nei aristokratinės santvarkos pasipūtėliškumas ir garbės troškimas. Ji gali baigtis tuo, ką Tocqueville'is vadina „demokratiniu pavydu", pagiežos ir baimės deriniu, keliančiu grėsmę bendrijai. Liovusis būti bendruomeninio pobūdžio, t.y. sudaryta iš paveldimų bendruomenių, demokratinė visuomenė meta individus į konkurencijos stichiją. Kad ir kaip jiems būtų *de facto* sunku išgyventi ir veikti, vienintelė bendrija, ku-

rios jie negali išvengti, yra valstybė (formaliai lygios jų padėties šaltinis) bei „natūrali" šeimos sąjunga. Taigi įprastinis bendrijos pamatas yra savanoriškumas. Tai demokratinės visuomenės ir stiprybė, ir silpnybė, nes jei ambicijų atpalaidavimą nusveria nusivylimas, arba dar blogiau – klasinė pagieža pereinamuoju iš aristokratijos į demokratiją laikotarpiu, – iškyla pavojus, kad palyginimo procesas taps nebevaldomas ir „demokratinis pavydas" pavers kiekvieną savo kaimyno priešu. Jei taip, tuomet kraštutinis gyvenimo privatumas pakerta bendruomeniškumą ir formalus demokratinės visuomenės narių atsiskyrimas tampa tikru skilimu, galinčiu turėti pražūtingų politinių padarinių.

Net natūrali šeimos sąjunga atspindi šį visuomenės struktūros pokytį, naują savanoriškų bendrijų svarbą. Nes šeima yra mikrokosmosas. Aristokratinėje visuomenėje tėvas ir vyriausias sūnus iškeliami aukščiau kitų narių, o demokratinėje visuomenėje tėvo autoritetas gerokai sumenkinamas ir tėra laikinas.

Amerikoje nėra šeimos, vartojant tą žodį romėnų ir aristokratų įprastine reikšme. Išliko tik kai kurie jos požymiai, kurie pastebimi pirmuosius kelerius metus gimus vaikams. Tuomet tėvas, niekam nesipriešinant, tampa šeimos diktatoriumi, o kadangi vaikai yra silpni, toji diktatūra reikalinga ir pateisinama, turint galvoje jų interesus ir tėvo neginčijamą pranašumą. Tačiau jaunajam amerikiečiui bręstant, sūnaus paklusnumo saitai kasdien silpnėja. Pradėjęs savarankiškai mąstyti, neilgai trukus jis tampa atsakingas už savo elgesį.

Aristokratijos valdomose šalyse visuomenė pripažįsta tik tėvą. Ji prilaiko sūnų tėvo rankomis: ji valdo tėvą, o tėvas valdo sūnų. Tad tėvas turi ne tik prigimtinę teisę. Jam suteikiama valstybinė teisė valdyti vaikus. Tėvas – šeimos kūrėjas ir išlaikytojas; jis taip pat yra pareigūnas, kurio priedermė tvarkyti šeimą (OC Ib. 201).

Demokratinėse visuomenėse visiems lygios laisvės principas taip paveikia, kad vaikai išsilaisvina tėvui net nesipriešinant. Visuotinė lygybė pakeičia šeimos ir politinio autoriteto santykį. Aristokratinėse visuomenėse „valdžia niekad tiesiogiai nesikreipia į valdinių visumą. Kadangi žmonės susaistyti vieni su kitais, valdomi tie, kurie yra pirmosiose gretose. Visi kiti seka iš paskos". Tačiau demokratinės visuomenės sąlygos nesuderinamos su tokiu tarpininkavimu.

Socialinės sąlygos valdo per įtaką vaizduotei. „Kai viešpatauja didelė nelygybė ir kai ta nelygybė – nuolatinis būvis, žmonių vaizduotę užvaldo pranašumo, viršenybės idėja. Netgi tada, kai įstatymas nenumato viršesniajam jokių privilegijų, jas suteikia papročiai ir viešoji nuomonė". Demokratinės visuomenės sąlygos, priešingai, suteikia visai kitokią kryptį vaizduotei. „Kai žmonės menkai skiriasi vieni nuo kitų ir tie skirtumai nėra pastovūs, visuotinai puoselėjamas viršenybės vaizdinys išblanksta, darosi miglotas. Kad ir kaip įstatymų leidėjas stengtųsi įsakymus duodančiam žmogui suteikti aukštesnę padėtį nei įsakymus vykdančiajam, papročiai, moralės principai (*mœurs*) gretina tuodu žmones ir kasdien artina juos prie to paties lygmens" (OC Ib. 202). Ar visuomenė laimi dėl šių pokyčių šeimoje? Tocqueville'is linkęs manyti, kad tėvo autoriteto sumenkėjimas gali susilpninti šeimą kaip darinį, bet, antra vertus, tai leidžia išsiplėtoti laisvesniems ir šiltesniems jos narių santykiams.

Lygiai toks pat stulbinamas ir šeimininko bei jo tarno santykių pasikeitimas atsiradus naujoms darbo sąlygoms, kai išnyksta visuomenės rangų gradacija. Tocqueville'is pabrėžia, kad demokratinėje visuomenėje taip pat egzistuoja turtingesnės ir skurdesnės klasės, bet jų santykių prigimtis reikšmingai keičiasi. Aristokratinėse visuomenėse nuolat vieni nuo kitų atskirti ne tik tarnų ir šeiminin-

kų luomai: kiekvienas jų dar viduje yra susiskirstęs rangais. Viską lemia hierarchijos principas. Rezultatas – keistas formaliai viršesnių ir žemesnių žmonių draugiškumas; šeimininkas laiko tarnus „tarytum žemesne, antrine savo esybės dalimi ir dažnai tik skatinamas egoizmo rūpinasi jų likimu" (OC Ib. 187). Tarnai savo ruožtu ima tapatintis su šeimininku ir „ilgainiui pasidaro lyg jo priedas tiek savo pačių, tiek šeimininko akyse". Viena vertus, maloningas atlaidumas, antra vertus, pasididžiavimas drauge sukuria keistoką rezultatą. „Tarnas galop nustoja domėtis savimi: jis atitrūksta, tarsi pabėga nuo savęs ir veikiau visai persikūnija į šeimininką, kuris tampa jo susikurtos asmenybės vaizdiniu. Jis puikuojasi šeimininkų turtais, savinasi jų šlovę, puošiasi jų kilmingumu ir tolydžio svaiginasi svetima didybe, dažniausiai teikdamas jai daugiau svarbos, negu tie, kurie ja visiškai ir teisėtai naudojasi" (OC Ib. 188). Nieko panašaus nerandama demokratinėse visuomenėse, nes niekas negimsta su garantija, kad nuolat bus viršesnis arba žemesnis.

Ne tik teisinė lygybė, bet ir socialinis judrumas neleidžia demokratinės visuomenės turtuoliams ir vargšams vertinti save kaip visiškai skirtingus.

> Tarnas kiekvienu momentu gali tapti šeimininku ir to siekia. Taigi tarnas yra toks pat žmogus kaip ir šeimininkas. Kodėl vienas turi teisę įsakinėti ir kas verčia kitą klausyti? Laikinas ir laisvas sutarimas – abipusiu pageidavimu. Iš prigimties nė vienas jų nėra žemesnis už kitą, ir juodu susisaisto laikinai, įsigaliojus sutarčiai. Kol galioja ta sutartis, vienas yra tarnas, o kitas – šeimininkas: ten, kur ta sutartis negalioja, juodu yra piliečiai, žmonės (OC Ib. 189).

Išnykus rangų gradacijai, podraug ir paveldimoms korporacijoms, kuriose buvo organizuojamas darbas, sutarties modelis įsiveržia į visas darbo sferas. Dėl to dar-

bas praranda liokajiškumo atspalvį. Darbo reabilitavimas Jungtinėse Valstijose reiškė, kad net ir didžiausi turtuoliai turėjo rodytis užsiėmę naudinga veikla, antraip verčiau nešdintis į Europą, kurioje dar galėjai rasti dykaduonių klasės likučių.

Aristokratinės ir demokratinės socialinės sąlygos veikia ir intelektinę sferą, ir praktinę veiklą. Aristokratinėje visuomenėje kartos ir klasės glaudžiai susisaisčiusios. Žmonės paveldi savo padėčiai deramus įsitikinimus bei prietarus ir nėra linkę jų atsikratyti. Valdžia instinktyviai gerbiama. Kai tarnai nedvejodami paklūsta šeimininkui, jie paklūsta ne šiaip sau vienam žmogui, bet visai už save aukštesnei klasei, subordinacija užvaldo žemesniųjų vaizduotę ir pažiūras, taip pat ir jų elgseną. Todėl šeimininkas vadovauja ne vien „jų darbams, kai kada tam tikru mastu ir mintims" (OC Ib. 187). Tačiau rangams išnykus visa tai pasikeičia. Vietoj instinktyvaus pasitikėjimo valdžia atsiranda instinktyvus nepasitikėjimas ja. Teisė turėti asmeninę nuomonę – formalų šios teisės filosofinį apibrėžimą pateikė Descartes'as – yra natūralus demokratinių socialinių sąlygų padarinys, nors šios teisės reikalaujantys žmonės niekuomet nestudijavo nei Descartes'o, nei apskritai jokios filosofijos.

> Daugiau ar mažiau supanašėję piliečiai pernelyg glaudžiai vienas su kitu bendrauja ir, nepastebėdami, kad kuris iš šalia esančių būtų neginčijamai kuo nors pranašesnis, tolydžio vis labiau kliaujasi savo protu kaip regimiausiu ir artimiausiu tiesos šaltiniu. Taip sugriaunamas ne tik pasitikėjimas kitu žmogumi, bet ir polinkis tikėti kieno nors žodžiu. Tad kiekvienas bando spręsti apie pasaulį aklinai užsisklendęs savo kiaute (OC Ib. 18).

Tačiau tai nereiškia, kad demokratinėje visuomenėje minties laisvė yra neribota.

Bet kuri visuomenė, kad galėtų egzistuoti, o jos nariai – bendradarbiauti, privalo pripažinti tam tikrus įsitikinimus arba pažiūras: tokie įsitikinimai arba pažiūros sudaro pagrindą tolesnėms mintims ir veiksmams. „Aristokratijos laikais gyvenantys žmonės savo minčių vadovu, savaime suprantama, linkę rinktis atskiro žmogaus arba luomo aukštesnį protą ir nelabai nusiteikę pripažinti minios neklaidingumą". Lygybės amžiais nutiko priešingai. Kuo labiau piliečiai panašėja, tuo mažiau jie linkę aklai tikėti daugiau ar mažiau į save panašiais. Tačiau nepasitikėdami vieni kitais jie pasitiki dauguma, apskritai visuomenės opinija. „Taigi viešoji nuomonė demokratinėse valstybėse turi ypatingos galios, kuri aristokratinėse šalyse net neįsivaizduojama. Ji nesistengia įteigti savo požiūrio, bet primeta jį, darydama neatremiamą kolektyvinio proto įtaką kiekvieno paskiro žmogaus intelektui" (OC Ib. 18).

1840 metų knygoje „Apie demokratiją Amerikoje" Tocqueville'is labiau susirūpinęs „daugumos tironijos" moraline nei politine grėsme. Socializacijos proceso aristokratinėje ir demokratinėje visuomenėse gretinimas leido jam įžvelgti, kaip visuotinės lygybės teikiamas skaidrumas, – kai kiekvienas gali lengvai suprasti kitą, visiškai priešingas nesusikalbėjimui, kylančiam iš skirtingų aristokratinės visuomenės kastų pažiūrų ir prietarų, – gali privesti prie pavojingo savo nuomonės išsižadėjimo. Individai gali prarasti pasitikėjimą savo sugebėjimu spręsti, jei jų padarytos išvados skirsis nuo tų, kurių visuotinai laikomasi. Plačiai paplitusios nuomonės galia atima žmogui drąsą ir pakerta jo jėgas. Rezultatas – moralinis paklydimas. Kai visi laikosi vienos nuomonės, lengva patikėti, kad ją ir reikia pripažinti. Tokia išvada trukdo protingai diskutuoti. Asmeninių įsitikinimų išsižadėjimas spaudžiant visuomenės nuomonei gali baigtis moralės ir intelekto nusilpimu. 1835 metais Tocqueville'is griežtai kritikavo „dvariškių"

dvasią, paverčiančią žmones abejingesniais demokratinei visuomenei, negu tikrieji dvariškiai buvo absoliutinei monarchijai.

> Valdant absoliutiniam monarchui, prie sosto susibūrę didikai pataikauja valdovui ir noriai tenkina jo aistras bei užgaidas. Tačiau tautos diduma nepasiduoda vergystei: dažniausiai ji lenkia galvą iš silpnumo, iš įpročio arba iš tamsumo. <...> Yra didelis skirtumas tarp to, ką žmogus daro tam nepritardamas, ir to, ką daro tariamai pritardamas; pirmuoju atveju tai silpnas žmogus, antruoju – turįs tarno įpročių. Laisvose šalyse, kuriose kiekvienas vienaip ar kitaip gali pasakyti nuomonę apie valstybės reikalus <...>, kuriose suverenas visiems prieinamas ir kuriose tereikia sušukti, kad jis išgirstų, pasitaiko daugiau žmonių, trokštančių piktnaudžiauti jo silpnybėmis ir gyventi jo aistrų sąskaita, negu absoliutinės monarchijos šalyse (OC Ia. 268–269).

Formali lygybė tarytum įpareigoja pritarti viešajai nuomonei, tačiau tai baigiasi ne sprendimų laisve, o konformizmu, nuomonių bendrininkavimu, nes jos plačiai paplitusios.

Liūdna, bet šis pavojus moralės autonomijai kyla iš pačios lygybės, kuri ją ir sankcionuoja, iš formalaus žmonių atskyrimo demokratinėje visuomenėje. Tačiau priešnuodis yra. Šį pavojų įveikti gali bendruomeniškumas. Burdamiesi ir atrasdami kitus, besivadovaujančius tokiomis pat pažiūromis, žmonės ima labiau pasitikėti savo pačių nuomone. Drauge jie geriau gali pagrįsti savo nuomonę ir siekti įtikinti plačiąją visuomenę, ypač per laikraščius. „Kuo labiau įsigali lygybė, tai yra panašėja gyvenimo sąlygos, o žmonės patys vieni darosi silpnesni, tuo lengviau jie pasiduoda minios instinktams ir tuo jiems sunkiau pavieniui laikytis nuomonės, kuriai nepritaria minia". Laikraštis ne tik atstovauja kokiai nors sąjungai,

mažesniai visuomenės daliai, bet ir nuolatos diskusijomis stiprina tą sąjungą. „Galima sakyti, kad jis kalba su kiekvienu skaitytoju visų kitų vardu ir tuo lengviau jį patraukia į savo pusę, kuo tas žmogus yra silpnesnis kaip individas" (OC Ib. 120–1). Tad laikraščių viešpatystė didėja įsigalint tarp žmonių lygybei. Spauda suteikia žmonėms galimybę burtis ir padeda įsigalėti atskiroms nuomonėms. Tik per sąjungas žmonės įgyja gebėjimą pasikliauti savo nuomone ir ja pasitikėti. Tai, kad daugėja sąjungų, yra geriausias demokratinės visuomenės konformizmo priešnuodis. Tocqueville'is puikiai suprato, jog tie, kurie jo laikais gynė aristokratinę santvarką, bijojo, kad didesnė lygybė nesukeltų moralinės ir intelektualinės anarchijos. Tačiau pats Tocqueville'is bijojo ne šio pavojaus. Jam baimę veikiau kėlė moralės ir intelekto sąstingis, galintis rastis iš viešosios nuomonės tironijos, iš pagundos pasiduoti kitų nuomonei, užuot pasikliovus savo protu.

Demokratinei visuomenei grasina ne tiek pernelyg didelė moralės autonomija, kiek jos nepakankamumas, ne didžiulė įvairovė, o jos trūkumas. Anksčiau aristokratinės visuomenės kuo geriausiai suteikdavo bendrą pamatą tokioms vertybėms kaip karinės aristokratijos patriotizmas ir pomėgis pasirodyti, buržuazijos apdairumas, valstietijos stoicizmas, dvasininkijos atsiribojimas nuo šio pasaulio. Šios vertybės ir nuostatos buvo, galima sakyti, visuomenės nuolat palaikomos. Jos garantavo paveldimą pliuralizmą. Tačiau demokratinė visuomenė vien dėl savo prigimties neteikia nuolatinio institucinio prieglobsčio šioms vertybėms ir nuostatoms. Maža to, jų palaikymas tampa asmeninio pasirinkimo reikalu. Esant demokratinei santvarkai šis palaikymas, panašiai kaip ir asmens tapatumas ar bendruomeniškumas, darosi labai trapus.

Aptardamas moralinį daugumos tironijos pavojų Tocqueville'is išplėtojo teiginį, išgirstą dar trečiąjį dešimtmetį

Guizot paskaitose. Guizot tvirtino, kad pažangus Europos civilizacijos pobūdis (palyginti su ganėtinai stagnatišku kitų civilizacijų pobūdžiu) kyla iš jos pliuralizmo, iš to fakto, kad jokiai vienai institucijai arba vertybių sistemai nepasisekė užgožti kitų. Todėl Europos civilizacija pasižymėjo ilgai trukusiomis teokratinių, monarchinių, aristokratinių ir demokratinių pretenzijų varžybomis. Nė vienai nepasisekė užgrobti valdžios monopolio arba galutinai įsitvirtinti žmogaus sąmonėje. Tad vadinamieji moralės dėsniai galynėjosi su *raison d'état*[32], gimimo ir turto pretenzijos su daugybe kitų pretenzijų, anapusinių vertybių valdomas asketiškas gyvenimas su kaupimu, apdairus išskaičiavimas su pomėgiu puikuotis ar kontempliacija. Klausimas, turėjęs iškilti Guizot auditorijai – be abejo, ir jaunojo Tocqueville'io galvoje, – buvo, kaip šis Europos civilizacijos pliuralizmas galėjo išlikti, žlugus korporacinei visuomenei ir skirtingiems socialiniams luomams perėjus į „vidurinės klasės" būvį. Ar naujajai buržuazinei etikai pavyks nurungti ankstesniąsias? Jei taip, Vakarų demokratijai iškyla ne nuomonių anarchijos, o nepakankamos nuomonių įvairovės pavojus, sakytum, moralinio sąstingio pavojus. Naujasis pavojus buvo tas, kad moralinės lygybės postulatas, paveldėtas iš krikščionybės, sudariusios demokratinės socialinės revoliucijos pagrindą, galėjo įpiršti klaidingą ir pavojingą išvadą – išvadą, jog nuomonė teisinga vien todėl, kad jos visuotinai laikomasi. Tokia demokratinė erezija, kai moralinės lygybės teikiama laisvė apleidžiama konformizmo labui, gali lengvai paveikti demokratijos žmogaus vaizduotę.

Prancūzijos aristokratų partiją suklaidino destrukcijos baimė, kilusi vykstant kovai su socialinėmis privilegijomis *ancien régime* laikais. Tocqueville'is pastebėjo, kad Amerikoje teisė į asmeninę nuomonę nepasižymėjo ta nihilistine ir antireligine nuostata, kokią ji buvo įgavusi

Prancūzijoje XVIII amžiuje, kai šią teisę gynė *philosophes*. Taip atsitiko todėl, kad Prancūzijoje nepasitikėjimas buvo tapęs kovos su socialinėmis privilegijomis ginklu, o Jungtinėse Valstijose teisė į asmeninę nuomonę sugyveno su visuotinai priimamais krikščioniškosios moralės įsitikinimais, vyravusiais nuo pat tos visuomenės gimimo. Taigi viešoji nuomonė pati garantavo religijos viešpatavimą. „Nuodugniau panagrinėjus, galima įsitikinti, jog ir religija ten viešpatauja ne tiek kaip pripažinta doktrina, o kaip visuomenės opinija" (OC Ib. 18).

Socialines sąlygas atspindėjo net pats ten vyraujantis Dievo ir jo santykių su žmonija supratimas. Aristokratijos žmogaus vaizduotė labiausiai linkusi į politeizmą, o demokratijos žmogaus vaizduotė krypsta į monoteizmą. Abiem atvejais socialinės sąlygos palieka savo pėdsaką.

> Būdami panašūs ir lygūs, žmonės lengvai pripažįsta vienintelį Dievą, kiekvienam jų duodantį tuos pačius įsakymus ir ta pačia kaina žadantį laimę būsimajame gyvenime. Žmonių giminės vienybės idėja jiems be perstojo skiepija vieno Kūrėjo idėją, o labai susiskaldę ir skirtingi žmonės mielai susikuria tiek dievybių, kiek esama tautų, kastų, luomų ir giminių, ir nusibrėžia tūkstančius kelių, kuriais kiekvienas skyrium galįs pasiekti dangų (OC Ib. 30).

Krikščionių Bažnyčioje šie sunkumai itin išryškėjo viduramžiais. Prisirišusi prie tikėjimo vieną Dievą, ji vis dėlto „pagausino ir be saiko išaukštino jos tarnus", teigia Tocqueville'is. „Angelų ir šventųjų garbinimas tapo beveik stabmeldžių kultu, ir vienu tarpu net būgštauta, ar krikščionybė nenusmuksianti ligi tų religijų, kurias nugalėjo" (OC Ib. 31). Visai kas kita nutinka, kai žmones skiriančių socialinių barjerų sumažėja: jų protai bemaž neišvengiamai krypsta į vienos dievybės, vienodai besielgiančios su visais žmonėmis, idėją. Svarbiausius mąsty-

mo įpročius tuomet veikia aristokratinės ir demokratinės socialinės sąlygos. Kai visuomenė pasidalijusi į nekintamus rangus, arba klases, žmonės labiau pastebi skirtumus negu panašumus. „Mes galime kiekvieną jų tyrinėti tik skyrium ir, nepastebėdami bendro ryšio, siejančio juos visus į plačią žmoniją, paprastai matome ne žmogų, bet tam tikrus žmones". Atitinkamai formuojama ir aristokratijos žmogaus vaizduotė. „Aristokratinės visuomenės nariai niekada nekalba apie save pernelyg apibendrindami ir to pakanka, kad atsirastų įprotis nepasikliauti visuotinėmis idėjomis ir instinktyviai jomis bjaurėtis" (OC Ib. 21–2). Visai priešingas įprotis vyrauja demokratinėje visuomenėje. Kai žmonės pakliūva į vienodas aplinkybes ir vis labiau supanašėja, galvodami apie kokią nors vieną žmonių giminės dalį jie beregint aprėpia visą žmoniją. Kuriam nors vienam taikoma tiesa lygiai taip pat gali pritikti ir kitiems. Įgudę ir kasdieniuose rūpesčiuose vadovautis apibendrinimais, žmonės savaime perkelia tą įgūdį ir į visas kitas veiklos sritis. Tad nenuostabu, kad demokratinėse visuomenėse protus užvaldo pavienius atvejus unifikuojančių taisyklių paieška. Ji ir formuoja tiek gamtos, tiek kultūros supratimą. Žmogaus protas ima abstrahuoti mintis ir kaskart tampa vis analitiškesnis. Kalba darosi ne tokia gyva ir savita, o vis beasmeniškesnė ir neutralesnė.

Tokie mąstymo įpročiai lemia ir skirtingą žmonijos praeities suvokimą. Aristrokratinės visuomenės istorikai pratę matyti palyginti nedaug svarbiausių veikėjų. Jiems atrodo, kad visuomeninis gyvenimas priklauso privilegijuotiesiems. „Aristokratijos valdymo laikų istorikai visus įvykius paprastai priskiria tam tikrų žmonių valiai ir charakteriui ir menkiausius atsitikimus laiko reikšmingiausių revoliucijų priežastimi". Tačiau demokratijos laikų istorikai linksta manyti visiškai priešingai. „Diduma jų tvir-

tina, jog individai neturi beveik jokios įtakos žmonijos likimui, o piliečiai – tautos daliai. Užtat menkus paskirus faktelius jie aiškina svarbių, visuotinių jėgų poveikiu" (OC Ib. 98).

Aristokratijos laikų istorikų silpnybė yra ta, kad jie linkę nepastebėti visuotinių jėgų poveikio ir suteikia nepelnytą svarbą asmenybėms. Tačiau demokratijos amžių istorikų veikaluose esama visiškai priešingo pavojaus, nes tų laikų istorikai, pernelyg susižavėję metodine tvarka, dažnai išleidžia iš akių piliečių laisvą valią ir atima iš tautų galimybę keisti savo lemtį priversdami jas klausyti „arba nepalenkiamos Apvaizdos, arba aklo fatališkumo". Blogiausiu atveju tokia metodika gali pakirsti tautų valią pačioms keisti savo būklę ir pakreipia jas į istorinį fatalizmą. „Jeigu tą neišvengiamos lemties idėją, tokią mielą demokratijos laikų rašytojams, iš istorikų perimtų skaitytojai, ilgainiui pasigautų piliečių masės ir ji įsismelktų į viešąją nuomonę, galima numatyti, jog neilgai trukus ji paralyžiuotų naujų visuomenių aktyvumą ir krikščionis paverstų turkais" (OC Ib. 92).

Tai, kad Tocqueville'is kritikuoja istorijos doktrinas, leidžia mums suprasti, jog tyrinėdamas dviejų visuomenės tipų veikimą jis vadovaujasi toli gražu ne vien spėlionėmis. Nauja savižinos forma – supratimas, kaip mūsų jausmus, mintis ir įpročius veikia ta visuomenė, kurioje gyvename, – gali iš principo pakoreguoti nepageidaujamas tendencijas, kurias pagimdo tam tikra visuomeninė santvarka. Galimybė pasinaudoti nauju žinojimu, siekiant kompensuoti tam tikras demokratinės visuomenės tendencijas, ir tapo veikalo „Apie demokratiją Amerikoje" antro tomo, parašyto 1840 metais, paskutinės dalies tema. Jame Tocqueville'is susieja 1835 metų knygos politinius argumentus su savo naujais sociologiniais tyrinėjimais.

Kaip didžiausią demokratinės visuomenės struktūros silpnybę Tocqueville'is iškelia tai, ką jis vadina „individualizmu". Šios sampratos ištakų reikėtų ieškoti Didžiuosiuose debatuose. 1835 metais parašytos knygos „Apie demokratiją Amerikoje" svarbiausia tema buvo „centralizacijos" pavojus, o antrojoje gvildenama „atomizacija" *(la société en poussière)*. Savo individualizmo sampratą Tocqueville'is išplėtojo iš Restauracijos laikų liberalų atomizacijos idėjos, tačiau jis keičia pradinę jos reikšmę lygiai taip pat, kaip pakeitė ir centralizacijos sąvoką. Labai svarbu teisingai suprasti, ką Tocqueville'is vadina individualizmu. Jis rūpestingai atsieja individualizmą nuo „savanaudiškumo" arba besaikės savimeilės. Individualizmas yra pozicija, pagimdyta tam tikros visuomeninės struktūros,

> ... ramus, apgalvotas jausmas, nuteikiantis kiekvieną pilietį atsiskirti nuo kitų žmonių masės ir pasitraukti į nuošalę kartu su šeima ir bičiuliais; šitaip susikūręs mažytę visuomenę savo reikmėms, jis mielai paliauja rūpinęsis didžiąja visuomene <...>. Egoizmas išdžiovina visų dorybių sėklą; individualizmas pirmiausia išsekina tik visuomenės dorybių šaltinį, bet ilgainiui sunaikina ir visas kitas dorybes, o galiausiai susilieja su egoizmu. Egoizmas – yda, tokia pat sena kaip pasaulis. Jis būdingas kiekvienai visuomenės valdymo formai. Individualizmas yra demokratinės kilmės ir stiprėja panašėjant žmonių gyvenimo sąlygoms, tai yra įsigalint lygybei (OC Ib. 105).

Individualizmo yra tiek, kiek pasitraukiama iš visuomeninių sričių, nusišalinama nuo visuotinių reikalų ir atsikratoma atsakomybės už visuomenės gerovę. Individualizmas prieštarauja tam, ką senoji respublikos tradicija vadino pilietine dora arba patriotizmo dvasia. Individualizmas – tai besaikis ir pavojingas gyvenimo privatumas.

Ar stipriai individualizmas įaugęs į demokratines visuomenes? Žinoma, jis visuomet paslėptas, nes demokratinė santvarka sunaikina nevalingą bendruomeniškumą, buvusį aristokratinės visuomenės pagrindu, ir pastato kiekvieną į tą patį lygį, formaliai kiekvieną padaro lygų su kitais ir laisvą. Šis formalus individų susiskaidymas verčia kiekvieną ieškoti ir siekti sau naudos. Taigi savo naudos ieškojimas tam tikru požiūriu yra visuotinės lygybės „primestas“: tai vidinė, moralinė, piliečių visuomenės dimensija.

Aristokratinės visuomenės moralės pasaulis visiškai kitoks, nes nekintančios šios visuomenės bendrijos neleidžia žmogui atsiskirti nuo kitų, *į jį panašių*. Žmogus jaučiasi susijęs su protėviais ir palikuonimis, tad „visos kartos pasidaro tarytum amžininkės“. Užsimezga ypač stiprūs ryšiai. „Žmogus pažįsta beveik visus protėvius ir juos gerbia; jis galvoja apie savo provaikaičių likimą ir juos myli“. Taigi aristokratijos laikų žmogus „mielai atlieka visas priedermes tiek vieniems, tiek kitiems ir dažnai aukojasi, atsižadėdamas asmeninių malonumų mirusiųjų ir dar negimusiųjų labui“ (OC Ib. 105). Kai žmogus tapatinasi ne su apskritai visa visuomene, bet tik su viena jos klase ar grupe, stiprėja jo prieraišumas. Štai kodėl socialiniams barjerams nykstant ir lygybės idėjai plintant žmonės lengviau supranta ir užjaučia vieni kitus, bet šių jausmų intensyvumas išblėsta. Nesavanaudiškas tarnavimas kitiems retai kada pasitaiko. Aristokratijos viešpatavimo laikais „bendrinė sąvoka „artimas“, arba „kitas žmogus“ *(semblable)*, yra miglota, ir žmonės nelabai nori aukotis žmonijos labui, bet dažnai aukojasi dėl konkrečių žmonių“.

Konkurencijos sąlygos, į kurias demokratinė visuomenė sviedžia savo narius, įpareigoja juos siekti asmeninės naudos. Iš tiesų, Tocqueville'io argumentai perša mintį, kad pati privatumo idėja yra pilietinės lygybės padarinys.

Sulig nuosavybės judėjimu vis daugėja žmonių, kurie nėra nei turtuoliai, nei vargšai. Šiam naujam viduriniam visuomenės būviui susiklosčius, žmonės jaučiasi „nieko niekam neskolingi ir iš kitų, galima sakyti, nieko nesitiki. Jie įpranta visada galvoti tik apie save ir įsivaizduoja savo likimą esant jų pačių rankose". Būtent toks įsivaizdavimas skatina didesnį individualizmą. „Taigi demokratija ne tiktai skatina žmones pamiršti savo protėvius, bet ir atpratina juos nuo minčių apie palikuonis ir atskiria nuo amžininkų. Ji tolydžio verčia kiekvieną apsiriboti pačiu savimi, ir kyla pavojus, jog kada nors žmogus pasijus lyg įkalintas savo širdies vienatvėje" (OC Ib. 106). Kraštutinis individualizmas tampa tiesiog egoizmu.

Vis dėlto individualizmo stiprėjimo galima išvengti. Moralinis žmonių izoliavimasis dažniausiai kelia pavojų tada, kai visuomenė tampa demokratinė, naikindama aristokratijos privilegijas. Pereinamojo laikotarpio grumtynės reiškiasi buvusių privilegijuotųjų pagieža bei panieka ir anksčiau buvusių nuskriaustųjų triumfu bei aistringu veržlumu. „Taigi pačioje demokratinės visuomenės užuomazgoje žmonės yra dažniausiai linkę atsiskirti nuo kitų, – pabrėžia Tocqueville'is. – Demokratija neskatina žmonių suartėti su kitais į save panašiais, o demokratinės revoliucijos dargi verčia juos vengti, šalintis vieni kitų ir lygybės prieglobstyje visiems laikams paskleidžia neapykantą, gimusią nelygybės laikais" (OC Ib. 108). Šioje vietoje Tocqueville'is grįžta prie nukrypimų, atsirandančių pereinamuoju iš aristokratijos į demokratiją laikotarpiu, temos. 1835 metų knygoje „Apie demokratiją Amerikoje" svarbiausias jo nagrinėtas nukrypimas buvo kraštutinai centralizuota arba biurokratinė valstybės forma; 1840 metų veikale „Apie demokratiją Amerikoje" jis nagrinėja moralinį ir socialinį šio nukrypimo atitikmenį – individualizmą.

Individualizmas demokratinėje visuomenėje visuomet paslėptas, nes piliečių lygybę galima vertinti ir kaip jos sukurtas asmens teises, ir kaip padėtį, verčiančią imtis asmeniniams tikslams skirtų sprendimų ir veiksmų, skatinančią sąmoningai konkuruoti. Tačiau kai individualizmas prasiveržia į paviršių ir žmonės nusišalina nuo visuomenės reikalų, žiūrėdami savo asmeninių tikslų ir naudos, individualizmas ir centralizmas gali susijungti į lemtingą sąjungą, gresiančią nemaloniais padariniais. Tada biurokratinis valdymas pasinaudoja formaliu demokratinės visuomenės narių atsiribojimu ir paverčia jį tikru skilimu.

> Despotizmas, iš prigimties būdamas įtarus, žmonių susiskaidymą laiko patikimiausia savo gyvavimo garantija ir paprastai stengiasi juos suskaidyti, izoliuoti vieną nuo kito. <...> Lygybė surikiuoja žmones į vieną gretą, bet nesusaisto bendrais ryšiais. Despotizmas stato tarp jų sienas ir atskiria vieną nuo kito. Pirmoji nuteikia žmones negalvoti apie kitus, pastarasis abejingumą skelbia savotiška visuomenės dorybe (OC Ib. 109).

Trečiąjį dešimtmetį Royer-Collard'as įrodinėjo, kad „atomizuota visuomenė" neišvengiamai duoda pradžią centralizmui. Tocqueville'is patobulino atomizacijos sampratą – demokratinei visuomenei būdingą formalų individų atsiribojimą jis atsiejo nuo tikrojo skilimo, naikinančio bendruomeniškumą ir patriotizmo dvasią. Biurokratinis despotizmas – tai nuolatinė demokratinės santvarkos grėsmė, nes jis minta lengvai puoselėjamomis moralės savybėmis – interesų suasmeninimu ir abejingumu kitų likimui. Bet tai *nėra* neišvengiamybė.

Dar kartą Amerikos institucijos pasirodė esančios pamokomas pavyzdys. „Naudodamiesi laisve kaip ginklu, amerikiečiai kovojo prieš lygybės pagimdytą individua-

lizmą ir laimėjo pergalę" (OC Ib. 110). Vietinė autonomija ir savivalda įpareigoja piliečius burtis, kartu aptarti bendrus reikalus. Taip jų dėmesys atitraukiamas nuo susirūpinimo vien savo nauda, jie priverčiami domėtis ir kitų interesais. Taip jie geriau supranta, kad formali piliečių lygybės teikiama nepriklausomybė nėra visiška nepriklausomybė. „Kai bendrai svarstomi visiems svarbūs reikalai, kiekvienas žmogus pastebi, jog jis ne toks jau nepriklausomas nuo kitų, kaip iš pradžių įsivaizdavo, ir kad, norėdamas gauti paramą, dažnai turi pagelbėti kitiems" (OC Ib. 109).

Tocqueville'is numatė paradoksą, kuris išryškėjo vėliau gyvenusio Prancūzijos sociologo Durkheimo darbuose: kuo labiau įsigali rinkos ekonomika ir didesnis darbo pasidalijimas, tuo labiau stiprėja žmonių asmeninės nepriklausomybės jausmas, o primityvesnės ekonomikos sąlygomis, kai rūpinamasi vien pramitimu, būdami mažai priklausomi nuo tarpusavio bendradarbiavimo, žmonės daug stipriau jaučia ryšį su kitais.

Atstovaujamosios institucijos pačios savaime dar neapsaugo nuo individualizmo. Individualizmui pažaboti būtinos vietinės ir regioninės institucijos. Jos gali būti puikios „pilietiškumo mokyklos".

> Amerikos įstatymų leidėjai netikėjo, jog pakanka visuotinio atstovavimo pagydyti tokiai pražūtingai demokratijos laikų ligai. Jie manė, kad kiekvienai teritorijai reikia leisti turėti savo politinį gyvenimą, idant piliečiai gautų daugybę progų veikti išvien ir kasdien jaustų, jog priklauso vieni nuo kitų (OC Ib. 110).

Taigi galimybė dalyvauti visuomenės reikaluose iš esmės lemia ir piliečių moralę. Žmonės verčiami domėtis ne vien savo nauda, bet ir visuomenės gerovei svarbiais dalykais. Tai praplečia žmonių akiratį, išmoko juos auko-

tis kitų labui. Tada prievarta arba valstybės valdžia, kaip viešosios tvarkos palaikytoja, tampa nebe tokia svarbi.

Vietinė autonomija ugdo patį svarbiausią laisvų *mœurs* bruožą – bendruomeniškumą. Be šio įgūdžio demokratinės visuomenės nariai būtų bejėgiai – lygūs, bet vienodai silpni. Štai kodėl demokratinei santvarkai būtinos sąjungos. Jos pakeičia aristokratijos valdžias.

> Aristokratinėje visuomenėje tarp gausybės individų, visai negalinčių savarankiškai ką nors nuveikti, esama saujelės labai turtingų ir labai įtakingų piliečių, kurių kiekvienas gali atlikti didžius darbus. Aristokratinėje visuomenėje žmonėms nereikia vienytis, norint imtis kokios nors veiklos, nes ir šiaip jie itin glaudžiai susieti. Kiekvienas turtingas ir įtakingas pilietis ten tarytum vadovas kokios nuolatinės, prievarta sutelktos sąjungos, sudarytos iš visų nuo jo priklausomų žmonių...
>
> Demokratinėse visuomenėse, priešingai, visi piliečiai yra nepriklausomi ir silpni; patys vieni jie beveik nieko negali, ir nė vienas jų nesugebėtų priversti kitų, kad jį paremtų. Tad visi jie tampa bejėgiai, jei neišmoksta vienas kitam padėti laisva valia (OC Ib. 114).

Amerikiečiai kuria sąjungas dėl pačių įvairiausių tikslų, nebūtinai vien komercinių, bet ir visokių kitokių, rimtų ir nerimtų, dorovinių ir estetinių. Šios sąjungos padeda tenkinti žmonių, kurie kitaip būtų izoliuoti vieni nuo kitų, reikmes ir rasti veikimo priemones.

Kai demokratinėje visuomenėje įsigali laisvi *mœurs*, vietinė autonomija ir bendruomeniškumas, individai ugdomi tapti piliečiais. Laisvos institucijos nejučia atitraukia žmones nuo rūpinimosi vien siaurais asmeniniais interesais ir kreipia jų mąstymą į tai, ką Tocqueville'is vadina „savaime suprantamos naudos teorija". Šis principas neragina heroiškai aukotis arba didingai savęs atsižadėti, kaip būdinga toms visuomenėms, kurių moralines idė-

jas ir retoriką diktuoja dykaduoniška privilegijuotųjų klasė. Visuomenėje, kurioje visi lygūs ir dalyvauja rinkoje, bergždžia ir net absurdiška būtų tikėtis, kad žmonės paliautų paisyti savų interesų. Jie neturi jokio kito pasirinkimo, kaip tik siekti savo naudos. Tačiau politinis dalyvavimas ir bendruomeniškumas moko žmones derinti savąją naudą su kitų nauda. Jie išmoksta kitaip suprasti savo interesus: „išlavinta savimeilė juos skatina tolydžio padėti kitiems ir valstybės labui savanoriškai paaukoti dalį savo laiko ir turto" (OC Ib. 128).

Savaime suprantamos naudos teorija, parodydama, kad rūpestis dėl kitų interesų tolydžio pasitarnauja ir saviems tikslams, sukuria asmeninių ir visuomeninių interesų pusiausvyrą. „Savaime suprantamos naudos teorija nežadina didelio pasiaukojimo, bet kasdien reikalauja nedidelių aukų" (OC Ib. 129). Ji puoselėja apdairumą, nuosaikumą ir geranoriškumą. Apskritai savaime suprantamos naudos teorija yra laisvų *mœurs* išraiška.

Šios savybės kovoja su potencialia demokratinės visuomenės silpnybe. Geriausias skilimo pavojaus priešnuodis – vienijimasis į sąjungas. „Kad žmonės būtų civilizuoti, jų mokėjimas vienytis į sąjungas turi tuo labiau tobulėti, kuo labiau didėja jų lygybė" (OC Ib. 117). Nes jei žmonės netobulins šio mokėjimo, demokratinė santvarka pasiduos biurokratinei tironijai, kuri minta žmonių atsiribojimu ir amžiams jį įtvirtina. Kai tik išnyksta aristokratinei santvarkai būdingos nevalingos sąjungos, lieka tik dvi galimybės – klestinčios savanoriškos sąjungos arba pavojingai besaikė valstybės valdžia.

Tocqueville'is numatė mažiausiai dvi XX amžiaus politinės raidos kryptis, deja, abi jas ne itin vykusiai apibūdino kaip „demokratinį despotizmą". O skirti jas svarbu. Pirmoji – tai biurokratinis despotizmas, grindžiamas baime ir pateisinamas partijos arba lyderio, pretenduojančio

ginti liaudies valią nuo liaudies „priešų", vardu. Būtent šios rūšies demokratinį despotizmą, išpranašautą Bonaparte'o imperijos, turėjo galvoje Tocqueville'is, kai 1835 metais rašė „Apie demokratiją Amerikoje", – policinę valstybę, grindžiamą privilegijų atkūrimo baime, nesvarbu, ar tas pavojus kiltų iš vidaus, ar iš išorės. Tokia demokratinio despotizmo rūšis vėl pradėjo Tocqueville'iui vaidentis, kai 1851 metais Napoleono I sūnėnas, grasindamas nauja, taip prancūzų valstietiją ir vidurinę klasę gąsdinusia socializmo šmėkla, atkūrė imperiją.

Tačiau 1840 metais rašydamas antrą veikalo „Apie demokratiją Amerikoje" knygą Tocqueville'is jau turėjo galvoje visiškai kitokį despotizmą – subtilesnį ir, ko gero, tolydžio vis pavojingesnį. Tai toks demokratinis despotizmas, kuris vargiai būtų panašus į ankstesnes despotizmo formas, nes iš paviršiaus atrodytų kur kas labiau linkęs gero. Valstybės valdžios plėtimosi nebevaržytų tradicinė visuomenės hierarchija. Negana to, jis būtų pateisinamas vardan gerovės, o kritikų burnos būtų užčiaupiamos tuojau duriant pirštu į aukštą visuomeninių paslaugų lygį. Iš tikrųjų visuotinės gerovės šūkiu pateisinama valdžios priespauda būtų pateikiama kaip tarnystė visuomenei, tarytum išlaisvinimas. Šis naujas demokratinis despotizmas per savo biurokratinę mašiną stengtųsi numatyti ir tenkinti visus poreikius, kuriuos laikytų esant teisėtais.

> Stengiuosi įsivaizduoti, kokiais naujais bruožais despotizmas galėtų reikštis pasaulyje. Pirmiausia matai akimis neaprėpiamą minią lygių ir panašių vienas į kitą žmonių, kurie be atvangos sukasi vienoje vietoje, trokšdami prasimanyti menkų, lėkštų malonumų, tenkinančių jų dvasios polėkius. Kiekvienas jų, užsidaręs savo kiaute, yra sakytum svetimas visų kitų likimui: visą žmoniją, kaip jam regis, sudaro jo vaikai ir artimi draugai: visi kiti bendrapiliečiai yra šalia, bet jis jų nepastebi; jis susiliečia su jais, bet, jau gali-

ma sakyti, nebeturi tėvynės. Virš visų tų žmonių išlikusi beribė globėjiška valdžia, kuri vienintelė prisiima atsakomybę užtikrinti kasdienį jų gyvenimą ir sergėti jų likimus. Tai absoliuti, smulkmeniška, tvarkinga, įžvalgi ir švelni valdžia. Ji būtų panaši į tėvo valdžią, jeigu jos, kaip ir anos, tikslas būtų subrandinti ir išugdyti žmones savarankiškam gyvenimui, bet ji, priešingai, turi uždavinį amžinai įkalinti juos vaikystėje. Jai patinka, jog piliečiai mėgaujasi malonumais; jai svarbu, kad jie apie nieką kita ir negalvotų, tik apie malonumus. Ji mielai padeda jiems siekti laimės, bet nori būti vienintelė jų laimės sergėtoja. Ji rūpinasi jų saugumu, numato ir tenkina jų poreikius, padeda lengviau prasimanyti malonumų, tvarko pagrindinius jų reikalus, valdo pramonę ir visą ūkį, nustato paveldėjimo taisykles, dalija palikimus. Kodėl gi ji negalėtų visiškai išvaduoti juos nuo minčių, kvaršinančių galvą, ir gyvenimo, kurį taip sunku nugyventi? Šitaip kasdien ji sudaro sąlygas, kad jiems reikėtų kuo rečiau naudotis laisva valia, vis labiau susiaurina valios reiškimosi sritį... Lygybė paruošė dirvą žmonėms viso to atsižadėti, nuteikė juos atlaidžiai į tai žiūrėti ir netgi dažnai laikyti tai gėriu (OC Ib. 324).

Pasipriešinti tokiam demokratiniam despotizmui būtų neapsakomai sunku.

1840 metais Tocqueville'is numatė būtinybę ne tik labiau reguliuoti visuomenę, iškilusią po 1848 metų vasario socialistinio judėjimo, bet ir tolygesnę XX amžiaus gerovės valstybės raidą. Tocqueville'is, 1848 metais akis į akį susidūręs su socializmu, nusprendė, kad svarbiausias jo bruožas yra troškimas plėsti valstybės valdžią.

Pasivadinkite kaip norite, tik ne demokratais. Šiuo vardu draudžiu jums vadintis. Jūs to nenusipelnėte... Kas reikalauja demokratijos, reikalauja didžiausios įmanomos laisvės kiekvienam piliečiui, turtingam ar vargšui, galingam ar menkam... Kaip tuomet demokratija galėtų būti visiems

vienoda vergovė? Ne, ji yra visiems vienoda laisvė... Visi pančiai, kuriuos dabar nori užnerti socialistai, argi jie nėra tie pančiai, kuriuos sutraukė Prancūzijos revoliucija? Valstybė užima šeimininko vietą ir pati sau vadovauja (OC IIIc. 193–195).

Socialistų kėsinimasis į privačios nuosavybės teises jį pribloškė, pirmiausia – kaip naujas žingsnis į centralizmą. Nes nuosavybės teisės, kad ir kokias problemas keldamos, turėjo lemiamos reikšmės išsklaidant valdžią.

Tocqueville'is neneigė gerovės palaikymo priemonių kaip tokių. Tačiau į tėviškumo kauke prisidengusį valdžios centralizmą jis visuomet žvelgė kaip į asmenybės naikintoją, pakertantį ir laisvą valią. Nauja demokratinė paternalizmo forma „nepalaužia žmonių valios, bet atbukina ją, palenkia ir valdo: ji retai skatina veikti, bet tolydžio tramdo veiklą". Savo kalba aplenkęs Nietzsche, Tocqueville'is padarė išvadą, kad demokratinis paternalizmas „netironizuoja, bet gniuždo, sekina, varžo, slopina, bukina ir galiausiai kiekvieną tautą paverčia paprasčiausia bailių darbinių gyvulių banda, kurią gano vyriausybė" (OC Ib. 324–325). Tad galiausiai žmogiškųjų savybių ugdymas ir valdžios išsklaidymas turi būti suprantami kaip dalykai, kartu išsilaikantys ir kartu žlungantys.

Vis dėlto negalima nuginčyti fakto, kad Tocqueville'is nebuvo *laissez-faire*[33] liberalas. Jo doktrinoje ir toliau tam tikrą vaidmenį vaidino krikščioniškosios moralės koncepcija, nors jis retai kada tai pripažindavo taip atvirai, kaip 1848 metų kalboje, pasakytoje per parlamento diskusijas apie „teisę į darbą".

Prancūzijos revoliucija degė troškimu – troškimu, kuris žmonių akyse buvo ne tik šventas, bet dargi sakralinis – labdarybę paversti politikos dalimi. Labdarybė tapo suprantama kaip valstybės pareiga varguoliams, kenčiantiems pilie-

čiams. Tai buvo tokia stipri, visuotinė ir kilni idėja, kokios ligi tol niekas neįsivaizdavo. Štai tokį supratimą mes ir turime ištaisyti – kartoju, ne individų apdairumą ir išmintį keisdami valstybės apdairumu ir išmintimi, bet noriai ir veiksmingai, pasitelkę tas priemones, kurias valstybė gali suteikti, eiti į pagalbą tiems, kurie kenčia, ir tiems išsekėliams, kurie, valstybei neištiesus rankos, būtų pasmerkti skurdui (OC IIIc. 179–180).

Tocqueville'is taip niekada ir neišsivadavo iš religinių kančių, kurios apniko jį trečiąjį dešimtmetį tikėjimui susvyravus. „Vasario revoliucija privalo būti krikščioniška ir demokratiška; bet ji neturi būti socialistinė. Šie žodžiai perteikia viską, ką norėjau pasakyti".

1840 metų „Apie demokratiją Amerikoje" atskleidžia, koks savitas buvo Tocqueville'io liberalizmas. Jis sėkmingai išvairavo tarp pilietinio dorybingumo ir asmens laisvės, tarp politikos ir religijos, tarp laisvos rinkos ir į krikščionišką labdarą pretenduojančios valdžios geradėjos vaidmens. Bet, ko gero, didžiausias Tocqueville'io talentas buvo tas, kad pats būdamas aristokratas jis labai aštriai žvelgė į režimus, savo valdžią grindusius kadaise engtų klasių pagieža. Jis suprato, kad engiamieji gali tapti savo pačių engėjais. Didžiausias aristokrato vertas nuopelnas moderniai demokratinei visuomenei buvo parodyti, kad orumo lygių piliečių visuomenėje negalima išsaugoti be savivaldos. Patikėti savo gerovę kitų priežiūrai gali liokajus, bet ne pilietis.

5. RELIGIJA IR VISUOMENĖS STRUKTŪRA

Nuo 1840 iki 1848 metų Tocqueville'io kaip mąstytojo raida veikiausiai buvo nutrūkusi, mat išrinktas į Deputatų Rūmus jis visas pasinėrė į politiką. Net per ilgas vasaros pertraukas, kai deputatai neposėdžiaudavo, tekdavo rašyti parlamento ataskaitas ir susitikinėti su rinkėjais. Tocqueville'is aktyviai reiškėsi tiek vietos, tiek nacionalinėje politikoje, penktojo dešimtmečio viduryje tapo svarbiausia Normandijos *département*[34], kuriame buvo išrinktas, politine figūra. Šios naujos pareigos, kaip ir pastangos neišleisti iš akių Alžyro kolonizavimo reikalų, tuo metu buvusių vienu svarbiausių Prancūzijos užsienio politikos taikinių, surijo nemažai Tocqueville'io laiko. Kolonizavimo pastangos, žlugusios *ancien régime* laikais, jį sudomino 1831 metais lankantis Kanadoje. Dabar jis troško išgelbėti Prancūzijos politiką nuo panašių klaidų – klaidų, kurias priskyrė vykdomosios valdžios centralizacijai. Šie tyrinėjimai jam vėl suteikė progą pakeliauti. Tačiau 1841 metais nuvykęs į Alžyrą Tocqueville'is rimtai susirgo. Nuo tada pasikliauti sveikata jis nebegalėjo.

Vis dėlto nepaisydamas naujų pareigų ir pašlijusios sveikatos Tocqueville'is ir po 1840 metų nesiliovė galynėjęsis su teorinėmis problemomis. Intelekto veržlumo jis nebuvo praradęs. Kasdienės parlamento rietenos ir intrigos jį vargino, tad netrukus jis pradėjo ieškoti atgaivos idėjose. 1843 metais Moralės ir politikos mokslų akade-

mija paprašė jį imtis šiuolaikinės moralės doktrinų studijos. Buvo norima nustatyti, kas jose atsirado nauja ir apskritai ar atsirado. Ar tikrai XVII ir XVIII amžių filosofija papildė Europos moralės įsitikinimų aruodą?

Nuolat stokodamas laiko Tocqueville'is nesiryžo imtis užduoties vienas. Taip susiklostė, kad jis ką tik buvo susipažinęs su gabiu, dykinėjančiu ir, ko gero, nebus pernelyg stipriai pasakyta, keistoku jaunuoliu Arthuru de Gobineau. Tocqueville'į traukė Gobineau aistra idėjoms, bet kartu jis jautė ir gailestį šiam jaunuoliui. Į aristokratišką kilmę pretenduojantis, nors tos pretenzijos kėlė abejonių, Gobineau nebuvo radęs sau vietos porevoliucinėje visuomenėje. Jo aistrą idėjoms iš dalies buvo galima paaiškinti noru susivokti visuomenės permainų akivaizdoje. Lygiai tą patį prieš penkiolika metų išgyvenęs Tocqueville'is veikiausiai užjautė jaunąjį pažįstamą ir suprato jo keblią padėtį. Taigi pradėjęs tyrimą pasikvietė jį į padėjėjus.

Gobineau neturėjo nė trisdešimties, tačiau jau buvo gyvenimo vėtytas ir mėtytas. Pradžioje domėjęsis poezija ir islamu – vienu metu net dėvėjo turbaną – Gobineau buvo priverstas įsidarbinti pašte, tačiau 1840 metais šį darbą metė ir pamėgino įsitvirtinti kaip *littérateur*[35]. Kuklių pajamų pelnėsi iš žurnalistikos. Lyg ir norėdamas kompensuoti tokią savo padėtį Gobineau laikėsi griežtų aristokratinių ir legitimistinių pažiūrų. Iš tikrųjų jis buvo kilęs iš Žirondos buržuazinės šeimos, nors sklandė gandai, kad jo motinos tėvas buvo nesantuokinis Liudviko XV vaikas. Ko gero, ši mintis guodė jaunąjį Gobineau, slegiamą tėvo skurdo ir skandalingo motinos nepastovumo (dėl savo elgesio ji net buvo papuolusi į kalėjimą).

Jau nuo pat pradžių Tocqueville'is nebuvo tikras, kur pakryps Gobineau mąstymas. „Jūsų įvairaus pažinimo, guvaus proto ir puikiausių manierų sunku būtų neįvertinti, kad ir didžiausiu demokratu būnant, – rašė jis 1843 metų rugpjūčio 8 dieną. – Prie visų šių savybių pridur-

kite dar vieną, kuri mažiau paglostys jūsų savimeilę ir yra nepastebima tik su jumis susipažinus, ir kas liks iš šių savybių, ar nepavers jų niekais plačiai paplitusios šio šimtmečio ligos, jus apnikusios ne mažiau kaip jūsų amžininkus?" (OC IX. 43). Kažkas vertė Tocqueville'į suklusti, ir juodviem ėmus nagrinėti XVIII amžiaus moralės doktrinas jo įtarimai tik sustiprėjo. Tocqueville'is pamatė, kad Gobineau nekenčia demokratijos, maža to, dar ir liguistai niekina krikščionybę. Gobineau tvirtino, kad svarbiausios XVIII amžiaus moralės filosofijos teorijos neturi nieko bendra su krikščionybe, kad iš tikrųjų tarp krikščionybės priesakų ir tokių XVIII amžiaus doktrinų kaip utilitarizmas yra milžiniškas atotrūkis.

Gobineau teiginiai trikdė Tocqueville'į. Jie kėsinosi sugriauti jo pažiūras, taip sunkiai įgytas po trečiąjį dešimtmetį jį ištikusios tikėjimo krizės. Gobineau nuostatos visiškai prieštaravo Europos istorijos suvokimui, kurį Tocqueville'is buvo perėmęs iš tokių Restauracijos laikų liberalų kaip Guizot. Įsiliepsnojo nuostabus ir karštas jųdviejų susirašinėjimas. Iš tiesų tuose laiškuose buvo gvildenama ne kas kita, kaip tikėjimo ir visuomenės santvarkos sąryšis. Restauracijos laikų liberalai išmokė Tocqueville'į įžvelgti glaudų ryšį tarp Europos demokratinės krypties socialinių permainų ir krikščioniškosios moralės įsitikinimų. Tai prisidėjo prie jo „atsivertimo" į liberalizmą ir tikėjimo Europos civilizacijos pranašumu. Dabar šie įsitikinimai galėjo susvyruoti.

Norėdami suprasti, kuo Tocqueville'is rizikavo, turėtume pasidomėti, kodėl Restauracijos liberalai pradėjo būtent taip tvirtinti. Restauracijos laikų politinis ginčas buvo labiau istorinio ir sociologinio pobūdžio negu XVIII amžiaus polemika. Iš esmės buvo keliamas socialinių permainų kilmės klausimas. XVIII amžiaus filosofinis materializmas užkliudė tik šios problemos paviršių, o Šviečiamojo amžiaus Škotijos mąstytojai, kitaip nei doktrinieriai, nurodė, kad svarbiausias socialinių permainų veiksnys

buvo „egzistavimo būdas“. Tačiau XIX amžiaus pradžioje katalikybę kritikavę Šviečiamojo amžiaus mąstytojai, ypač Maistre'as ir Bonald'as, pasiūlė visiškai kitą atsakymą į šį klausimą. Jie tvirtino, kad Europos revoliucinė krizė kilo išsižadėjus moralės, atsisakius pripažinti Katalikų Bažnyčios doktrinas taip, kaip jas aiškino popiežius. Jų požiūriu, ir tikrasis moralės autoritetas, ir Dievo nustatyta socialinė hierarchija pasmerkta pražūčiai, jei nebus su šaknimis išrauta protestantų įkvėpta visuomenę skaldanti teisė į asmeninę nuomonę.

Todėl Restauracijos liberalai protestantai – ponia de Staël, Constant'as ir Guizot – buvo priversti kautis dviem frontais. Kaip protestantai jie nepripažino, kad liberalizmas būtinai yra ateizmo arba filosofinio materializmo sąjungininkas. Tuo pat metu jie atmetė ir Maistre'o bei Bonald'o požiūrį, esą Europos demokratinės krypties socialinės permainos yra katalikybės doktrinų išsižadėjimo rezultatas. Jie ragino savo skaitytojus suvokti, kad antikinės vergovės išnykimas ir feodalizmo žlugimas liudija nuoseklų krikščioniško tikėjimo žmonių lygybe įsitvirtinimą. Taigi ragindamas įtvirtinti piliečių lygybę liberalizmas tiesiog išryškino krikščioniškų moralės nuostatų potekstę. Guizot iš esmės teigė, kad liberalizmas yra taikomoji krikščionybė.

Restauracijos laikų liberalai suteikė Prigimtinės teisės teorijai istoriškumą. Polemikai reikalaujant vaizdžiai susieti krikščionybę su liberalizmu jie atsisakė „prigimtine būkle“ grindžiamų argumentų ir pateikė Europos raidos etapus kaip įrodymą, kad visuomenės santvarka per šimtmečius kito veikiama krikščioniškosios moralės. Jie tvirtino, kad aristokratinės institucijos, įsitvirtinusios Europoje po germanų įsiveržimo, iš esmės buvo svetimos krikščioniškiems įsitikinimams, bet tuometinėmis sąlygomis neišvengiamos. Europos istoriją nuo ankstyvųjų viduramžių jie pavertė aristokratinių pažiūrų ir praktikos, kurias iš vidaus griovė vis labiau įsigalinčios krikščioniškos normos,

nykimo istorija. Ponia de Staël nustatė tris Europos raidos etapus: „aristokratinės laisvės" (kai laisvė suteikiama tik nedaugeliui), lygios priklausomybės (absoliučiam monarchui) ir galiausiai visiems vienodos laisvės ir atstovaujamosios valdžios (čia pirmavo anglai).

Liberalų protestantų paveiktas Tocqueville'is ėmė laikytis požiūrio, kad tikėjimas labiau nei materialiniai veiksniai ar nuoga jėga lemia visuomenės tvarką. Knygoje „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.) šia išvada Tocqueville'is vadovaujasi kritikuodamas Montesquieu samprotavimus apie Rytų despotizmą.

> Montesquieu, man regis, suteikė jam daugiau garbės, negu jis nusipelno. Despotizmas nesukuria nieko tvaraus. Gerai panagrinėjus absoliutinę valdžią, galima įsitikinti, jog priežastis, dėl kurios ji taip ilgai klestėjo, buvo ne baimė, bet tikėjimas. Nesunku pastebėti ir tai, kad žmonės iš tikrųjų stiprūs tik tada, kai bendradarbiauja ir vienijasi laisva valia. Pasaulyje tik patriotizmas arba religija gali būti paskata piliečiams išvien ir ilgai siekti to paties tikslo (OC Ia. 99).

Tocqueville'io požiūriu, visuomenės struktūrai formuojantis religiniai įsitikinimai turi lemiamos reikšmės. Bet tai nereiškia, kad visos religijos yra vienodo lygio. Sąžinę, arba pasirinkimo teisę, akcentuojanti krikščionybė labiau nei kitos religijos skatina visuomenės struktūros pažangą. Šia prasme krikščionybę galima vertinti kaip laisvų žmonių religiją, kuri Europos civilizacijai galų gale suteikė esminį pranašumą. Liberalams protestantams, kaip ponia de Staël, Constant'as ir Guizot, tai buvo nepaprastai svarbus Reformacijos aspektas. Gali būti, kad Tocqueville'is dėl to nesugebėjo priimti katalikybės dogmų, jog iš dalies perėmė šį protestantišką požiūrį. Nėra jokių abejonių, kad jis pritarė šių liberalų nuomonei, jog Bažnyčią reikėtų atskirti nuo valstybės.

Todėl neturėtų stebinti, kad Tocqueville'į taip trikdė Gobineu pažiūros 1843 metais juodviem pradėjus susirašinėti. Ginčą pradėjo Tocqueville'is, suabejojęs, ar šiuolaikiniai moralistai – jis turėjo galvoje nuo XVII amžiaus gyvenusius filosofus – tikrai paklojo naują žmogaus teisių ir pareigų pamatą. Veikiau jie tik išdėstė naujas iš krikščionybės moralės kylančias išvadas. Pirma, krikščionybė apvertė ankstesnę dorybių rikiuotę aukštyn kojom – tokios „pusiau laukinės" vertybės kaip jėga ir puikybė atsidūrė paskutinėje vietoje, o romiosios savybės, kaip užuojauta, gailestis ir nuolankumas, buvo išaukštintos. Antra, krikščionybė reikalavo, kad moralinių įsipareigojimų laikytųsi ne vien privilegijuota piliečių klasė, bet ir visa žmonija. Taip tolydžio buvo įtvirtinama žmonių rasės lygybė ir vienybė. Trečia, krikščionybė pašalino moralės sankciją iš šio pasaulio ir perkėlė į aną, taip buvo sudvasinta veiksmų motyvacija.

Be jokios abejonės šiuolaikiniai moralės filosofai padarė naujas išvadas iš šių krikščionybės principų, nes „mūsų religiniai įsitikinimai nebe tokie tvirti, o supratimas apie aną pasaulį dar miglotesnis" (OC IX. 46). Demokratinėse visuomenėse, kuriose lygybė yra ne kito, o šio pasaulio reikalas, moralė turėjo pasidaryti palankesnė materialinei naudai ir malonumams. Ir šiame gyvenime turėjo būti rastas papildomas moralės dėsnių, „kurių nebebuvo galima ramiai patikėti vien pomirtiniam gyvenimui", pateisinimas (OC IX. 116). Ir vis dėlto pagrindiniai moralės principai liko krikščioniški. „Mūsų visuomenė nusigręžė veikiau nuo teologijos, nei nuo krikščioniškosios filosofijos", – atkakliai tvirtino Tocqueville'is.

Dvi plačiai paplitusios valdymo sampratos atskleidžia, kaip šiuolaikinė moralės filosofija „išplėtojo ir praplėtė iš krikščioniškosios moralės kylančias išvadas, nepakeisdama jos principų" (OC IX. 46). Pirmosios sampratos šali-

ninkai buvo įsitikinę, kad visi žmonės privalo turėti lygias pagrindines teises, vienodą teisę bent į kai kurias šio pasaulio gėrybes, ir kad tie, kurie tų gėrybių turi daugiau, privalo pagelbėti mažiau jų turintiems. Antrieji buvo šalininkai naujos socialinio teisingumo koncepcijos, pavertusios labdarybę ne vien asmenine dorybe, bet visuomenine pareiga, ir priskyrusios ją valstybės atsakomybėn. Tai buvo Tocqueville'io „Memuarų apie skurdą" (1835 m.) tema. Krikščioniška valstybė prisiėmė atsakomybę už žmonių gerovę, įsipareigojo ištaisyti kai kuriuos nelygybės padarinius ir ateiti į pagalbą tiems, kurie nebegali patys sau padėti. Taigi Tocqueville'is, pripažindamas, kad XVII ir XVIII amžių filosofai iš krikščioniško tikėjimo žmonių lygybe padarė naujų išvadų, atkakliai laikėsi nuomonės, kad svarbiausias dorovės principas – mylėk savo artimą kaip pats save – nepakito.

Šiuolaikinė moralė tik vienu aspektu patobulino krikščioniškus įsitikinimus ir vėl atsigręžė į antikos sampratą – ėmė naujai akcentuoti pilietines pareigas ir pilietiškumą, tvirtino Tocqueville'is.

> Krikščionybė, taigi ir krikščioniškoji moralė įsitvirtino nepaisydama jokių politinių valdžių ir net tautų. Jos laimėjimų didybė yra ta, kad nepriklausomai nuo jokių tautinių visuomenių buvo sudaryta žmonių visuomenė. Žmonių kaip *piliečių* įsipareigojimai kitiems žmonėms, piliečio įsipareigojimai tėvynei, kitais žodžiais tariant, visuomenės dorovingumas, atrodė krikščioniškosios moralės prastai apibrėžtas ir net apleistas. Tai buvo silpnoji šios puikios moralės pusė, lygiai taip pat kaip vienintelė tikrai geroji antikos moralės pusė. Nepaisant to, kad krikščioniškoji žmonių brolybės idėja yra visiškai užvaldžiusi šiuolaikinį protą, visuomenės dorovingumas mūsų laikais tik pradeda atsikovoti pozicijas; esu įsitikinęs, kad praėjusio ir dabartinio amžiaus moralistai juo rūpinosi daug labiau negu jų pirmtakai... Taip

dabartinis pasaulis prikėlė ir deramai pagerbė antikos moralę, įterpdamas jos dalį į nuostatas, kurios sudaro krikščionybės moralę (OC IX. 46–47).

Naująjį dalyvavimo principą, kurio ištakos glūdėjo antikinėje pilietiškumo sampratoje, dabar varžė paskirstymo principas, krikščionybės įkvėpta socialinio teisingumo samprata, įtvirtinanti visuomenės ir politikos dorovingumą, „tik labai menkai pažįstamą senovėje, sujungusią antikos politines idėjas ir krikščionybės moralės sampratą". Būtent toks šiuolaikinės visuomenės ir politikos moralės prigimties supratimas vertė Tocqueville'į karštai trokšti, kad būtų įveiktas Europoje įsiplieskęs Krikščionių Bažnyčios ir liberalizmo konfliktas, trukdęs įžvelgti laisvės ir lygybės principų krikščionišką kilmę ir neleidęs atsirasti laisviems *mœurs*, kurie, Tocqueville'io nuomone, buvo geriausia garantija, kad demokratinė visuomenė taptų savavaldė. Pastraipoje, kurios neįtraukė į knygą „Apie demokratiją Amerikoje" (1835 m.), Tocqueville'is apibendrina krikščioniškosios moralės supratimą, kuriuo ir vadovavosi susirašinėdamas su Gobineau.

Krikščionybė, net reikalaudama pasyvaus paklusnumo dogmoms, vis tiek iš visų religinių doktrinų yra palankiausia laisvei, nes ji beldžiasi tik į širdis ir protus tų, kuriuos nori palenkti. Nėra kitos tokios religijos, kuri būtų taip paniekinusi prievartą, kaip Jėzaus Kristaus religija... Kai sakome, kad krikščioniška tauta pavergta, sprendžiame lygindami ją su kita krikščioniška tauta. Tačiau jei lygintume su netikinčia tauta, nustebtume, kokia iš tikrųjų laisva pirmoji yra. Lygiai taip pat krikščionybė, kad ir kaip interpretuojama, iš visų religinių doktrinų palankiausia lygybei. Tik J[ėzaus] K[ristaus] religija pripažįsta pareigą vienintele žmogaus didybe, kurią kiekvienas gali pasiekti... („Apie demokratiją Amerikoje", ed. Nolla, i.224).

Dėl šių visiems galiojančių moralinių įsipareigojimų liberalizmą buvo galima iš esmės traktuoti kaip supasaulietintą krikščionybės formą, o šiuolaikinį pasaulį – kaip Bažnyčios kūdikį.

Tačiau Gobineau suvokimas buvo visiškai kitoks. Būdamas griežtai antikrikščioniškų pažiūrų jis tvirtino, kad XVIII amžiaus folosofijoje įvyko radikalus lūžis. Buvo diskredituota ne tik teologija, bet ir pati krikščioniškoji moralė. Jo nuomone, krikščioniškoji moralė, atkakliai teigdama, kad „tas, kas netiki, negali būti doras" (OC IX. 50), pavirto „antrarūše". Dėl to Gobineau atmetė galimybę, kad krikščioniškosios moralės normos gali išlikti ir veikti nepriklausomai nuo teologinių įsitikinimų – būtent tai buvo Tocqueville'io supratimo apie Europos istorijos eigą esmė. Pradžioje Gobineau tikriausiai nesuvokė, kad šios Tocqueville'io pažiūros nebuvo naujos ar atsitiktinės, bet lėmė jo brandų gyvenimą.

Panieka krikščionybei paveikė Gobineau išvadas tiek apie jos kilmę, tiek apie moralės turinį. Jis kildino krikščionybę kone iš antikos žemiausių sluoksnių savanaudiškumo.

> Jie savo kailiu patyrė blogiausius jėgos teisės padarinius ir džiaugėsi galėdami apsiginti nuo smurto ir skelbdami pareigą mylėti bei gailėtis. Kaip neišprusę amatininkai, kasdien aimanuojantys dėl vargo, kuriame skendėjo, dėl visokiausių nelaimių, užgulusių vargšus, būtų galėję atsispirti troškimui sutramdyti galinguosius? Paprasčiausias kelias jiems būtų buvęs paskleisti sau palankias taisykles (OC IX. 49).

Būtent šis instinktas, o ne „protingas ir pagrįstas įsitikinimas, kaip turėtų būti", įkvėpė krikščioniškąją moralę. Drauge (tarsi pats sau prieštaraudamas) Gobineau manė, jog didžiausia krikščioniškosios moralės yda buvo ta, kad ji palenkė dorovę tikėjimui, šio pasaulio interesus –

ano pasaulio interesams. Jis tvirtino, jog nesirūpinimas šiuo pasauliu – mirtinas visuomenės pažangos priešas – radosi iš krikščionybės principo, esą kančia šventa. „Todėl manau, jog nė vienas nesuklys pasakęs, kad krikščioniškoji moralė tenkinasi blogio nedarymu ir vargiai žengia toliau šios ribos" (OC IX. 50).

Gobineau sutiko, kad naujoji moralė, atsiradusi Europoje XVIII amžiuje, dar nebuvo nuosekli doktrina. „Tai ganėtinai padrikas rinkinys išvadų, padarytų iš vis dar dažnusyk prastai apibrėžtų principų" (OC IX. 49). Vis dėlto iš kitų ji aiškiai skyrėsi polinkiu pripažinti, jog dorovinga veikla nepriklauso nuo religinių įsitikinimų. „Pirmiausia [XVIII amžiaus moralistai] atskyrė ryšius, siejusius žmones vienus su kitais, nuo to, kaip bet kokios religijos išpažinėjas supranta Dievo ir žmogaus ryšius" (OC IX. 51). Šis žingsnis pašalino bet kokį pretekstą civiliniams teisėjams kištis į religinius įsitikinimus ir padėjo įsitvirtinti tikėjimo laisvei.

Tačiau, pasak Gobineau, XVIII amžiuje buvo žengtas ir kitas žingsnis. Užuot rūpinusis sielomis, kaip tradiciškai įprasta krikščionims, naujoji moralė siekė nustatyti skurdo priežastis ir nutarė, kad daugumų gerovę, arba socialinę naudą, galima reguliuoti įstatymais. Taigi aukščiausios gerovės siekimas vis labiau slopino individualių labdaros aktų paskatas.

> Neverta gailėtis nelaimėlio, nes tai tik laikinai jį paguostų: geriau vertėtų... sukurti valdžiai tokias sąlygas, kad ji naikintų skurdą ir kiekvieną žmogų paverstų darbininku, plušančiu visuomenės labui, darbininku, kuris privalo nelikti pasyvus... *Visi turi lygią teisę į darbą.* Argi ši maksima nėra visiškai nauja ir tokia skirtinga nuo Kristaus mokymo, pakartojusio Mozės žodžius: „Žmogus pasmerktas *darbui*" (OC IX. 52).

XVIII amžiaus filosofija ėmėsi uždavinio reabilituoti kūniškas vertybes – gerovę, pažinimą ir laimę iškėlė aukščiau tradiciškai krikščioniškosios moralės puoselėjamos pasiaukojimo vertybės. Tokį pasitraukimą nuo krikščioniškos moralės vertinamos rezignacijos ir atsiribojimo nuo šio pasaulio Gobineau laikė neabejotina dorovės idėjų pažanga, įtvirtinančia požiūrį į darbą kaip dorybę. Kadangi plebėjiška krikščionybės kilmė nuolat priešinosi bet kokioms savęs įtvirtinimo formoms, krikščionybė kentė beviltišką pasyvumą. „Svarbiausias jos rūpestis buvo išganymas, o šis negalėjo būti įgyjamas niekaip kitaip, kaip tik visiškai nusišalinant [nuo pasaulio], kai nesant jokių pagundų ir visuomeninių pareigų beveik nebeliko ir galimybės būti naudingam kitiems žmonėms" (OC IX. 50).

Tocqueville'iui Gobineau pažiūros atrodė absurdiškai nuvertinančios moralinę krikščionybės reikšmę. „Turiu pripažinti, kad mano nuomonė apie krikščionybę visiškai skiriasi nuo jūsiškės, – rašė jis 1843 metų spalio 2 dieną. – Nesu tikintysis (nors tuo anaiptol nesigiriu), tačiau kad ir būdamas toks netikintis niekuomet nesugebėjau nuslopinti tų jausmų, jurie užplūsta skaitant Evangeliją" (OC IX. 57). Krikščionybė neturėtų būti vertinama sprendžiant tik iš jos praktikos ir priesakų, neatsižvelgiant į tas barbariškas socialines sąlygas, kuriomis Bažnyčia turėjo tenkintis daugiau nei tūkstantį metų. Lygiai taip pat negalima nubraukti ir krikščioniškosios moralės principų vien todėl, kad, kaip ir visos religijos, akcentuodami likimą, jie labiau susiję su tikėjimu nei su pačia dorove. Krikščionybės esmė, tvirtino Tocqueville'is, yra visiškai paprastas principas: „Mylėk Dievą visa širdimi, o savo artimą kaip pats save. Tai ir yra visa pranašų skelbiamo įstatymo esmė" (OC IX. 58). Gobineau aiškinimas, kad „pareiga būti geram arba pa-

lankiam savo artimui – krikščionybei ne tokia svarbi kaip pats tikėjimas", buvo pasityčiojimas iš šio principo (OC IX. 50).

Apskritai krikščionybė Gobineau buvo nelyginant silpnųjų sąmokslas prieš stipriuosius, varguolių prieš turtuolius. Panašiai kaip Nietzsche, tik anksčiau, jis buvo nusistatęs ne tik prieš dvasininkus ir Bažnyčią kaip instituciją, bet ir prieš pačius krikščioniškosios moralės principus. Tocqueville'is buvo pakankamai susipažinęs su XVIII amžiaus antiklerikalizmu, bet visuomet buvo linkęs suprasti jį kaip norą atsiriboti nuo Bažnyčios turtų, neliečiamumo ir privilegijų, kurias ji įgijo susisaisčiusi su aristokratine visuomene. Jam atrodė beveik neįsivaizduojamas dalykas, kad europietis atmestų krikščioniškosios moralės principus, kurie jam atrodė ne tik aukšti, bet ir „teisingi" bei neprieštaraujantys „prigimčiai". Kai Gobineau tvirtindavo, kad Koranas daugeliu atvejų pranašesnis už krikščionių Evangelijas, Tocqueville'is ginčydavosi, jog moralės požiūriu Evangelijų priesakas mylėti visus žmones kaip savo brolius yra doresnis ir ne toks parankus tikintiesiems kontroliuoti kaip Koranas. Evangelijos siekia įdiegti pasauliui vaiskią moralę ir tyrus ketinimus, o Koranas – kuo smulkiausius nurodymus ir draudimus. Ypač jis pateisina jėgos panaudojimą. Tocqueville'iui tai turėjo lemiamos reikšmės – jam tai prilygo grįžimui prie primityvesnių Senojo Testamento idėjų.

Kuo ilgiau juodu susirašinėjo, tuo labiau augo Tocqueville'io baimė ir susirūpinimas. Tai, kaip atkakliai Gobineau neigė Vakarų demokratinės pakraipos visuomenės permainų ir krikščioniškosios moralės prielaidų ryšį, kėlė jam pasibaisėjimą. Intelektualiai Gobineau darėsi tarsi jo *alter ego*[36]. Gobineau pažiūros, savitas filosofinio materializmo, utilitarizmo ir elitizmo mišinys, vertė aukštyn kojom visa, kuo Tocqueville'is buvo įtikėjęs. Nors Gobi-

neau argumentai Tocqueville'io neįtikino, šis buvo bemaž persigandęs. Susidūręs su tokiu kategorišku moralinių prielaidų, kuriomis jis grindė savo teoriją apie socialinį vyksmą, neigimu, Tocqueville'is pasijuto, tarytum pasaulis dar kartą susvyravo.

Nepraėjus nė metams nuo to laiko, kai abu ėmė kartu dirbti, Tocqueville'is nutraukė tyrinėjimus, nes vargiai galėjo tikėtis, kad Gobineau esant taip priešiškai nusiteikus jo paties supratimui, juodu galės panašiai interpretuoti šiuolaikinės moralės doktrinas. Kaip kartą pasakė Saint-Beuve'as, Tocqueville'is vis dar buvo per daug tikintis, tad nuolat susidurdamas su tokiu intelektualiu priešiškumu negalėjo gilintis į labiausiai jam rūpimus dalykus. Jis buvo mieliau linkęs ir toliau laikytis savosios sampratos. Vis dėlto Tocqueville'io santykiai su Gobineau nenutrūko. 1849 metais tapęs užsienio reikalų ministru jis pasiūlė Gobineau asmeninio sekretoriaus vietą. Jis vis dar žavėjosi jaunuolio aistra idėjoms nepaisydamas tų savitų kelių, kuriais šis ėjo. Be to, bendraujant su Gobineau kaip sekretoriumi galima buvo išvengti filosofinių klausimų, dėl kurių taip smarkiai skyrėsi jų nuomonės. Baigęs neilgai trukusį vadovavimą Užsienio reikalų ministerijai, Tocqueville'is sugebėjo gauti savo *protégé*[37] vietą diplomatinėje tarnyboje, galiausiai nuvedusioje Gobineau į Persiją.

Tocqueville'is nesutarė su Gobineau dėl ilgai trukusio krikščionybės poveikio Vakarų moraliniams įsitikinimams. Tocqueville'io argumentai piršo mintį, kad net iš paviršiaus pasaulietiškiausios šiuolaikinės moralės doktrinos, pavyzdžiui, utilitarizmas, buvo iš esmės paveiktos krikščioniškų nuostatų. Vargu ar bus per stipriai pasakyta, kad Tocqueville'is manė, jog vakarietiška individualizmo samprata galiausiai kilo iš krikščioniško tikėjimo žmonių lygybe ir žmonijos vienybe, – tikėjimo, suteikusio pagrindą, atrodytų, tokiai pokrikščioniškai socialinei minčiai.

Tai, kad individas yra ne gamtos faktas, o kultūrinis artefaktas, dar kartą padarė didžiulį įspūdį Tocqueville'iui, kai jis susidomėjo tema, leidusia atlikti lyg ir minties eksperimentą apie religinių įsitikinimų ir visuomenės santvarkos sąsajas. Penktojo dešimtmečio viduryje Tocqueville'į sudomino Indija, ypač britų imperija Indijoje. Tas jo susidomėjimas bent jau iš pradžių nebuvo atsitiktinis. Jis numatė, kad gali kilti Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos konfliktas. Indija buvo britų pasaulinės galybės kertinis akmuo, o Tocqueville'į domino tai, kaip Didžioji Britanija sugebėjo užkariauti ir išlaikyti savo valdžioje tokį didžiulį subkontinentą. Vis dėlto Tocqueville'io gilinimasis į literatūrą apie Indiją baigėsi nenumatytais padariniais – jo dėmesį vis labiau traukė induistų įsitikinimų ir Indijos kastų sistemos sąryšis. Iš tiesų jam kilo klausimas, ar tik ne induistų tikėjimas lėmė kastų sistemos atsiradimą.

Kaip Didžioji Britanija sugebėjo užkariauti ir išlaikyti Indiją? Kaip keli tūkstančiai europiečių galėjo kontroliuoti šimtų milijonų gyventojų subkontinentą? Šių klausimų, kaip jam atrodė, europiečiai dar nebuvo aiškiai suformulavę. Šie klausimai sukosi Tocqueville'io galvoje, kai penktojo dešimtmečio viduryje per vasaros atostogas palikęs Paryžių jis studijavo britų parlamento ataskaitas apie Indiją, keliautojų užrašus ir prisiminimus, taip pat ankstyvąją Indijos istoriją, ypač Jameso Millio parašytą. Didieji įvykiai, kaip Indijos užkariavimas, neatsitinka šiaip sau. Britams tai pavyko neatsitiktinai. Tocqueville'is buvo tvirtai įsitikinęs, kad tokius įvykius lemia „bendrosios priežastys" ir jas galima nustatyti. Kai 1843 metais pradėjo rašyti apie Indiją, būtent šias priežastis jis ir norėjo surasti. Tačiau iš tikrųjų jo išvados ne tik paaiškina, kaip britai išlaikė valdžią Indijoje, bet ir atskleidžia Tocqueville'io koncepciją apie religinių įsitikinimų ir visuomenės struktūros sąryšį.

Kai kuriuose nebaigtuose skyriuose apie Indiją – pradėtą rašyti knygą jis galiausiai užmetė, nes negalėjo aplankyti šios šalies, – Tocqueville'is išryškino kelias pagrindines priežastis, nutiesusias kelią britų užkariavimui. Vėliau jis nustatė dar kelias „aplinkybes", prisidėjusias prie šio rezultato. Argumentus Tocqueville'is dėstė jam tipišku būdu: apibrėždamas įvykius lėmusius ilgalaikius, arba struktūrinius, elementus, jis stengėsi neišbraukti ir trumpalaikių, arba „atsitiktinių", priežasčių, taip pat turėjusių reikšmės rezultatui. Socialinė analizė neturėtų būti atliekama istorinių aplinkybių sąskaita.

Kaip svarbiausią Indijos bruožą Tocqueville'is iškėlė kastų sistemą ir jos poveikį jausmams. Indijoje apskritai neegzistavo nieko panašaus į rūpestį visa visuomene, nieko panašaus į Europos visuomenėms būdingus tautinius jausmus ar patriotizmą. Dėl kastų sistemos lojalumas buvo koncentruojamas visiškai kitu pagrindu.

> Indijoje yra daugybė kastų, bet nėra tautos, veikiau kiekviena tų kastų yra tarytum maža savarankiška tautelė su savo pažiūromis, papročiais, įstatymais ir atskira valdžia. Būtent kastose glaudžiasi induistų dvasia. Jiems kasta yra tėvynė. Kitur jos nėra, bet čia ji gyvuoja... Visi užkariautojai nesunkiai nuvertė politines Indijos valdžias, nugriovė sostus ir pavergė karalystes, bet kai tik jie mėgindavo įsikišti į kastų sistemą, susidurdavo su neįveikiamais sunkumais (OC IIIa. 447).

Kastų sistema savo ruožtu buvo induistų tikėjimo, nuo gimimo įtvirtinančio milžinišką socialinę nelygybę, padarinys. „Didžiulė induistų dauguma priklauso žemiausioms kastoms, – pažymi Tocqueville'is. – Kad ir kas nutiktų, jie nuo gimimo amžius stovi ant žemiausios socialinių laiptelių pakopos, kur labai maža vilties sulaukti valdžios pagalbos ir beveik nebėra ko bijotis –

nieko negali padaryti, jei gimei iš Brahmos kojų, o ne iš jo galvos" (OC IIa. 44).

Kitas pribloškiantis Indijos istorijos faktas – kaip menkai vietiniai gyventojai priešinasi būti valdomi kitų religinių įsitikinimų žmonių. Šiuo atžvilgiu Indijoje vyraujančios pažiūros prieštaravo Vakarų supratimui apie religijos vaidmenį. „Religija, pakankamai užvaldžiusi sielas, kad galėtų sukurti ir išlaikyti valstybę, savo santvarka taip prieštaraujančią prigimčiai, turėtų įkvėpti tikintiesiems fanatišką netoleranciją, daugeliui barbarų tautų atstojančią patriotizmą" (OC IIIa. 448). Tačiau Indijoje taip neatsitiko. Brahmanizmas kitoms religijoms visuomet buvo nepaprastai tolerantiškas ir jų atžvilgiu pasyvus. Tocqueville'is padarė išvadą, kad taip yra todėl, jog brahmanizmas yra „privilegijų religija".

> Ją išpažįstančių tikinčiųjų ribas nubrėžia kilmė. Žmogus priklauso savo rasei nuo gimimo; nėra jokio būdo, leidžiančio peržengti jos ribas, jei nuo gimimo jai nepriklausai. Tad nėra priežasties, dėl kurios būtų verta puoselėti neapykantą tiems, kuriuos Brahma paliko už ribos. Bendros žmonijos kilmės, žmonių panašumo ir visiems priskiriamos pareigos melstis tam pačiam Dievui idėja – štai kas pagimdė pasaulyje ir prozelitizmą, ir persekiojimą (OC IIIa. 448).

Taigi klaidinga manyti, kad visos religijos savo prigimtimi yra prozelitiškos.

Tocqueville'io mintys apie induistų tikėjimo ir kastų ryšį leidžia tiksliai paaiškinti vieną iš prielaidų, kuriomis jis grindžia savo darbus. Tai prielaida, apibrėžianti, kas skiria krikščionybę iš kitų religijų.

> Atidžiau pažvelgus tampa aišku, kad prozelitizmas, atrodytų toks natūralus, tėra sąvoka, kartais iškylanti ir valdoma pirminės *žmonių lygybės* idėjos. Taigi jis nėra žmogui

natūralus. Tai krikščionybė jį pasiūlė pasauliui. O tada jį pasiskolino musulmonai. Prozelitizmas randasi ne iš tikėjimo nuoširdumo, bet iš žmonių *lygybės* ir ypač iš žmonijos *vienybės* idėjos (OC IIIa. 507).

Universalus krikščioniškosios moralės pobūdis ir prozelitizmas – dvi vieno medalio pusės, nes krikščionybė nė vieno jų kategoriškai nenubraukia. Tocqueville'io nuomone, būtent tai sąlygoja dinamišką krikščionybės pobūdį, o induistų išpažįstama privilegijų religija lemia statišką, arba „suakmenėjusį", Indijos visuomenės pobūdį.

Induistų religijos tolerantiškumas bei pasyvumas turėjo ir reikšmingų politinių padarinių. Induistai nejautė religinio priešiškumo svetimtaučiams užkariautojams. „Taigi tikėjimas, sukūręs tiek daugel ydingų institucijų ir netikusių taisyklių, neskatino vienintelio gero dalyko, kurio galima tikėtis net iš pačios blogiausios religijos", – pastebėjo Tocqueville'is. Britai jokiu būdu nebuvo pirmieji Indijos pavergėjai neinduistai. Dar anksčiau be jokio religinio pasipriešinimo ar sukilimo savo valdžią pavyko įtvirtinti persų ir mongolų valdovams.

Trečias bendro pobūdžio Indijos visuomenės bruožas, palengvinęs britų užkariavimą, buvo tai, kad vietos valdžia nevaidino beveik jokio vaidmens Indijos socialinėje struktūroje. Visos svarbios vietos administracijos pareigos buvo paveldimos. Komuna, arba „bendruomenė" (kaip Tocqueville'is ją apibūdino), buvo iš tiesų esminis ir dėl kastų sistemos pats save ginantis Indijos visuomenės darinys. Todėl revoliucijos centrinėje vadovybėje – dinastijų iškilimas ir žlugimas, taip pat ir svetimtaučių įsiviešpatavimas – galėjo vykti nesudarydamos pavojaus ir net reikšmingiau nepaveikdamos vietos administracijos. Nes kiekviena svarbi vietinio lygio funkcija, ar tai būtų mokesčių rinkėjo, mokytojo, šventiko ar tvarkos sergėtojo,

buvo aiškiai apibrėžta ir tėvo perduodama sūnui. Taigi „tikroji Indijos socialinė dirva – komuna", padarė išvadą Tocqueville'is. „Viskas, kas jai nepriklauso, verda, juda ir kinta. Tik ji viena lieka nepajudinama ir stabili".

Pati Indijos visuomenės struktūra savotiškai palengvina galimų pavergėjų uždavinį. Nes vienintelė valdžia, iš tikro svarbi daugumai indų, yra vietos valdžia. „Visas politinis induistų gyvenimas sutelktas komunoje, ten koncentruota visa administracija". Tokia padėtis atsiliepė ir induistų politinėms pažiūroms. „Turint galvoje, kad komuna visuomet išlieka, gyventojams mažai turi reikšmės, kas valdo imperiją, – jie vargiai pastebi, kad šeimininkas pasikeitė" (OC IIIa. 450). Pavergimas nesunaikina vietos valdžios, kaip atsitinka labiau centralizuotose Europos valstybėse. Užkariautojai paprasčiausiai paveldi ir naudojasi jau sukurtu įrankiu – kastų sistema, kuriai priklauso ir vietos valdžia.

Taigi trys bendro pobūdžio priežastys, leidusios svetimtaučiams palyginti lengvai pavergti Indiją, buvo šios: kastų sistema, įdiegusi daugumai induistų abejingą požiūrį į tai, kieno rankose centrinės valdžios vadelės; „privilegijų religija", išgujusi prozelitizmą ir norą pakilti į šventą karą prieš kito tikėjimo svetimtaučius valdovus; ir galų gale paveldima vietos valdžios sistema. Prie šių bendro pobūdžio, arba struktūrinių, bruožų Tocqueville'is dar pridūrė virtinę „aplinkybių", palankių užkariavimui, ypač britų: faktą, kad jau buvo prasidėjęs Mogolų imperijos žlugimas ir dar neiškilusi jokia nauja galybė, kuri užimtų jos vietą; taip pat ir tai, kad po Prancūzijos revoliucijos kilusi sumaištis leido britams jokios kitos Europos jėgos netrukdomiems užgrobti Indiją.

Labiau įsigilinus akivaizdu, kad *visos* trys Tocqueville'io išvardytos bendro pobūdžio priežastys yra ne kas kita, kaip Indijos religijos bruožai. Abejingumas „naciona-

linei" politikai, nepaprasta religinė tolerancija ir stabili vietos valdžia – visa radosi iš tikėjimo, skelbiančio ne universalią, arba žmogiškąją, prigimtį, bet skirtingas prigimtis, nulemtas gimimo, arba kastos. Tokių įsitikinimų sukurta ir palaikoma nelygi socialinė padėtis negalėjo sukurti dinamiškos, pažangios visuomenės. Tocqueville'iui induizmas atrodė „nepaprastai pavergiantis sielas", nes jis atleido nuo atsakomybės už savo likimą ir pasmerkė neperžengti gimimo nubrėžtų ribų. Tik kitame gyvenime, įvykus reinkarnacijai, gal ir buvo galima išsivaduoti iš primesto socialinio vaidmens. Rezultatas – fatalizmas ir visuomenės „sustabarėjimas". Kitaip nei krikščioniški Vakarai, Indijos visuomenė nesugebėjo pati keistis. „Jeigu jau įstatymas įrašomas į šventą raštą, laikui bėgant arba tikėjimas būtinai užleidžia vietą civilizacijai, arba civilizacija sustoja prieš tikėjimą, – daro išvadą Tocqueville'is. – Pastarasis atvejis ir ištiko induistus" (OC IIIa. 509).

Vakarų visuomenėms pavojų kėlė kraštutinė centralizacija, o Indijai – arba religinės, arba politinės valdžios centralizacijos stoka, slopinusi civilizacijos raidą. Tocqueville'io argumentai perša mintį, kad laikantis universalios, arba žmogiškosios, prigimties koncepcijos būtina bent kokia valdžios centralizacija. Be jos ir piliečių, ir religinė visuomenė subyra į daleles ir jokia bendra viršenybė nepripažįstama. „Iš tiesų, – nusprendė Tocqueville'is, – brahmanų religiją sudaro daugybė pavienių Bažnyčių". Kartu brahmanų religija apima daugybę dažnai vienas kitam prieštaraujančių principų ir idėjų. „Rezultatas, manau, yra tas, kad tokios religijos valdžia priklauso kastai, o ne hierarchijai, ir valdžia niekur nėra centralizuota". Nepripažįstant jokios universalios žmogiškosios prigimties nelieka ir jokių moralinių kastas siejančių ryšių. „Yra kastos, bet pavaldumo ir kastas siejančių ryšių iš esmės nėra. Jos tarytum paskiros, tik vienoje žemėje gyvenančios tautos".

Tokioje nevienalytėje visuomenėje baisiausia nepriklausyti nė vienam iš daugelio jos padalinių, nes tai reikštų, tiesiogine šių žodžių prasme, neturėti tapatumo. „Svarbu skirti žemiausių kastų žmones nuo tų, kurie buvo iš savo kastų išvaryti, – sako Tocqueville'is. – Būtent pastarųjų izoliacija absoliuti". Tokie žmonės neturi pripažinto socialinio vaidmens ar apibūdinimo. Jie neegzistuoja nei kaip kastos nariai, nei kaip individai, Vakarų supratimu. Griežtai kalbant, jie – anomalija.

Tocqueville'io mintys apie Indiją atskleidžia, kaip smarkiai jis buvo įsigilinęs į problemą, kad religiniai įsitikinimai ir visuomenės struktūra gali atimti iš žmonių laisvę, kuri, jis tikėjo, teisėtai, arba „iš prigimties", jiems priklauso. Būtent Tocqueville'io susidomėjimas prigimtimi ir religinių įsitikinimų vaidmeniu skyrė jį nuo žymiojo amžininko ir draugo Johno Stuarto Millio. Palyginimas su Milliu padeda suprasti, kaip smarkiai ir visiems laikams pamaldus abato Lesueuro auklėjimas paliko savo pėdsaką Tocqueville'io mąstysenoje ir jo požiūryje į socialinę teoriją. Kitaip nei Tocqueville'is, Millis buvo tėvo, Benthamo šalininko, auklėjamas pasaulietiška, utilitarine dvasia. Ketvirtąjį dešimtmetį Millis peržengė šių idėjų nubrėžtas ribas, ir tai iš dalies lėmė pažintis su Tocqueville'iu. Aistringas Tocqueville'io domėjimasis pilietine dora bei demokratinės visuomenės stipriųjų ir silpnųjų pusių analizė sužavėjo Millį ir atkreipė jo dėmesį į XVIII amžiaus hedonistinio utilitarizmo ribotumą. Vis dėlto „mokslas" arba patikrinimo metodas tebebuvo Milliui svarbiausias ramstis. Kuriamasis tikėjimo vaidmuo – supratimas, kaip tikėjimas prisideda prie skirtingų visuomenės santvarkų atsiradimo ir jų palaikymo, – Millio filosofijoje užima netvirtą vietą.

Palankus Tocqueville'io požiūris į „tikėjimą" visuomet skyrė jį ir Millį, bet nesukėlė rimtų jųdviejų nesutarimų,

nors abiem trukdė galutinai perprasti vienas kito mąstymą. Kai 1843 metais Millis nusiuntė Tocqueville'iui savo veikalo „Logikos sistema" („System of Logic") egzempliorių, šis labai mandagiai padėkojo, bet savo laišku leido suprasti, kad ambicingas Millio indukcinio „visuomenės mokslo" projektas menkai jį tedomina. Tocqueville'is pasitenkino pritardamas Millio minčiai skirti būtinumą nuo priežastingumo, nes tai tiko aiškinant visuomenės dėsnius. Tai buvo vienintelis, Tocqueville'io manymu, juos siejęs dalykas. Tačiau tai, kad Millis, vadovaudamasis utilitarizmo tradicija, „individą" vertino kaip brutalų faktą, buvo svetima Tocqueville'iui, jį stulbino, kaip skirtingi įsitikinimai iš esmės veikia asmens tapatumą ir įtvirtina vienokią ar kitokią socialinę santvarką. Millio pažiūras suformavo XVIII amžiaus mokslą akcentavusių empirikų filosofija, o Tocqueville'į veikiau galima vadinti XIX amžiaus pradžios romantinio filosofų judėjimo, akcentavusio kuriamąją tikėjimo galią, kūdikiu.

6. „*ANCIEN RÉGIME* IR REVOLIUCIJA“ (1856 m.) – RATAS UŽSIDARO

1849 metais, baigęs eiti užsienio reikalų ministro pareigas, Tocqueville'is neturėjo jokių iliuzijų dėl Louis Napoleono ketinimų atkurti imperiją. Beveik nekilo abejonių, kad jam pasiseks. Ši perspektyva komplikavo Tocqueville'io padėtį. Ant plauko pakibo ir jo politiniai įsitikinimai, ir gyvenimo būdas. Savo siekius jis buvo susiejęs su laisvomis Prancūzijos institucijomis. Jei Louis Napoleonas sunaikins parlamentinę valdžią, Tocqueville'iui nebeliks jokio visuomeninio vaidmens.

Tokia neveikli ateitis kėlė jam nerimą. Tocqueville'is buvo pratęs prie visuomeninio gyvenimo šurmulio, jam buvo reikalingas nuolatinis jaudulys, neleidžiantis apsnūsti. Jis nenorėjo nugrimzti į glebų privatų gyvenimą. Tocqueville'io santuoka buvo bevaikė. Nors po parlamento posėdžių jis mėgo pasinerti į *château de Tocqueville* vienatvę, pakankamai gerai save pažinojo ir neabejojo, kad po trumpo atokvėpio vėl reikės veiklos – tokios, kuri jį visą įtrauktų ir neleistų pasikartoti depresijos priepuoliams, kankindavusiems nuo pat paauglystės.

Kaip išvengti šio pavojaus? 1850–1851 metų žiemą Sorente Tocqueville'is ne tik parašė prisiminimus apie 1848 metų Revoliuciją („Souvenirs“), bet ėmė planuoti naują knygą. Jos tema, kaip apibūdino draugams, turėjo būti Pirmosios imperijos gimimas – Tocqueville'is ketino at-

skleisti, kaip 1789 metų revoliucija, įvykdyta laisvės vardan, po dešimties metų išvirto į karinę diktatūrą. Tokia tema būtų leidusi paaiškinti panašią padėtį Prancūzijoje po 1848 metų vasario, kai bet kuriuo momentu galėjo įvykti perversmas. Jis būtų siekęs parodyti, kad abiem atvejais klasių konfliktas nutiesė kelią tironijai, o vykdomosios valdžios centralizacija suteikė tam reikiamas priemones. Tocqueville'is ketino parašyti ne naratyvinę, o analitinę, arba „filosofinę", istoriją. Šio žanro buvo išmokęs dar trečiąjį dešimtmetį iš Guizot. Jis neturėjo nei noro, nei, tiesą sakant, įgūdžių rašyti naratyvinės revoliucijos istorijos.

Tačiau kai po 1851 metų gruodžio mėnesio Louis Napoleono įvykdyto *coup d'état* Tocqueville'is rimtai ėmėsi darbo, pradžioje užsibrėžtą temą pakeitė kita. Užuot rašęs apie Pirmąją imperiją ir jos atsiradimo aplinkybes, Tocqueville'is padarė laiko šuolį atgal. Įsitikinęs, kad Napoleono atkurta Prancūzijos valstybė buvo grįžimas prie centralizmo ir *ancien régime* praktikos, Tocqueville'is nusprendė, kad 1789 metų revoliucijos rezultatą galima paaiškinti tik ištyrus jos ištakas. Tad sprendimo rakto reikėjo ieškoti *ancien régime*.

Taip jo dėmesys nukrypo kitur. Kelis jau parašytus skyrius apie Prancūzijos laikotarpį po Termidoro, Tocqueville'is atidėjo į šalį vėlesniam laikui. Toks posūkis į praeitį suteikė Tocqueville'iui didžiulį privalumą – leido dar kartą pasinaudoti analitiniu metodu, kurį buvo atradęs rašydamas esė „Socialinė ir politinė Prancūzijos būklė prieš revoliuciją" (1836 m.). Šis Didžiųjų debatų „pasufleruotas" metodas 1836 metais leido Tocqueville'iui tvirtinti, kad nepaisant išlikusios feodalinės jurisdikcijos XVIII amžiaus Prancūzija savo visuomenine struktūra ir valdymo forma buvo moderniausia Europos valstybė. Socialinės sąlygos Prancūzijoje, ypač nuosavybės pasiskirstymas, to-

liau vienodėjo, kartu plėtojosi ir biurokratinė valdymo forma. Šio proceso variklis buvo klasių konfliktas.

Rašyti Tocqueville'iui niekuomet nebuvo lengva. Nesisekė ir 1852–1855 metais. Jis pasirinko sunkią temą, bet kliudė ne vien tai. Laisvų institucijų sunaikinimas Antrosios imperijos laikais kėlė jam didžiulį ir bemaž skausmingą rūpestį. Tocqueville'is jautėsi svetimas savo laikams ir savo tautai. Pajutęs parlamentinių institucijų teikiamo viešumo ir laisvos spaudos privalumus jis nebegalėjo pakęsti matydamas, kaip informaciją pakeitė imperatoriaus dvaro paskalos ir cenzūruojama spauda.

> Negaliu apsakyti, koks pasibjaurėjimas, panieka ir nuobodis kyla manyje, matant šį nevaisingą, pasigailėtinai menką bruzdesį, vis dar viešpataujantį ant buvusios politinės klasės liekanų, niekada neperaugantį į rimtus veiksmus, sukuriantį nebent beprasmes intrigėles, nieko bendra neturinčias su kilnumu. Ilgiuosi savo ąžuolų alėjos ir karvių draugijos (OC VIIIc. 39).

Ieškodamas patikimos informacijos, Tocqueville'is užsiprenumeravo Vokietijos laikraštį. Jis mėgino pramokti vokiškai. Įprotis lyginti buvo esminis jo mąstymo bruožas, tad nusprendė, kad norėdamas perprasti XVIII amžiaus Prancūziją, privalo ką nors žinoti ir apie XVIII amžiaus Vokietiją.

Taip darbas „*Ancien régime* ir revoliucija" apėmė platesnį XVIII amžiaus Europos kontekstą ir tai turėjo reikšmės idėjų struktūrai, kurią jis pritaikė šiai temai nagrinėti. „Atomizacijos" ir „centralizacijos" temos buvo išnagrinėtos jau Restauracijos metais, gretinant Prancūzijos ir Anglijos institucijų raidą nuo feodalizmo laikų. Jos turėjo parodyti, kodėl Prancūzijoje išsiplėtojo despotiška monarchija, o ne Anglijos modelio atstovaujamoji valdžia. Taigi 1836 metų esė Tocqueville'is lygino du dalykus: kaip

Anglijos aristokratija, siekdama suvaržyti pernelyg galingą karalių, susivienijo su Bendruomenių Rūmų atstovais, o kur kas silpnesnis Prancūzijos karalius kovai su vietine *noblesse* valdžia pasitelkė trečiąjį luomą. Rezultatas – trečiasis luomas nesipriešindamas palengva atidavė savo vietines laisves karūnai, kol pastaroji galiausiai tapo absoliučiai suvereni. Administracijos centralizacija arba vietinės autonomijos sunaikinimas Prancūzijoje buvo pateikiamas kaip netyčinis trečiojo luomo ir *noblesse* konflikto padarinys.

Ši klasių konflikto analizė buvo tarsi darbo „*Ancien régime* ir revoliucija" teiginių įžanga. Tačiau Tocqueville'is jos neperša tiesmukai. Ji išryškėja kartkartėmis, pavyzdžiui, kai jis aptaria skirtingą žodžių „*gentilhomme*"[38] ir „*gentleman*"[39] reikšmę. Pirmoji sąvoka būdinga visuomenės struktūrai, kurioje *noblesse* nuo buržuazijos skiria kastų prietarai, o antroji – tokiai visuomenei, kurioje valdančiosios klasės – „natūralios" aristokratijos – nariu leidžia tapti gerovė ir išsilavinimas. Žinoma, kad pirmuoju atveju kalbama apie Prancūziją, antruoju – apie Angliją.

Rašant „*Ancien régime* ir revoliuciją" Tocqueville'iui kur kas labiau rūpėjo Prancūzijos centralizacijos padariniai negu ištakos. Užuot nagrinėjęs, kaip klasių konfliktas Prancūzijoje sukūrė centralizmą, jis parodė, kaip centralizmas, atskyręs luomus ir neleidęs jiems išmokti bendradarbiauti vietose, prisidėjo prie XVIII amžiaus klasių konflikto. Priede apie Langvedoką atskleidžiama, kad ten, kur centralizmo poveikis buvo silpnesnis, t.y. kur išliko savivalda, daug silpnesnis buvo ir klasių konfliktas bei kastų galvosena.

Vis dėlto pateikęs tik savo 1836 metų teiginių išvadas ir neaprašęs klasių konflikto, kuris leido tas išvadas padaryti, Tocqueville'is rizikavo Prancūzijos karaliaus valdžios stiprėjimą pavaizduoti kone kaip sąmokslą. Galbūt

manė, kad tą riziką nusveria metodo pranašumai. Vienas pranašumas buvo poleminis. Rašydamas Antrosios imperijos laikais Tocqueville'is neturėjo nė mažiausio noro švelninti Prancūzijos valstybės kėslų. Kitas pranašumas buvo aiškinamasis. Jau pačioje knygos pradžioje Restauracijos laikų temos leido nustatyti, kad socialinių sąlygų suvienodėjimas ir radikaliai centralizuota valdžios forma buvo esminiai XVIII amžiaus Prancūzijos bruožai.

Knygos „*Ancien régime* ir revoliucija" pirmos dalies turinį sudaro demokratinės socialinės revoliucijos postulatai, o antroje vyrauja Prancūzijos administracijos centralizacijos ištakų ir padarinių analizė. Rašydamas trečią dalį Tocqueville'is palietė temas, kurių anksčiau nebuvo nagrinėjęs, ypač *philosophes* vaidmenį ir ekonomikos tendencijas iki revoliucijos, taip pat trapius politinės ir administracinės reformos padarinius prieš pat 1789 metus.

Rašydamas knygą „*Ancien régime* ir revoliucija", kaip ir „Apie demokratiją Amerikoje", Tocqueville'is pirmiausia pradeda nuo visuomenės struktūros revoliucijos, tačiau dabar jis tai daro toli gražu ne taip tiesmukai. Apžvelgdamas virtinę klaidingų 1789 metų revoliucijos interpretacijų ir siekdamas paaiškinti, kodėl amžininkams taip sunkiai sekėsi apibrėžti revoliucijos priežastis, Tocqueville'is vartoja sąvoką demokratinė socialinė revoliucija. Pradžioje kitos Europos vyriausybės manė, kad tai tik dar vienas politinis įvykis, kurį bus galima panaudoti prieš Prancūziją. Vėliau, po karaliaus egzekucijos prasidėjus teroro karalystei, analitikai, tarp jų ir Josephas de Maistre'as, užuot sumenkinę Prancūzijos įvykių naujumą, ėmė juos interpretuoti kaip demoniškus ir metafizinius, kaip sukilimą prieš pačią moralę. Tačiau nei politinis, nei metafizinis interpretavimas nepadėjo geriau suprasti prasidėjusių esminių permainų – naujo tipo visuomenės konsolidavimosi.

Plačiai paplito dar du klaidingi revoliucijos vertinimai. Vienų nuomone, revoliucija iš esmės siekė sunaikinti Bažnyčią ir krikščionybę, kitų – ji buvo nukreipta prieš bet kokią politinę valdžią, taigi buvo gaivališka. Ginčydamas šias dvi nuomones Tocqueville'is įrodinėja, kad priešiškumo Bažnyčiai nebeliks, kai tik ši liausis buvusi privilegijuota feodalinės struktūros dalimi. Jis taip pat tvirtina, kad visuotinė lygybė tarpinėms institucijoms išnykus linkusi ne mažinti, o stiprinti valstybės valdžią.

> Po anarchijos skraiste slėpėsi didžiulė, labai centralizuota valdžia, pasiglemžusi ... visą autoritetą ir įtaką, kurią iki šiolei dalijosi daugybė menkesnių, nekoordinuotų jėgų: trys valstybės luomai, profesinės organizacijos, šeimos ir individai. Pasaulis nuo pat Romos imperijos laikų nebuvo matęs tokios centralizuotos valdžios. Šią naująją galybę sukūrė revoliucija, arba, tiksliau, ji beveik savaime gimė iš revoliucijos chaoso (OC IIa. 85).

Liudviko XVI valdžia buvo nuversta, nes ji buvo siejama su privilegijomis. Tačiau tai toli gražu nereiškė, kad buvo atmetama valdžia *per se*[40].

Amžininkai niekaip nepajėgė suprasti vieno dalyko – kad Prancūzijos revoliucija buvo veikiau proceso pabaiga, o ne pradžia. Dar gerokai iki 1789 metų feodalizmo sukurta kastų visuomenė buvo sugriuvusi, o jos vietą užėmusi kitokio tipo visuomenė. Tos feodalizmo apraiškos, kurios išliko iki XVIII amžiaus, tebuvo tuščios formos. 1789 metų revoliucija tik perkėlė senus socialinius ir ekonominius reiškinius į teisinę bei politinę sferas.

> Revoliucija jokiu būdu nebuvo atsitiktinis įvykis; ji nustebino pasaulį, tačiau buvo vienintelis įmanomas ilgo nėštumo kūdikis, ūmi ir smurtinė proceso, kuriame pakaitomis dalyvavo dešimt kartų, pabaiga. Net jei ji nebūtų įvykusi,

senoji visuomenės struktūra vis tiek būtų subyrėjusi, vienur greičiau, kitur vėliau. Skirtumas tik tas, kad užuot žlugusi taip staiga, ji būtų trupėjusi mažais gabaliukais (OC IIa. 96).

1789 metų revoliucija išrovė iš Prancūzijos visuomenės ir valdžios visa, kas siejosi su feodalinėmis arba aristokratinėmis privilegijomis.

Kadaise feodalinės institucijos vyravo visoje Vakarų ir Vidurio Europoje. Viduramžiais, kaip rodo Prancūzijos, Anglijos ir Vokietijos pavyzdžiai, jos sudarė savitą socialinę sistemą. „Bendruomenė buvo atidalyta tomis pačiomis užtvaromis, o luomai išsirikiavę ta pačia hierarchija", – pabrėžia Tocqueville'is. Bajorija, lygiai kaip ir miestų valdžia, visur užėmė tas pačias pozicijas, o valstietijos padėtis skyrėsi tik nekur ir nesmarkiai. Panašios buvo ne vien šių šalių institucijos, bet dažnai ir veiklos rūšis vadinosi vienodai – feodalinė žemės valda, dvaras arba *seigneurie*[41], baudžiava, feodalinės duoklės ir prievolės, prekyba ir amatų gildijos.

Nuo XIV iki XVIII amžiaus šios feodalinės institucijos vis labiau iro. „Šį kartą nekeliu sau tikslo ištirti, kaip palengva silpo ir nyko senoji Europos santvarka. Apsiribosiu nurodydamas, kad XVIII amžiuje šis procesas buvo ją bemaž sugriovęs" (OC IIa. 92). Be jokios abejonės, ši erozija Vakarų Europoje buvo daug spartesnė nei Rytų, bet visur pastebima. XVIII amžiaus visuomeniniams ir ekonominiams pokyčiams prasidėjus – baigė išnykti feodalinė bajorija, atsirado tarpinės klasės, vis reikšmingesni darėsi miestai ir prekyba – feodalinės institucijos tebuvo tuščias kevalas. Galutinai jo nesudaužiusi Anglija, pavyzdžiui, jau buvo „visiškai moderni valstybė", kurioje visi buvo lygūs prieš įstatymą, o luomai gerokai susimaišę. Žemyne, ypač Prancūzijoje, sulig visuomenės permainomis radosi nauja valdžios forma. „Centrinė administ-

racija smelkėsi visur, įsitvirtindama ant vietinės valdžios griuvėsių; biurokratinė hierarchija nenumaldomai silpnino diduomenės galią" (OC IIa. 94).

Tocqueville'is tiesiogiai nekelia klausimo, kodėl Europos visuomenės permainos pakrypo demokratine, arba egalitarine, linkme, tačiau, kaip ir knygoje „Apie demokratiją Amerikoje", netiesiogiai sieja revoliuciją su krikščioniškais įsitikinimais. Pirmiausia jis teigia, kad „revoliucijos tikslas buvo pakeisti feodalines institucijas paprastesne ir visiems tinkamesne tvarka, grindžiama žmonių lygybės samprata". Toliau jis neigia bet kokį krikščionybės ir demokratijos nesuderinamumą.

> Nieko nėra klaidingiau už manymą, kad demokratija savaime priešiška religijai. Krikščionybė ir net katalikybė niekaip neprieštarauja demokratijos principui; abi kai kuriais atžvilgiais aiškiai jam palankios (OC IIa. 84).

Demokratijos, kaip ir krikščionybės, doktrina gina žmonių teises ir pareigas nepriklausomai nuo to, kokiai visuomenei jie priklauso. „Prancūzijos revoliucija kilo dėl šio pasaulio reikalų lygiai kaip religinės revoliucijos kyla dėl ano pasaulio reikalų" (OC IIa. 89). Abiem būdinga universali moralės kalba: abi savo prigimtimi prozelitiškos.

Pirmosios „*Ancien régime* ir revoliucijos" dalies pabaigoje Tocqueville'is pateikia revoliuciją daugiau kaip proceso pabaigą nei pradžią, ir tvirtina, kad permainų, kurias ji atnešė, buvo galima pasiekti ir taikiai, reformomis. Tai ir yra toji grandis, kuri sujungė pirmą ir antrą knygos dalis, nes iškeliamas klausimas, kodėl galiausiai visus Europos kampelius pasiekusios socialinės permainos Prancūzijoje baigėsi smurtu. Tocqueville'io atsakymas stulbinamas. Prancūzijos revoliucija išsiveržė *ne* todėl, kad Prancūzija buvo atsilikusi, bet todėl, kad ji buvo

„priešaky". Feodalizmo erozija Prancūzijoje buvo labiau išplitusi, tačiau ji nebuvo lydima atitinkamų teisinių ir valdymo reformų. Tocqueville'is be užuolankų suvertė visą kaltę centralizacijai. Biurokratinis Prancūzijos valstybės pobūdis sunaikino vietinę savivaldą, skatinančią skirtingas socialines grupes bendrauti vieną su kita, pažinti viena kitos interesus ir mokytis juos derinti.

Taip susiklostė, kad XVIII amžiaus viduryje Prancūzijoje socialinės sąlygos ir teisinės institucijos pavojingai neatitiko. Viena vertus, visuomeniniame gyvenime ir toliau vyravo formalus teisių nelygybės principas. Tik aristokratams buvo leidžiama kreiptis į karalių ir viešai nešioti ginklus, tik aristokratai galėjo užimti svarbius karinius postus ir eiti svarbias valstybines pareigas. Dar pavojingiau buvo tai, kad *noblesse*, kaip luomas, naudojosi neliečiamumu, daugeliu mokesčių lengvatų, nors jau nebeatsakė už vietos valdžią. *Noblesse* tapo paprastu luomu, kuriam išskirtinumą teikė nebent privilegijos, nors nebuvo aišku, kokia iš jų nauda visuomenei.

Kita vertus prancūzai buvo kur kas labiau susilyginę negu kuri nors kita Europos tauta. Žemės pasidalijimas seniai buvo sugriovęs baudžiavą ir sukūręs didelę, žemės savininkais tapusią valstietiją; *noblesse* turtai nuolat mažėjo – visiškai priešingai, negu paliovusios būti išskirtine Anglijos aristokratijos. Iš tikrųjų Prancūzijos vidurinė klasė turtais, išsilavinimu ir papročiais labai menkai tesiskyrė nuo *noblesse*. Tačiau tuo pat metu Prancūzijos vykdomosios valdžios centralizacija buvo pasiekusi neregėtą mastą. Buvo panaikinti Generaliniai luomai (trijų luomų – dvasininkijos, bajorijos ir prastuomenės – asambleja), siekiant padidinti karaliaus pajamas buvo paskelbtas municipalinių privilegijų išpardavimas, o kaimų pareigūnai tapo greičiau valstybės nei vietinių žmonių atstovais. Pro-

vincijų reikalai beveik galutinai buvo perduoti karaliaus paskirtų pareigūnų žinion.

Prancūzijos centralizacija buvo pažengusi toliausiai, be to, labai daug valstiečių tapo savininkais. Štai dėl ko Prancūzijoje feodalizmo liekanų neapkęsta daug nuožmiau nei kur nors kitur. Savininku tapusio valstiečio požiūris į pasaulį pasidarė daug komerciškesnis. Tuo pat metu vietiniai aristokratai, kad ir praradę savo vaidmenį valdžioje ir atsisakę įsipareigojimų, anksčiau pateisinusių jų privilegijas, tebekėlė feodalines pretenzijas. Suprantama, tai siutino valstietiją ir sėjo revoliucijos sėklas. Paradoksalu, kad feodalizmas Prancūzijoje buvo taip nekenčiamas dėl to, kad jis jau beveik nebeegzistavo.

Ypač Tocqueville'is akcentavo negailestingą karaliaus valdžios kėsinimąsi į kitas jurisdikcijas. Išvydama bajoriją iš vietinės ir provincijų valdžios, karališkoji administracija atskyrė ją kaip luomą nuo valstiečių, tarp kurių ši gyveno. Bajorai gyveno tarp valstiečių nelyginant „privilegijuoti svetimšaliai", o tikroji šalies valdžia priklausė intendantams, kurių dauguma buvo kilę iš vidurinės klasės. Intendantus skyrė ir atleisti galėjo tik generalinis kontrolierius.

> Visiems savo ketinimams ir tikslams įgyvendinti centrinė valdžia turėjo tik vieną pareigūną Paryžiuje, lygiai taip pat ji turėjo tik po vieną atstovą ir kiekvienoje provincijoje. Tiesa, XVIII amžiuje dar buvo didikų, turinčių provincijos gubernatoriaus titulą. Nors su jais buvo elgiamasi pagarbiai, jie nebeturėjo jokios valdžios. Visa tikroji valdžia priklausė intendantams (OC IIa. 109).

Municipalinės ir provincijų autonomijos sunaikinimas užkirto kelią veiksmingam vietiniam pasipriešinimui ir karaliaus valdžia galėjo didinti savo pajamas neatsižvelgdama į socialinius padarinius.

Norėdamas parodyti karaliaus valdžios stiprėjimą Tocqueville'is veikale „*Ancien régime* ir revoliucija" apsiribojo kaip pavyzdį pateikdamas pirmą be Generalinių luomų sutikimo įvestą mokestį *taille*[42]. Ieškodamas vis naujų pajamų šaltinių, karalius dar labiau didino šį mokestį ir lengvabūdiškai naikino vietines teises. Tai tapo Tocqueville'io analizės apie stiprėjančią karaliaus valdžią leitmotyvu. Tocqueville'io nuomone, Prancūzijos administracinės teisės raida buvo simptomiška. Jis ją laikė kraštutinai centralizuotai valdžiai būdingu įrankiu ir natūraliu centro gebėjimo išvengti teisinio atskaitingumo simboliu.

Galima būtų ginčytis, kad nepateikęs klasių konflikto analizės, išdėstytos 1836 metų esė, Tocqueville'is per daug suprastino Prancūzijos valstybės kišimosi priežastis – vertino jas kaip karalių ir biurokratų nepasotinamo valdžios troškimo, nekontroliuojamos administracinės mašinos ir didikų iliuzijų padarinį. Kadangi Tocqueville'is ne tik rašė istoriją, bet ir puolė Louis Napoleono Antrąją imperiją, tokie argumentai galėjo tikti jo užsibrėžtam tikslui. Nepaisant to, vėlesnių laikų istorikai kritikavo Tocqueville'į už tai, kad jis neatsižvelgė į kitas Prancūzijos centralizacijos priežastis, tokias kaip galingų kaimynų karinis spaudimas žemyninei valstybei, – spaudimas, kurį, pavyzdžiui, Anglija jautė kur kas silpniau.

Vis dėlto nukreipęs savo dėmesį kita linkme, nei rašydamas 1836 metų esė, Tocqueville'is sukūrė originaliausius ir subtiliausius knygos „*Ancien régime* ir revoliucija" skyrius. Tuose skyriuose jis nagrinėja kraštutinės centralizacijos poveikį atskiriems visuomenės luomams paskutinėje *ancien régime* laikų fazėje. Pakeitęs požiūrio tašką, jis galėjo susitelkti ties skirtingų luomų ir net jų vidinių moralinių ryšių nykimu. Naujai idėjai išreikšti jis sukūrė naują terminą – šių moralės ryšių nykimą pavadino „kolektyviniu individualizmu". Tai buvo reikšmingas Restau-

racijos laikų liberalų iškeltos „atomizacijos" temos išplėtojimas.

Šią naują sampratą galėjo įkvėpti Indijos kastų tyrinėjimas, kurio jis ėmėsi penktąjį dešimtmetį. Didžiausią nuostabą Tocqueville'iui kėlė tai, kad Indijos kastų nesiejo bendra ištikimybė ir jos nesijautė priklausančios didesnei visuomenei arba tėvynei, visuomeninis solidarumas ar užuojauta egzistavo nebent pačiose kastose. Panašu, jog Tocqueville'is, nežinia ar sąmoningai, ar ne, šį Indijos modelį, kaip idealų pavyzdį, turėjo galvoje knygoje „*Ancien régime* ir revoliucija" kalbėdamas apie visuomeninių ryšių sunykimą XVIII amžiaus Prancūzijoje. Pradžioje luomams nebuvo reikalo bendradarbiauti, o paskui, sunaikinus norą suprasti vienas kito poreikius, pasidarė pernelyg sudėtinga – tai buvo morališkai pasibjaurėtinas valdžios centralizacijos padarinys.

Ancien régime laikais praktiniai klasių simpatijos saitai nuolat silpo. Žinoma, luomams paliovus domėtis vienas kito likimu visuomeninių saitų praradimas toli gražu nebuvo toks ryškus kaip tarp Indijos kastų. Taip atsitikti neleido įsitikinimai, kuriuos įkūnijo krikščioniškosios Europos Bažnyčia ir valstybė, ypač tikėjimas universalia „žmogiškąja" prigimtimi. Vis dėlto lemtinga valdžios centralizacijos yda buvo ta, kad ji tolydžio griovė ankstesnį „aristokratinį" bendruomeniškumo jausmą, neleisdama įsigalėti naujam – „demokratiniam". Ji leido Prancūzijos visuomenei subyrėti į daugybę grupelių, besivaržančių dėl neliečiamumo, finansinių lengvatų ir statuso. Ji beveik sunaikino pilietinę dvasią Prancūzijoje.

Visi XVIII amžiaus Prancūzijos luomai buvo morališkai pakirsti ir gal senoji *noblesse* akivaizdžiausiai. Tai, kad diduomenė prarado įtaką valdžioje, savo *raison d'être*[43], jai buvo katastrofa. Tocqueville'is ir toliau liko negailestingas *noblesse* kritikas. Už pasipūtimą diduomenė sumokė-

jo ne vien savo, kaip luomo, galybe, bet ir turtais. Nepajėgūs suprasti, kad valdžią perėmė „tikroji" aristokratija, didikai tapo viso labo titulais ir mažmožiais mulkinamais dvariškiais. Tokią politiką pradėjo dar Richelieu ir Liudvikas XIV. *Noblesse* likimas gerai parodo, kaip nepagrįstai ji rietė nosį.

> Prancūzijos diduomenė užsispyrusi šalinosi kitų luomų, kol galiausiai neteko kone visų savo pareigų bendruomenei, mieliau įsivaizduodama, kad gali išlaikyti didingą statusą ir nebūdama įsipareigojusi... Tačiau kuo laisvesnė ji buvo, tuo labiau skurdo. Kita vertus, vidurinė klasė (su kuria didikai taip bijojo susimaišyti) nenumaldomai turtėjo ir švietėsi be diduomenės pagalbos ir, tiesą sakant, jos sąskaita. Taip bajorams, nenorėjusiems pripažinti buržuazijos atstovų savo sąjungininkais ir net bendrapiliečiais, beliko įsivaizduoti juos esant varžovais, kol šie tapo priešais ir galiausiai šeimininkais (OC IIa. 189).

Tai buvo skaudus kontrastas, palyginti su XVIII amžiaus Anglija. Ten feodalų klasė, norėdama išsaugoti politinį vaidmenį, pamynė savo išdidumą ir pasidalijo valdžia su parlamento Žemaisiais Rūmais. Atsirado tikroji aristokratija, grindžiama ne vien kilme, bet ir turtu bei išsilavinimu. Vietinius reikalus vis dar tvarkė vietiniai vadovai.

Prancūzijos buržuazija taip pat buvo centralizacijos auka. Nesipriešindama municipalinės autonomijos žlugdymui ji atkirto save nuo valstietijos, turinčios savišką pasididžiavimo jausmą, tą feodalo pavainikio išdidumą. „Nors bajorija ir vidurinė klasė ėjo skirtingais keliais, vienu aspektu jos buvo panašios; buržua ištiko toks pat likimas kaip ir didikus – galiausiai jis buvo izoliuotas nuo tautos, – liūdnai konstatavo Tocqueville'is. – Nerodydamas jokio susirūpinimo valstiečiais, jis užmerkė akis prieš jų nelaimes, užuot ėmęsis bendro reikalo atremti ir jį kliu-

džiusias socialines negandas; jis apdairiai skatino sau palankias naujas neteisingumo formas; iš tiesų jis troško užsigarantuoti ypatingą padėtį ne mažiau, kaip kiekvienas didikas atgauti savo privilegijas". Taip *noblesse*, teikiančios pirmenybę privilegijoms, o ne valdžiai, pavyzdys suformavo buržuazijos pažiūras ir elgseną. Buržuazijai, kaip ir *noblesse*, valstietija pasidarė „svetima, nesuprantama žmonių rasė". Priimdama valstybės globą buržuazija stengėsi įgyti lengvatų ir tapo valstybės *rentiers*[44]. Pažiūros, susiformavusios dėl valstybės globos, turėjo neigiamų padarinių Prancūzijos buržuazijai – sutrukdė jai tapti stipria Anglijos tipo verslo klase bei išsiugdyti pilietinę dvasią.

Tocqueville'is buržuaziją vertina su paniekos atspalviu, tuo tarpu ataskaitoje apie valstietijos būklę to nerasime. Tocqueville'io nuomone, valstietija buvo didžiausia valdžios centralizacijos auka. Dėl tokio karaliaus valdžios elgesio, kurį greičiau galima vadinti klasių atskyrimo politika, valstietija neteko vadovybės. Turtingesnė, labiau išsilavinusi visuomenės dalis nusisuko nuo valstietijos ir paliko ją amžinai pajamų stokojančio karaliaus valdžios malonei. *Noblesse* ir buržuazijos išsikovotos mokesčių lengvatos tik dar labiau sunkino valstietijos naštą, o feodalinė duoklė ne tik skurdino, bet ir žemino.

Prancūzijos bajorai, gyvendami periferijoje kaip „privilegijuoti svetimtaučiai", klydo manydami esą tautos vadai. „Iš tikrųjų, deja, jie niekam nebevadovavo; jie buvo vieni, ir puolimui prasidėjus neturėjo kitos išeities, kaip tik bėgti". Ne ką geresnė vadovė buvo ir buržuazija. Draskoma neapykantos aristokratų privilegijoms – ypač kai likus keliems dešimtmečiams iki 1789 metų *noblesse* sugebėjo jas apginti – ir troškimo įsilieti į kilmingųjų gretas, ji niekuomet nesusimąstė galinti susivienyti su valstietija bendrai kovai už pilietinę lygybę ir laisvas institucijas. Kaip ir didikai, nustoję rūpintis valstiečiais, kai prarado

savo vaidmenį vietos valdžioje, taip ir trečiojo luomo nariai, įgiję turtą bei išsilavinimą, išsikraustė iš periferijos į miestus. Deja, buržuazijai, įpratusiai valstybės mašiną laikyti savo gynėja, vietinės laisvės tebuvo pasipelnymo ir statuso šaltinis.

Jaudinančiomis pastangomis Tocqueville'is vis dar stengėsi suprasti savo klasės moralinę izoliaciją, ištikusią paskutiniais *ancien régime* dešimtmečiais – priežastis, kodėl ji taip staiga buvo atstumta ir pradėta persekioti. Jis padarė išvadą, kad vietos autonomijos sunaikinimas Prancūzijoje taip atskyrė luomus, kad juos siejo nebent abipusis nepasitikėjimas ir neapykanta, o ne įprotis išvien dirbti ar siekti bendro tikslo. Tad nenuostabu, jog valstietija savo pagiežą nukreipė į finansines ir kitokias vis dar šalia gyvenančių „svetimšalių" privilegijas – į *noblesse*.

Tocqueville'io dėmesį prikaustė ir dar du Prancūzijos *ancien régime* patologijos bruožai. Pirmasis buvo Paryžiaus iškilimas. Sunaikinus vietos ir provincijų autonomiją visi valdžios siūlų galai atsidūrė Paryžiuje, pramonės augimas pagimdė miestų proletariatą, tapusį svarbiausiu nuo 1789 metų viena po kitos nusiritusių revoliucijų veikėju – revoliucijos mase. Taigi valdžios centralizacija, nutraukusi moralinius piliečių ir luomų ryšius, paskatino revoliuciją, o Paryžiaus iškilimas buvo palanki aplinkybė jai įvykti. Kitaip monarchija vargiai būtų taip staiga žlugusi.

Lygiai taip pat revoliucijai palanki buvo ir XVIII amžiaus pabaigos Prancūzijos mintis, nes valdžios centralizacija paliko pėdsakus ir prancūzų supratimui apie visuomenės reikalus. Valdymo patirties stoka leido įsiviešpatauti itin bendro pobūdžio idėjoms, abstrakčioms formuluotėms, trukdžiusioms įžvelgti „net pačias akivaizdžiausias kliūtis, kad ir pagirtiniausių reformų kelyje" (OC IIa.

195). Toks vadovavimasis abstrakčiomis sąvokomis potencialiai paskatino po 1789 metų prasidėjusį smurtą, neišskiriant ir valstybinio.

Dabar Tocqueville'io požiūris į dvi svarbias *ancien régime* laikų grupes buvo kitoks, nei jam rašant 1836 metų esė. Jis kur kas mažiau buvo linkęs vertinti Bažnyčią kaip vien valdžios įrankį. Tocqueville'is tebebuvo kritiškas aukštų dvasininkų atžvilgiu, bet dabar jam atrodė, kad ginti valstietiją ir palengvinti jos dalią mėgino kone vieni žemesnio rango dvasininkai – tik jie ir priešinosi moralinei izoliacijai, grasinusiai atkirsti Prancūzijos valstietiją nuo kitų luomų. Veikale *„Ancien régime* ir revoliucija" Tocqueville'is švelniau žvelgia į žemesnio rango dvasininkus, o *philosophes* jis vertina dar griežčiau negu 1836 metais. Nuodugniai valstybiniu požiūriu išstudijavęs jų darbus, jis liko priblokštas, kaip smarkiai, nors nesąmoningai, jie pasitarnavo centralizacijai – jų siūlomuose „racionalių" reformų planuose viskas atiduodama į centrinės institucijos, galėjusios juos *bausti*, rankas. Jų programa paklojo pamatą valstybės valdžios koncentravimuisi.

Tam tikra prasme *philosophes*, iš jų ryškiai skyrėsi tik Malesherbes'as, perėmė ankstesnį *ancien régime* laikų teisininkų vaidmenį ir pateisino valdžios centralizaciją, sunaikinusią Prancūzijoje laisvus *mœurs*. Pirmieji savivaldos daigai, pasireiškę federalistinio judėjimo pavidalu, ėmė kaltis tik pačiais paskutiniais *ancien régime* metais, bet jau gerokai pavėlavę. Tuo metu Prancūzijoje jau buvo suvešėjusi neapykanta privilegijoms, po 1789 metų ji nieko gera nežadėjo ir Prancūzijos eksperimentams su savivalda. Užuomina skaitytojams buvo pakankamai aiški: Louis Napoleono Antroji imperija tebuvo dar viena centralistinio mąstymo ir praktikos, kurių šaknys driekėsi toli į *ancien régime* laikus, apraiška.

Laiškai, kuriuos Tocqueville'is parašė kurdamas knygą „*Ancien régime* ir revoliucija", kupini pasipiktinimo Louis Napoleono beprotybe ir jo dvaro pretenzijomis. Prancūzų vangumas šio „išsišokėlio" akivaizdoje Tocqueville'iui buvo nepakenčiamas, tačiau dar aršiau už bendrininkavimą su tironu jis puolė aukštąją dvasininkiją. Vis dėlto Tocqueville'is nesitikėjo, kad Antroji imperija greitai žlugtų, pripažino Louis Napoleono gebėjimą gąsdinti valstietiją socializmo šmėkla ir skatinti armijos ambicijas. Tuo jis grindė savo valdžią ir staiga tam padaryti galą nebuvo galima. Pasiekti šį tikslą būtų įmanoma nebent beprotiška karine avantiūra. Galiausiai, socializmo baimei išblėsus, prancūzų išdidumas nebeleis taikstytis su tuo, kad jie taip smarkiai buvo nušalinti nuo valdžios. Tada galėtų pradėti veikti papročiai ir idėjos, atsiradusios per kelis atstovaujamosios valdžios dešimtmečius (1815–1848 m.). Tačiau iki tol ką nors pakeisti vilties buvo labai maža.

Niūri Prancūzijos perspektyva nežadino Tocqueville'io dvasios ir dėl to, matyt, daug kas klaidingai suprato jo politines pažiūras. Nors Tocqueville'is puikiai suvokė Prancūzijos visuomenės silpnybes – kad klasių konfliktas, veikdamas *mœurs*, trukdė sukurti Prancūzijoje tvirtą atstovaujamąją valdžią, kaip buvo Anglijoje, – jis dažnai vertinamas kaip fatalistas, netikėjęs, jog Prancūzija pajėgi sukurti savivaldą. Tačiau tokia išvada neteisinga. Tocqueville'io tikėjimas žmogaus laisve reiškė, kad iki tam tikrų ribų žmonės laisvi patys tvarkyti savo ateitį. Vadinasi, Prancūzija gali, kad ir lėtai bei skausmingai, išplėtoti laisvus *mœurs*, kurie padėtų suderinti demokratinę visuomenės būklę su atstovaujamąja valdžia. Šio įsitikinimo nesugriovė net ir karti Tocqueville'io patirtis 1848 metais jam dirbant Konstitucijos komisijoje.

Tocqueville'is visuomet buvo priešiškas bet kokiam fatalizmui. Jis dar kartą gavo progos aiškiai tai išdėstyti šeštojo dešimtmečio viduryje, kai vėl įsivėlė į ginčą su buvusiu *protégé* Arthuru de Gobineau. 1855 metais dabar save grafu tituluojantis de Gobineau išleido paskutinius savo esė „Apie žmonių rasių nelygybę" tomus. Ši knyga pavertė jį vienu iš šiuolaikinės rasistinės ideologijos pradininkų. Tuo metu Gobineau ėjo diplomatines pareigas Persijoje. Jo ankstesnis polinkis į islamą ir neapykanta demokratijai susilydė su idėjomis apie arijų rasės pranašumą. Iš šio lydinio susikristalizavo sistema, aukštinanti arijus kaip pranašesnę rasę, kuriai pavojų kelia maišymasis su kitomis rasėmis, gabumų ir dorybių mažėjimo tvarka rikiuojamomis po arijų. Remiantis Gobineau analize, fizinis paveldimumas iš esmės lemia viską, o laisva valia beveik nieko; aistringas jo troškimas priklausyti aristokratams galiausiai suformavo požiūrį, kad demokratija yra mišrios [skirtingų rasių žmonių] santuokos forma.

Skaitydamas laiškus iš Teherano, kuriuose Gobineau dėstė savo doktriną, Tocqueville'is pamatė, kad jo *protégé* – tarsi lemties atsiųstas išbandymas. Tocqueville'io per daug nenustebino Gobineau mąstymo posūkis, tačiau jis su siaubu jautė, kaip Gobineau griauna giliausius jo įsitikinimus, ir su baime suvokė, kokią žalą tokia rasistinė doktrina gali padaryti. Tai vertė Tocqueville'į atsakyti. Tie jo atsakymai yra vieni įtaigiausių XIX amžiaus laiškų. Nereikia manyti, kad juos rašyti buvo lengva, nes Tocqueville'is, kad ir visiškai nesutikdamas su Gobineau idėjomis, vis dar jį mėgo ir stengėsi išsaugoti jųdviejų draugystę. Skausmas, kurį jam kėlė Gobineau prielaidos – pasityčiojimas iš laisvos valios – buvo kone fizinis.

Dar nė neperskaitęs naujausių Gobineau tomų, Tocqueville'is jį perspėjo, veikiausiai nesutiksiąs su jo teiginiais. „Niekuomet nuo jūsų neslėpiau, kad esu tvirtai nusista-

tęs prieš idėją, kuria jūs, atrodo, vadovaujatės. Prisipažįstu, mane stebina, kad ji priklauso tai materialistinių teorijų grupei ir yra viena pavojingiausių, kadangi kūno sudėjimo fatališkumą taiko ne vien individui, bet ir individų grupėms, vadinamoms *rasėmis*" (OC IX. 199). Perskaitęs tuos tomus Tocqueville'is šiek tiek kitaip suformulavo savo palyginimą: Gobineau doktriną jis apibūdino kaip tam tikrą tikėjimą lemtimi, glaudžiai susijusį su materializmu. „Kad ir kaip būtų, abi teorijos veda prie labai didelių suvaržymų, o gal ir prie visiško žmogaus laisvės panaikinimo, – rašė Tocqueville'is. – Na, ką gi... lieku tvirtai įsitikinęs absoliučiai šioms doktrinoms priešingais dalykais. Jos, man atrodo, gerokai klaidingos ir tikrai pražūtingos".

Tocqueville'is neneigė, kad žmonių rasę sudarančios giminės laikui bėgant ir dėl įvairių priežasčių išsiugdo skirtingas savybes ir polinkius. „Tačiau niekada ne tik nebuvo įrodyta, bet iš esmės ir neįrodoma, kad šie polinkiai ir savybės yra neįveikiami, nes tokiam įrodymui reikėtų disponuoti ne tik praeitimi, bet ir ateitimi" (OC IX. 202). Tocqueville'is tvirtino, kad neįmanoma nustatyti, kaip ir kiek atskiros žmonių giminės maišėsi. Pasikliauti vien rasiniu aiškinimu reiškė kategoriškai atmesti daugelį priežasčių, kuriomis tradiciškai grindžiama žmonijos istorija. „Nejaugi iš tikrųjų manote, kad imdamasis šitaip aiškinti atskirų tautų likimą geriau atskleidžiate istoriją arba kad žmogaus pažinimas laimėjo nukrypus nuo kelio, kuriuo ėjo... tiek daug didžių protų, tikėjusių, kad įvykius gali nulemti atskiri žmonės, jausmai, idėjos ir įsitikinimai?" (OC IX. 203).

Moralinis prieštaravimas Gobineau doktrinai ne ką mažiau įtaigus kaip nepritarimas pačiai jo skelbiamai tiesai. Veikiau abu neatskiriami.

> Kokia nauda įtikinti vargšus žmones, gyvenančius it barbarai, dykinėtojai arba vergai, kad dėl savo rasės jie niekaip negali pagerinti savo būklės, pakeisti *mœurs* arba modifikuoti valdžios? Negi nematote, kad iš jūsų doktrinos natūraliai kyla visas blogis, kurį nuolatinė nelygybė suteikia gimimui: puikybė, prievarta, panieka artimui, tironija ir visų pavidalų niekšingumas? (OC IX. 203).

Dar sykį atsiskleidė Tocqueville'io pažiūros, susiformavusios trečiąjį dešimtmetį. Tačiau koncepcija apie liberalizmo prigimtį ir pobūdį – liberalizmo kaip taikomosios krikščionybės – padėjo jam suprasti, kad toliau ginčytis su Gobineau bergždžia. „Tarp mano ir jūsų doktrinų plyti ištisas intelektinis pasaulis". Teisingumo jausmas, padėjęs Tocqueville'iui susitaikyti su demokratinės krypties socialiniais pokyčiais, Gobineau tebuvo tik dar vienas moralinio išsigimimo, kylančio iš rasių maišymosi, taigi teršiančio „grynakraujų" arijų rasę, įrodymas.

Lygiai tokios pat atstumiančios Tocqueville'iui buvo ir politinės Gobinau pažiūros. Liepos monarchijos laikais Gobineau su pasimėgavimu vadino Prancūzijos „buržuazinę" politiką niekinga ir ištvirkusia, laikė ją demokratinio „išsigimimo", kurį savo naujojoje knygoje priskyrė mišriai santuokai, požymiu. Dabar, šeštojo dešimtmečio viduryje, jis nepajėgė nuslėpti savo gėrėjimosi Louis Napoleono imperija. Politinės laisvės ir viešų debatų suvaržymai jam mažai reiškė palyginti su laimėjimais, kuriuos jis vadino „tvarka" ir „autoritetu".

Šis mąstymas Tocqueville'iui buvo jau pažįstamas – tas pats nesirūpinimas politine laisve, būdingas daugeliui Restauracijos laikų atsidavusių krikščionių ir atgaivintas Antrosios imperijos vyskupijų. Gal ir nesąmoningai, tai buvo viena priežasčių, kodėl jam buvo taip sunku laikyti save krikščioniu ortodoksu. „Mano širdis sukyla matant tuos mažus ponus, leidžiančius laiką klubuose ar įtarti-

nose vietelėse, arba didesnius, pasiryžusius bet kokiai niekšybei, taip pat ir įvairiausiai prievartai, postringaujančius apie *savo šventą religiją*. Man visuomet kyla pagunda rikteleti: „Verčiau būkite dori pagonys, išdidžios širdys ir švarios rankos, negu tokie krikščionys" (OC IX. 278). Apskritai Gobineau pažiūros buvo visiškai priešingos „teisingam" laisvų institucijų reikalui, įkvėpusiam viso Tocqueville'io gyvenimo darbus. Tocqueville'is pajėgė užgniaužti savo išdidumą, nes to reikalavo vis dar krikščioniška jo sąžinė. Tokia buvo kaina, kurią jis sumokėjo, kad galėtų perprasti socialinio vyksmo kryptį. Gobineau to niekuomet nepadarė. Suprantama, kad Tocqueville'is nustebo 1856 metais iš paties Gobineau sužinojęs, kad šis tapo kataliku. Kartu Gobineau nuginkluojamai prisipažino, kad „įvairiais laiko tarpsniais tikrai buvau *philosophe*, Hegelio šalininkas ir ateistas" (OC IX. 27). Gobineau doktrina Tocqueville'iui atrodė visiškai priešinga krikščioniškos minties esmei. „Juk žinote, kad jokiu būdu negaliu su jumis sutikti; mano nuomonė tokia tvirta, kad jūsų pastangos mane įtikinti tik dar labiau sustiprina mano priešiškumą, kurio *neparodau* tik dėl prieraišumo jums" (OC IX. 265).

Kaip Gobineau galėjo nematyti, kad jo teorija prieštarauja ir krikščionybės žodžiui, ir dvasiai?

> O dėl žodžio, ar begali būti aiškiau pasakyta kaip Pradžios knygoje, kad žmonių rasė yra vieninga ir visi atsirado iš to paties žmogaus? O dėl krikščionybės dvasios, ji vienareikšmiškai siekia panaikinti visus rasių skirtumus, kuriems žydų religija leido egzistuoti, ir sukurti vieną žmonių giminę, pripažįstant visų jos narių sugebėjimą tobulėti ir visų panašumą?
>
> Krikščioniškosios moralės esmė yra „visiems vienoda laisvė", o ne nuolatinė nelygybė. Akivaizdu, kad krikščionybė linkusi paversti visus žmones lygiais broliais. Jūsų

doktrina geriausiu atveju padaro juos pusbroliais, kurių bendras tėvas yra tik danguje; čia, žemėje, yra tik nugalėtojai ir nugalėtieji, šeimininkai ir vergai nuo gimimo. Štai kokia tai tiesa, kad jūsų doktrinoms pritaria, jas cituoja ir komentuoja, tik kas? – negrų savininkai, siekiantys išlaikyti ypatingais rasių skirtumais grindžiamą amžiną vergovę (OC IX. 277).

Tocqueville'is neabejotinai tikėjo, kad krikščionybė tam tikru požiūriu yra laisvų žmonių religija. Jis beveik tvirtino, kad akcentuojanti sąžinės svarbą ir laisvą valią krikščionybė, tinkamai suprasta, panaikina religijos autoritariškumą.

Tocqueville'io nuomone, ilgai Europos *mœurs* veikusi krikščionybė lėmė Europos pranašumą. Tocqueville'is neturėjo kantrybės gilintis į Gobineau susižavėjimą islamu. „Būdamas taip nusistatęs prieš religiją, kuri išvedė mus į žmonijos priekį, jūs, regis, neabejotinai jaučiate silpnybę islamui" (OC IX. 68). Tocqueville'iui sąžinę ir pasirinkimo laisvę akcentuojanti krikščionybė buvo kur kas viršesnė nei islamas, linkęs į griežtas taisykles. Tuo jis įsitikino seniai, studijuodamas Koraną. „Susipažinęs su Koranu pamačiau, kad pasaulyje labai maža religijų, tokių pavojingų žmonijai kaip Mahometo mokymas, – prisipažino jis. – Tai, mano manymu, svarbiausia musulmonų pasaulio dekadanso, dabar tokio akivaizdaus, priežastis. Nors šis mokymas ne toks absurdiškas kaip senovės politeizmas, jo socialinės ir politinės tendencijos kelia kur kas daugiau abejonių. Mano nuomone, jis artimas pagonybei ir yra veikiau nuosmukis nei pažanga" (OC IX. 69). Apskritai, pasak Tocqueville'io, laisvos institucijos neatsitiktinai atsirado krikščioniškuose Vakaruose.

Jis tikėjo, kad krikščionybė ir yra tas pirminis „visiems vienodos laisvės" šaltinis, savo dorovės samprata ir toliau ją stiprinęs. Kitaip nei XIX amžiaus radikalieji mąs-

tytojai, manę, kad šiuolaikiškumo ir visuomenės pažangos raktas yra mokslas, Tocqueville'is netikėjo, kad krikščionybė Vakaruose bus išstumta.

> Žinau, kad daug žmonių mano, jog vieną dieną taip ir atsitiks, ir kas rytą žvalgosi pro langą tikėdamiesi pagaliau išvysti šį naują saulėtekį. Esu įsitikinęs, kad jie dairosi bergždžiai. Greičiau patikėsiu, kad ateis nauja religija, negu tuo, kad šiuolaikinė visuomenė klestės be jokios religijos (OC IX. 68).

Tocqueville'io nuomone, pati religinio tikėjimo prigimtis, reguliuodama kasdienio gyvenimo veiksmus, veikia žmoniją, kuria ir palaiko *mœurs*. Gamtos mokslas, tikriau, madingu tapęs „visuomenės mokslas", šio normintojo vaidmens atlikti negali.

Paskutiniais savo gyvenimo metais Tocqueville'is susibičiuliavo su protinga, pamaldžia moterimi, užėmusia išskirtinę padėtį Europos katalikų pasaulyje. Sophie Swetchine buvo rusė, po Napoleono žlugimo apsigyvenusi Paryžiuje. Dar būdama paauglė, Sardinijos ambasadoriaus Josepho de Maistre'o paskatinta, Sankt Peterburge ji priėmė katalikybę. Paryžiuje ponia Swetchine subūrė saloną, garsėjusį religinėmis diskusijomis su misticizmo atspalviu, pritraukusį ne vieną ryškią tų dienų asmenybių. Šios dvidešimčia metų vyresnės moters draugystė Tocqueville'iui buvo nepaprastai guodžianti. Kai juodu susipažino, žmonos dorovė ir psichikos būklė nekėlė pasitikėjimo. Mary nebegalėjo suteikti jam to, ką davė ponios Swetchine bičiulystė, netemdoma nerimo ir aistrų.

Kai Tocqueville'is susipažino su ponia Swetchine, jo gyvenimas tarytum apsuko visą ratą. Su šia pagyvenusia moterimi jis užmezgė be galo atvirus, inteligentiškus abipusio supratimo santykius, panašius į tuos, kurie jį

dar vaiką siejo su abatu Lesueuru. Juose nebuvo nė šešėlio konkurencijos, kurią visą laiką galėjo justi bendraudamas net su artimiausiais draugais, tokiais kaip Beaumont'as ir Kergolay; nebuvo ir dirbtinumo, kuris pakeitė jo santuoką prasidėjus pavyduliavimui bei nepasitikėjimui. Paskutiniais savo gyvenimo metais Tocqueville'is atvėrė širdį poniai Swetchine kaip niekam kitam. Jai rašyti laiškai – o jie nusipelno kur kas didesnio dėmesio – suteikia unikalią progą pažinti šį išdidų, bet pažeidžiamą žmogų.

Juos siejo nuoširdus domėjimasis religinėmis problemomis. Tocqueville'io širdį temdė dvejonės. Jis buvo kai ką išsaugojęs iš vaikystės tikėjimo nuolaužų, tačiau daugeliu dalykų nebuvo tikras. Net ir šiuos tikėjimo likučius griovė nuolat užplūsdavusios abejonės – kaip ir tada, kai buvo šešiolikos, taip ir dabar jam atrodydavo, kad iš po kojų slysta žemė. Tik Sophie Swetchine jis galėjo atsiverti, kaip sunkiai jam sekėsi sudėlioti tuos nedaugelį dalykų, kuriuos laikė prasmingais. Juodu susipažino tik šeštojo dešimtmečio pradžioje, tačiau ji nepaprastai greitai pelnė Tocqueville'io pasitikėjimą.

Susirašinėti juodu pradėjo prieš pat knygai „*Ancien régime* ir revoliucija" pasirodant. Tocqueville'is kaupė jėgas knygos tęsiniui, bet jam kliudė nepasitikėjimo savimi priepuoliai, kurių nepajėgė įveikti, nors ir suvokė, iš kur jie kyla. „Ir didis pasitikėjimas savimi, ir jo stoka randasi iš tos pačios versmės – begalinio troškimo sublizgėti, bet kaip tik tai ir trukdo vertinti save ramiai ir nuosaikiai, kaip derėtų" (OC XVa. 264).

Tocqueville'is neslėpė nerimaująs, kaip bus sutikta jo knyga „*Ancien régime* ir revoliucija". „Koks būčiau laimingas, jei galėčiau pasakyti, kad įsitikinęs savo ketinimų nuoširdumu ir suvokdamas savo darbo vertę ramiai laukiu minios nuosprendžio", – rašė jis jai.

> Deja, tai visai ne tas atvejas. Visos mane pasiekiančios pastabos apie knygą kelia jaudulį, kurio gėdijuosi. Tik jums prisipažindamas galiu šiek tiek atsigauti. Diduma to, ką išgirstu, teikia malonumo. Žinoma, palankūs atsiliepimai, bent iki šiol, pranoksta mano lūkesčius. Tačiau žiūrėkite, kokios niekingos mano mintys! Malonumas, kurį jaučiu girdėdamas pagyrimus, sparčiai blėsta ir praeina. Net menkiausia kritika sukelia sielvartą, kuris ilgai neapleidžia. Iš tiesų, ponia, tik jūs įkvepiate man didžiulį pasitikėjimą pasidalyti šiais vargais (OC XVb. 281).

Tocqueville'is nusprendė, kad didžiausia jo silpnybė yra „nepaliaujamas proto nerimastingumas... sumenkinantis net didžiausią svajonę, vos tik ši išsipildo" (OC XVb. 285). Tocqueville'is mėgino lenktyniauti su tais, kurie galėjo eiti per gyvenimą susitelkę į „aukštesnį tikslą", bet jam tai nesisekė.

Nebent jo atsidavimą laisvei būtų galima prilyginti tokiam tikslui. Jis nustelbė net troškimą literatūriniais darbais pelnyti populiarumą ir šlovę.

> Laisvė man yra ir visuomet buvo didžiausias gėris; ir toliau laikau ją neišsenkamu žmogiškųjų dorybių ir didžių poelgių šaltiniu. Nėra tokios ramybės ar gerovės, kuri priverstų mane nuo jos nusigręžti. Matau, kad dauguma mano amžininkų, net didžiausi teisuoliai, <...> priešingai, – siekia tik kuo geriau prisitaikyti prie šeimininko ir – o tai galutinai sudrumsčia mano mintis ir kelia kone pasibjaurėjimą – mėgina šį vergovės pomėgį paversti dorybe (OC XVb. 268).

Apie tai Tocqueville'is kalba viename iš pačių iškalbingiausių savo laiškų poniai Swetchine.

Ji tikino, kad krikščionybė aiškiai teigia didesnę šio pasaulio lygybę. Jis sutiko, bet jam to buvo maža. „Visiškai su jumis sutinku, – rašė Tocqueville'is 1856 metų rugsėjį, – kad kuo lygesnis gėrybių ir teisių paskirstymas

turi būti aukščiausias valdančiųjų tikslas". Tačiau nevalia pamiršti, kad lygybė yra ir galimybė dalyvauti politikoje bei naudotis piliečių teisėmis. „Norėčiau tik, kad politinė lygybė reikštų visų lygią laisvę, o ne, kaip vis dažniau girdėti šiais laikais, visų vienodą pavaldumą vienam šeimininkui" (OC XVb. 291–292). Tai neužbaigta, suluošinta lygybė, galbūt klaidingo Evangelijos supratimo rezultatas.

> Man regis, kad moralė susideda iš dviejų dalių, vienodai svarbių Dievo akivaizdoje, bet mūsų dienų Viešpaties tarnų skelbiamų nevienodai uoliai. Pirmoji – susijusi su asmeniniu gyvenimu; tai pareigos, kurių privalo laikytis žmonės, būdami tėvai, vaikai, žmonos ir vyrai... Antroji susijusi su viešuoju gyvenimu, kiekvienam piliečiui priskirtomis priedermėmis tėvynei ar žmonių visuomenei, kurios dalis jis yra. Negi klystu manydamas, kad mūsų laikų dvasininkija sutelkė visą dėmesį į pirmąją moralės dalį, bet labai mažai jo skiria antrajai? (OC XVb. 292).

Tocqueville'is tvirtino, kad nepaisant akivaizdžios neteisybės, gyvavusios *ancien régime* laikais, kai kurie senieji Prancūzijos didikai puoselėjo tikrą patriotizmo dvasią. Jis gerai įsiminė patarimą, kurį senelė buvo davusi jo tėvui, kai šis dar buvo vaikas. Išaukštinusi asmenines dorybes ji primygtinai mokė niekuomet nepamiršti, kad žmogaus gyvenimas priklauso ir tėvynei.

Taigi būtų neteisinga manyti, kad krikščioniški įsitikinimai reikalauja tik nuolankiai paklusti bet kokiai valdžiai.

> Žinau, kad žmonės, skaitę Evangeliją, daro išvadą... jog politiniuose reikaluose krikščionio pareiga tiesiog paklusti valdžiai, kad ir kokia ji būtų. Leiskite man manyti, kad taip liepia veikiau aiškintojai, o ne pats tekstas, ir kad krikščionybė tuo neapribojo visuomenės dorovingumo. Žinoma, nėra abejonių, kad krikščionybė gali gyvuoti prie visokiausių

valdžių; tuo ir ypatinga jos skelbiama tiesa. Ji niekuomet nebuvo ir niekuomet nebus galutinai susisaisčiusi su kokia nors valdžia ar kokios nors tautos likimu; maža to, ji gali triumfuoti esant net pačiai blogiausiai valdžiai ir atrasti nuostabiausių vertybių negerovėse, kurias ta bloga valdžia žmonėms primeta. Tačiau tai nereiškia, nebent klysčiau, kad ji moko žmones būti bejausmius ar abejingus šioms negerovėms ir kad neįpareigoja kiekvieno vaduoti iš jų savo artimą visomis teisėtomis priemonėmis, kurias tik leidžia sąžinė (OC XVb. 297).

Pareigos visuomenei neigimas kaip tik todėl ir pavojingas, kad jį sukurti padėjo krikščioniški įsitikinimai, – žmogus manė vien privačioje sferoje turįs teisę, sąžinės teisę, pats daryti sprendimus.

Tačiau ši privati sfera neapima visų pareigų, kylančių iš priesako, kad žmonės privalo mylėti vieni kitus kaip broliai. Šis priesakas reikalauja ne vien gerbti kito autonomiją, bet ir juo rūpintis – skatina labdarą ir gerus darbus. Piliečių lygybei vis labiau įsigalint ir valstybei stiprėjant labdara bei užuojauta po truputį perėjo visuomenės atsakomybėn, o deramas šių priedermių vykdymas tapo visų moraline pareiga. Taigi Tocqueville'is tvirtino, kad šiuo labai svarbiu aspektu krikščioniška mintis buvo netobula. Krikščionybė niekada nesivargino pati aiškinti savo moralės nuostatų, reikalaujančių, kad visuomenė būtų grindžiama ne tik sutarimu, bet kad krikščionys rimtai prisiimtų ir piliečių pareigas. Tocqueville'is manė, jog kiekvieno teisė, kad su juo būtų skaitomasi, morališkai įpareigoja dalyvauti viešose diskusijose ir daryti sprendimus. Tai garantavo laisvos institucijos, taip papildydamos krikščioniškąją moralę.

Bet kodėl krikščionybė pati nesirūpino tokia svarbia sritimi? Jei tikėsime Tocqueville'io argumentais dėl ankstyvųjų krikščionių bendruomenių eschatologinių pažiūrų

ir jų pasyvios laikysenos Romos valstybės atžvilgiu, valdžios tema buvo neliečiama. Ši krikščioniškosios minties spraga nebuvo užpildyta iki pat XIX amžiaus. Deja, ja bet kada galėjo pasinaudoti tironiški režimai, tokie kaip Antroji imperija.

Ponia Swetchine pelnė tokį Tocqueville'io pasitikėjimą, kad savo laiške 1857 metų vasarį jis pasidalijo su ja mintimis apie įvykį, labiau nei bet kuris kitas paveikusį jo gyvenimą – religinio tikrumo praradimą. Tai buvo be galo svarbus epizodas, nes Tocqueville'is, kaip pats prisipažino, jautė nepaprastą poreikį būti tikras.

> Žmogaus egzistencijos problema nuolat mane traukia ir kaskart užvaldo. Į šią paslaptį negaliu nei įsiskverbti, nei nuo jos nusigręžti. Ji tai jaudina mane, tai liūdina (OC XVb. 314).

Būtų neteisinga sakyti, kad Tocqueville'is niekuo netikėjo. „Tvirtai tikiu pomirtiniu gyvenimu, nes šią idėją mums suteikė Dievas, kurio teisingumas aukščiausias; tikiu, kad kitame gyvenime sulauksime atpildo už gera ir bloga, nes Viešpats mums leido juos skirti ir suteikė laisvę rinktis". Tačiau visa, kas plytėjo už šių tiesų, atrodė bauginanti nežinomybė.

Tocqueville'is aprašė, kaip šešiolikos metų paliktas savo paties nuožiūrai Meco prefektūroje godžiai rijo bibliotekos knygas „kraudamas į galvą visokiausias sąvokas ir idėjas, su kuriomis paprastai susipažįstama vyresnio amžiaus".

> Iki tol mano gyvenimas buvo kupinas tikėjimo, neleidusio net menkiausiai dvejonei prasiskverbti į sielą. Paskui gimė abejonė, tikriau, įsiveržė su neregėta jėga, ne šiaip sau abejonė šiuo bei tuo, bet visuotinė abejonė. Staiga patyriau jausmą, kurį pažįsta išgyvenusieji žemės drebėjimą, kai veriasi žemė po jų kojomis, dreba sienos aplink, svyruoja lubos virš galvos ir virpa daiktai bei visa gamta prieš akis (OC XVb. 315).

Šių jausmų poveikis buvo pražūtingas. „Mane apėmė juodžiausia melancholija, pasibjaurėjimas gyvenimu, kurio dar nepažinojau, nerimas ir siaubas pagalvojus apie ilgą kelią, kurį teks nueiti". Pradžioje „pavojingos aistros", kaip Tocqueville'is apibūdino savo jaunuoliškus ryšius, padėdavo išblaškyti neviltį ir išsivaduoti iš „intelekto griuvėsių", likusių po šios krizės.

Vis dėlto nei pavojingos aistros, nei liberalios pažiūros, taip skausmingai įgytos vėliau, trečiąjį dešimtmetį, neapsaugojo nuo kaskart grįžtančių abejonių. Tokių momentų jis bijojo: „Šie ankstyvos jaunystės (tuomet man buvo šešiolika) įspūdžiai nuolat mane užvaldo; tada susvyruoja mano intelektualus pasaulis ir lieku sutrikęs prieš visuotinę tėkmę, kuri griauna ir ardo visas tiesas, kuriomis grindžiau savo įsitikinimus ir veiksmus". Apskritai tai buvo „niūri ir bauginanti liga", niekuomet nepasitraukusi, dažnai „sukeldavusi nerimą be priežasties ir tikslo, keistai vartaliodavusi sielą, tarsi nuo ašies nusprūdusį ratą" (OC XVb. 309).

Ši tikėjimo kančia gerokai paveikė Tocqueville'io politines pažiūras. Tačiau iš susirašinėjimo su ponia Swetchine aišku, kad joms įtaką darė ir Tocqueville'io kilmė. Politinio dalyvavimo svarbą jis taip primygtinai pabrėžė iš izoliacijos baimės, – baimės priklausyti luomui, atkirstam nuo visos prancūzų tautos.

> Prisipažinsiu jums... kad izoliacija nuolat mane baugino. Kad jausčiausi laimingas ar bent patenkintas, visuomet troškau, labiau nei būtų išmintinga, užsigarantuoti draugiją bičiulių, į kurių petį galėčiau atsiremti. Man, kaip niekam kitam, tinka išmintingas posakis: „Vienatvė neduoda nieko gera" (OC XVb. 268).

Jausdamasis priklausomas nuo kitų ir tikėdamas, kad žmogus žmogui brolis, Tocqueville'is padarė išvadą, kad vienintelis tvarus bet kokios visuomenės valdžios pama-

tas yra savanoriškas sutarimas, nes tik jis paverčia tą valdžią autoritetu. Prancūzijos *noblesse* pamiršo šią tiesą, todėl po 1789 metų ir buvo persekiojama.

Kaip tik dėl to Tocqueville'iui Antroji imperija buvo dvigubai baisesnė katastrofa. Ji ne tik prieštaravo jo politiniams įsitikinimams. Ji atskyrė jį nuo amžininkų. Išsilavinę prancūzai nesipriešino tironiškam režimui, kurio iš esmės nelaikė teisėtu. Dėl tos priežasties Antroji imperija nebūtų atlaikiusi didesnių sukrėtimų. Tačiau kol kas amžininkų mintys ir jausmai vertė Tocqueville'į jaustis tremtiniu. „Negalite net įsivaizduoti, ponia, kokia skaudi ir dažnai žiauri man ši moralinė izoliacija, – rašė jis 1857 metų sausio 7 dieną. – Vienatvė tyruose kartais regisi lengviau pakeliama, nei šitokia vienatvė tarp žmonių" (OC XVb. 268).

Liepos monarchijos ir Antrosios respublikos laikais Tocqueville'is jautėsi ypač dėkingas savo rinkėjams. Tai buvo dėkingumas aristokrato, siekiančio įsilieti į Prancūzijos visuomenę. Dabar, deja, jis buvo priverstas tos visuomenės šalintis.

> Mano ir amžininkų keliai tokie skirtingi, kad mintimis ir jausmais vargiai besusitinkame... Jie nebesidomi tuo, kas vis dar taip rūpi man; jie nebeteikia jokios reikšmės vertybėms, prie kurių tebėra prisirišusi mano širdis. Naujiesiems jų pomėgiams jaučiu nebent abejingumą ir panieką... Turiu ryšių, kaimynų, draugų. Tačiau mano mintys nebeturi šeimos ar tėvynės. Patikėkite... ši moralinė ir intelektuali izoliacija kartais sukelia tokį vienatvės jausmą, kokio nepatyriau ir Amerikos plynėse (OC XVb. 298).

Klasių konfliktas dar kartą sutrypė politinę laisvę Prancūzijoje.

Taip smarkiai su visų gerove susitapatinusiam Tocqueville'iui tai buvo tarytum tėvo ar vaiko mirtis.

EPILOGAS

Alexis de Tocqueville'is nepaliko savo mokyklos ar tarptautinio judėjimo kaip Karlas Marxas. Kitaip nei J.S.Millis, Émile'is Durkheimas ar Maxas Weberis neperdavė ateinančioms kartoms ir aiškiai apibrėžto „mokslinio" metodo. Rafinuotas ir į nieką nepanašus tokiais dalykais jis nesirūpino. Būdamas aristokratiškos kilmės ir rašydamas laikais, kai Vakarų mintis dar nebuvo profesionaliai organizuota, jis apeliavo į platesnę išsilavinusią auditoriją. Vis dėlto Tocqueville'is siekė ne vien sudominti visuomenę. Jo tikslas buvo pastūmėti ją veikti. Nepaisant teorinio domėjimosi aristokratine praeitimi ir demokratine ateitimi, viskas, ką jis rašė, kartu buvo ir labai praktiška. Svarbiausios jo knygos buvo politinis veiksmas, piliečio veiksmas.

Štai galbūt dėl ko vėliau, XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje, Tocqueville'is pateko tarsi į neapibrėžtą erdvę. Atrodė, kad jo darbai netelpa į jokias kategorijas. Jo pažiūros nevisiškai atitiko visuotinę liberalizmo sampratą, o į moksliškumu grindžiamas sociologines teorijas jis žiūrėjo skeptiškai ir net atvirai priešiškai. Visiškai aišku, kad jis bjaurėjosi istoriniu determinizmu grindžiamomis sociologijos teorijomis. Tirdamas demokratinės visuomenės intelektines tendencijas Tocqueville'is įžvelgė pavojų, kad socialinės sąlygos gali paskatinti visuomenės procesus aiškinti lemtimi. Nes „kai visi piliečiai ne-

priklausomi vieni nuo kitų ir kai kiekvienas jų silpnas, neįmanoma pastebėti to, kuris galėtų turėti labai didelę ar nuolatinę įtaką masėms. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog asmenybės joms neturi jokios įtakos, o visuomenė tarytum pati eina pažangos keliu visos žmonijos savanoriškai sutelktų pastangų dėka" (OC Ib. 89). Tad pirmučiausia kiekvieno demokratinių laikų autoriaus pareiga – siekti įtvirtinti ir apginti laisvos valios principą. Tocqueville'iui ir be įrodymų buvo aišku, kad tauta „sugeba keisti savo likimą".

Jis baisėjosi pasyvumu, paklusniu nuolankumu ir apolitišku skepticizmu. Tokios pažiūros nesiderino su aristokratiška jo prigimtimi. Jos buvo būdingos XIX amžiaus buržuazinei kultūrai, kurios jis niekuomet nepajėgė primti – kultūrai, susiformavusiai anksčiau, nei Europos vidurinei klasei atsirado galimybė tapti piliečiais. Jei ir buvo galima ką nors išgelbėti iš aristokratinės praeities ir pritaikyti demokratinei ateičiai, tai, neabejojo Tocqueville'is, reikalavimą dalyvauti valdyme ir daryti sprendimus. Nebūti piliečiu, vadinasi nebūti žmogumi.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad atkakliai pilietiškumą gynusio Tocqueville'io pažiūros yra visiškai klasikinės. Tačiau iš tiesų Aristotelio ir Tocqueville'io idėjos iš esmės skiriasi. Antikinė graikų pilietiškumo samprata išsirituliojo iš to, ką Tocqueville'is vadino aristokratinėmis socialinėmis sąlygomis. Graikai pilietiškumą siejo tik su aukštesniais luomais, o vergai, moterys ir kitur gimę piliečiais būti negalėjo. Piliečiai buvo tik privilegijuotųjų luomas, tie, kurie galėjo puikuotis prieš pavaldinius.

Atsivertimas į liberalizmą, įvykęs tada, kai Tocqueville'is pripažino esminę krikščioniškosios moralės ir liberalizmo teisingumo teorijos analogiją, padėjo jam pakeisti klasikinę pilietiškumo koncepciją. Iš dalies atsisakęs aristokratinių polinkių, jis iškėlė naują aktyvaus pilietiškumo

ir jo pateisinimo koncepciją – tokio pilietiškumo, kuris visiems suaugusiems visuomenės nariams ne tik prieinamas, bet ir privalomas. Tocqueville'is buvo įsitikinęs, kad tol, kol nebus rimtai atsižvelgta į šią pareigą, liberalios visuomenės garantuojamos teisės bus nepatikimos ir net morališkai pavojingos. Jos gali paskatinti paisyti vien asmeninių reikalų ir taip prisidėti prie galingo valstybės aparato stiprinimo, naujos, biurokratinės tironijos formos. Tuomet pavojus, kurį jam nurodė tokie Restauracijos laikų liberalai kaip Royer-Collard'as, taps beveik neišvengiamas. Iš „atomizuotos" visuomenės gims „centralizacija".

Dažnai tvirtinama, kad biurokratijos tema pirmą kartą iškilo XIX amžiaus pabaigoje, pasirodžius Michelso, Moscos ir Weberio politinės minties darbams. Bet tai netiesa. Iš tikrųjų biurokratijos problema į šiuolaikinę sąmonę įžengė Restauracijos liberalams suformulavus ir Tocqueville'iui išplėtojus centralizacijos idėją. Tada iškilo naujų klausimų dėl valstybės formos, konstitucializmo teorija pakrypo kita linkme ir buvo sukurta terminologija, atskleidusi neatitikimus, anksčiau Montesquieu teorijoje apie centrinės valdžios išsklaidymą nepastebėtus. Ar gali formalus valdžių atskyrimas garantuoti, kad valdžia nesusikoncentruos į centrą, t.y. nebus sunaikinta vietinė autonomija? Būtent šis rūpestis XIX amžiaus trečiąjį dešimtmetį paskatino prancūzus susidomėti federalizmu, o Tocqueville'į kitą dešimtmetį parašyti knygą „Apie demokratiją Amerikoje". Prancūzijos valstybės aparatas, Liudviko XIV ir Richelieu sukurtas, Napoleono „ištobulintas" ir Restauracijos paveldėtas, buvo bauginantis pavyzdys, nes tokia valdžios centralizacija kėlė pavojų, kad bus pasityčiota iš bet kokių pastangų pritaikyti atstovavimo principą ir vietos bei regiono valdžioje.

Remdamasis Amerikos federalizmu Tocqueville'is sugebėjo pranokti Restauracijos liberalizmą. Jis susiejo nau-

jus konstitucinius klausimus su socialinio vyksmo kilme bei kryptimi ir paaiškino, kodėl demokratinės socialinės sąlygos reikalauja naujo valstybės modelio. „Visiškai naujam pasauliui reikia naujo politinio mokslo". Vartodamas centralizacijos sąvoką Tocqueville'is siekė pabrėžti būtinybę sukurti naują valstybės formą, kuri „dirbtinai" apgintų vietos autonomiją, buvusią „natūraliu" arba įdiegtu Europos aristokratinės visuomenės bruožu.

Iš tikrųjų Tocqueville'is nustatė demokratinių visuomenių struktūros ydą – pilietinės lygybės principu grindžiama santvarka nesudaro *vidinių* kliūčių stiprėti centrinei valdžiai, t. y. valstybės, kuri pati viena pretenduoja visiems vienodai atstovauti, valdžiai. Įvardijęs šią ydą jis užpildė rimtą visuomenės ir valdžios prigimties supratimo spragą. XIX amžiaus liberalai valstybės ir valdžios apibrėžimą buvo paveldėję iš XVII amžiaus Visuomenės sutarties teoretikų, kurie, aptardami tai, kas „iš prigimties" individualu, ir tai, kas visiems bendra, arba priklauso valstybei, neįvertino tarpinių institucijų svarbos.

Tocqueville'iui rūpėjo tiek moraliniai, tiek politiniai pavojai, kuriuos kėlė šiuolaikinė visuomenės organizavimo sistema, rinkos ekonomika ir tautinė valstybė. Jo nuomone, visuotinės lygybės triumfo lydimi sistemos pokyčiai pavertė klasikinę pilietiškumo sampratą, o su ja ir visą klasikinės respublikos kalbą atgyvena. Ji neskatino kurti naujos valstybingumo idėjos – tokio valstybingumo, kuris leistų suderinti ne tik centrinę valdžią su vietos autonomija, bet ir rinkos ekonomikos pagrindą sudarančias pilietines laisves su politinio dalyvavimo principu. Šis principas padėtų ugdyti piliečių moralę ir neleistų jiems apsiriboti vien privačiu gyvenimu. Tik taip „individualizmas", ekonominis racionalumas siauriausia prasme, galėtų būti priimtinas šiuolaikinei demokratinei visuomenei.

Tocqueville'is visą gyvenimą buvo sutelkęs dėmesį į laisvą valią ir sąlygas, būtinas jai reikštis. Jo nuomone, didžiausią pavojų šiai žmogaus savybei kėlė demokratinės socialinės sąlygos – veikdamos vaizduotę jos linkusios menkinti žmogaus pasitikėjimą savo paties pastangomis. Visuose Tocqueville'io darbuose svarbi teisėto savęs įtvirtinimo, „narsos" tema. Demokratijos laikų žmogui svarbu neišsigąsti, kad jis yra tik vienas iš daugelio, ir deramai įvertinti, ką galima pasiekti savo paties pastangomis. Klaidingas ir nereikalingas savęs nuvertinimas lengvai gali pastūmėti apsiriboti vien asmeniniais tikslais. Tai ir buvo tas moralinis pavojus, kurio labiausiai reikėjo bijoti artimiausioje, t. y. demokratinėje, ateityje.

Nuo šios vietos galime pradėti nagrinėti Tocqueville'io įtaką vėlesnių laikų mąstytojams. Nors XIX amžiaus pabaigoje jo darbai neatitiko jokių naujų profesionalių kategorijų, Tocqueville'is paveikė daugelį ir iš esmės. Tiesą sakant, jo įtaką sunku būtų pervertinti. Retas intelektualas per visą šimtą metų nuo jo mirties nebuvo skaitęs ir apmąstęs veikalo „Apie demokratiją Amerikoje".

Patiems originaliausiems mąstytojams didžiausią įspūdį darė Tocqueville'io ataskaita apie pavojus, kuriuos žmogaus valiai ir laisvei kėlė masės arba demokratinė visuomenė. Iki šiol dar neišnagrinėta šios Tocqueville'io analizės įtaka Nietzschei ir jo veikalo „Moralės genealogija" *Ubermensch*[45] idėjai. Puldamas šiuolaikinės demokratinės visuomenės ištižimą arba paralyžių Nietzsche rėmėsi aristokratijos pavyzdžiais. Žinoma, esminis jųdviejų skirtumas yra tas, kad gindamas valią (pilietiškumo doktrina) Tocqueville'is laikėsi liberalų teisingumo moralinių reikalavimų. Nietzsches panieka krikščionybei Tocqueville'iui nebuvo būdinga.

Vis dėlto labiausiai Tocqueville'io įtaka jaučiama sociologinės minties raidai. Tocqueville'iui labai padėjo Res-

tauracijos laikų Didieji debatai, išmokę Prancūzijos liberalus pradėti savo politinius argumentus sistemingu dviejų tipų visuomenės – aristokratinės ir demokratinės – gretinimu. Paskutinį XVIII amžiaus dešimtmetį tokį metodą, tik retoriškiau, panaudojo Burke'as, o trečiąjį XIX amžiaus dešimtmetį – Carlyle'is ir Coleridge'as. Jis užėmė reikšmingą vietą ir prancūzų, tokių kaip Josephas de Maistre'as ir Louis de Bonald'as, kritikavusių revoliuciją ir demaskavusių naujuosius laikus, darbuose. Tačiau niekas lyginamojo metodo netaikė taip subtiliai ir laisvai kaip Tocqueville'is knygoje „Apie demokratiją Amerikoje". Jis kur kas geriau nei pirmtakai skyrė analitinius palyginimo aspektus nuo vertinamųjų, aiškiai parodydamas, kad kiekvienam visuomenės tipui būdingi ir privalumai, ir trūkumai. Nė vieno visuomenės tipo jis nevaizdavo kaip demoniško ar utopiško.

Sistemingas dviejų visuomenės tipų lyginimas, būtinas tyrinėjant naujuosius laikus, po Tocqueville'io tapo norma. Veikalas „Apie demokratiją Amerikoje" padėjo susidaryti naujai savimonei, supratimui apie tai, kaip mus veikia socialinės aplinkybės. Iš Tocqueville'io mokėsi kiek vėliau gyvenęs Fredericas le Play, tyrinėjęs, kaip socialiniai pokyčiai paveikė europietiškos šeimos struktūrą; Ferdinandas Tönnies, performulavęs Tocqueville'io pastebėtą skirtumą į *Gemeinschaft* ir *Gesellschaft* („bendruomenė" ir „pilietinė visuomenė"); bei Kembridžo profesorius Henry Maine'as, kurio tipologijos pamatą sudarė prielaida, jog visos visuomenės linkusios nuo statuso sąlygojamų santykių (aristokratijos) palengva slinktis link sutarimu grindžiamų santykių (demokratijos). Tačiau dar didesnis knygos „Apie demokratiją Amerikoje" skolininkas yra amžių sandūros sociologas Émile'is Durkheimas. Jis atskyrė mechaninį solidarumą nuo organinio remdamasis Tocqueville'io įžvelgtu kontrastu tarp decentrali-

zuotos visuomenės, – kurioje, nepaisant susiskirstymo kastomis ir grupėmis, žmones sieja stiprus bendrumo jausmas, – ir visuomenės, kurioje pilietinė lygybė sukuria asmeninės autonomijos jausmą nepaisant daug didesnės žmonių tarpusavio priklausomybės, kurią lemia darbo pasidalijimas.

Tačiau kai su Tocqueville'iu pradedame lyginti Maxą Weberį, įprasta sociologinės minties raida atrodo gan abejotina. Būtent Weberiui priskiriamas nuopelnas, neva jis supratęs, jog visuomenės reiškinių negalima paaiškinti vadovaujantis vien pozityviu, arba priežastiniu, metodu. Weberis tvirtino, kad norint suprasti veiksmų paskatas skirtingo tipo visuomenėse, šį metodą būtina papildyti menamais tipiškais atstovais. Vadinasi, kad sociologija nebūtų ribota, būtini abu – suvokimo ir priežastinis – aiškinimo būdai. Labiausiai pribloškia tai, kad Weberio programą Tocqueville'is jau buvo išdėstęs veikale „Apie demokratiją Amerikoje". Nekeldamas triukšmo dėl savo metodo ir neprisiskirdamas nuopelno, kad pašalino ligtolinės sociologinės minties trūkumus, Tocqueville'is penkiasdešimčia metų anksčiau padarė tai, ką Weberis paskelbė ateities programa.

Iš tiesų ragindamas visuomenės mokslų mąstytojus susieti išorinį, arba priežastinį, aiškinimą su vidiniu veiksmų prasmės supratimu, Weberis iš dalies šias mintis galėjo būti pasiskolinęs iš Tocqueville'io. Dažniausiai Weberio rekomendacijos vertinamos kaip marksistinio materializmo ir vokiečių filosofinės tradicijos, akcentavusios *verstehen* (supratimas, kokia yra veiksmo prasmė), sintezė, nors jas galima vertinti ir paprasčiau. Studijuodamas Guizot darbus Tocqueville'is mokėsi iš XIX amžiaus pradžios Prancūzijos filosofų ir tyrinėdamas aristokratinės bei demokratinės visuomenės skirtumus pradėjo remtis tipiškais tų visuomenių atstovais, ypač akcentuodamas skir-

tingas jų veiksmus lėmusias priežastis. „Demokratijos žmogus" ir „aristokratijos žmogus" nepaprastai sugestyviai pagyvina knygos „Apie demokratiją Amerikoje" puslapius. Tad visai tikėtina, jog Weberis padarė savo išvadas Tocqueville'io pavyzdžio paskatintas – juk knygą „Apie demokratiją Amerikoje" jis perskaitė prieš pat kelionę į Jungtines Valstijas, po kurios ir prasidėjo brandusis Weberio kūrybos etapas.

Tačiau mažiausiai ištirtas ir labiausiai trikdantis tebėra Karlo Marxo atvejis. Retrospektyviai žvelgiant, Marxo minties silpnoji vieta ta, kad jis akivaizdžiai nepakankamai domėjosi politiniu organizavimu ir teorija, o tai smarkiai prisidėjo prie dabartinės giliausios socialistinės minties krizės. Vis dėlto, kad ir kaip paradoksalu, Marxo įsitikinimams dėl politinės porevoliucinės visuomenės santvarkos, – visuomenės, įveikusios klasių konfliktą, beje, dėl to, jo manymu, valstybė galėjo „išnykti", – įtaką galėjo padaryti knyga „Apie demokratiją Amerikoje". Ar Marxą pribloškė, kad nauja valstybės forma – Amerikos federalizmas – taip radikaliai sumažino prievartinį valstybės vaidmenį? Visiškai įmanoma. Žinome, kad 1843–1844 metais Marxas godžiai studijavo tokių Prancūzijos liberalų kaip Guizot, Tocqueville'is ir Beaumont'as veikalus. Jie supažindino Marxą su sociologiniu mąstymo būdu ir padėjo išsivaduoti iš vokiečių metafizikos įtakos. Šie „buržuaziniai" veikalai akcentavo klasių kovos svarbą Europos istorijoje, o Tocqueville'is aiškino, jog amerikiečiai sukūrė naują valstybės formą nepasiduodami centralizacijai būtent dėl to, kad išvengė klasinės sąmonės. Gali būti, kad kalbėdamas apie porevoliucinę santvarką Marxas turėjo galvoje kažką panašaus į Amerikos federalizmą, nors, žinoma, jo įsivaizduojama tvarka turėjo remtis visiškai kitokiu nuosavybės principu. Marxas galėjo nutarti, kad valstybės formos klausimus galima ramiai atidėti,

kol visuotinis proletariato sukilimas laimės pergalę, numatytą jo klasių kovos „mokslinėje" analizėje. Tada „demokratija", manė Marxas, natūraliai ir be pastangų pasireikšianti decentralizuotomis politinėmis formomis.

Vis dėlto didžiausia Tocqueville'io stiprybė ta, kad savo darbuose jis įrodė, jog socialinių privilegijų panaikinimas *savaime* valdymo problemų nepanaikina. Demokratinės socialinės sąlygos reikalauja naujo organizavimo ir todėl valdymas tampa dar sudėtingesne problema – dirbtinai reikia skatinti dalyvauti viešai darant sprendimus. „Natūrali" tokios visuomenės tendencija – savotiškas apsiribojimas privačiu gyvenimu. Bet ar komercinių ir privačių ryšių pakanka?

Lygiai kaip Restauracijos laikų liberalams atrodė, kad kastų visuomenės sunaikinimas 1789 metais sustiprino iš *ancien régime* paveldėtą valstybės aparatą ir neleido atverti kelio į savivaldą, taip ir Marxas nutarė, kad klasinės visuomenės sunaikinimas (turint galvoje jo specifinį klasės apibrėžimą) atveria kelią centralizuotos prievartinės valstybės dezintegracijai ir tikrajai individų laisvei. Būtent šioje vietoje Tocqueville'is pranašesnis ir už Restauracijos liberalus, ir už Marxą. Jis iškėlė naujus sudėtingus pilietiškumo likimo šiuolaikiniame pasaulyje klausimus, savo aktualumo nepraradusius ir dabar.

Tocqueville'is atkreipė dėmesį į „demokratinės revoliucijos" poveikį *mœurs* ir ilgalaikius pereinamojo iš aristokratijos į demokratiją laikotarpio klasių kovos padarinius. Prancūzijoje šie klasių konfliktai ne tik sukūrė biurokratiją ir potencialiai tironišką valstybės formą, bet turėjo ir pražūtingų padarinių papročiams bei pažiūroms, kuriais grindžiama politinė sistema. Klasių neapykanta, kokią patyrė Prancūzija, sunaikina tautos įgūdį bendradarbiauti, o klasių kovos pagimdyta centralizuota valstybė laiko žmones atskirtus vienus nuo kitų net tada, kai

senosios nuoskaudos jau būna seniai pamirštos. Iš čia atsirandanti visuomenės „atomizacija" amžiams išsaugo centralizuotą valdžią, nes žmonėms nebereikia bendradarbiauti tvarkant vietos reikalus. Vietos valdžia, užuot veikusi kaip „piliečių mokykla", užleidžia vietą vietos administracijai, nesirūpinančiai ugdyti piliečių ir pilietinės dvasios. Dargi priešingai. „Turtų padalijimas sumažino atstumą, skiriantį skurdžių nuo turtuolio; tačiau suartėdami jie tarytum rado naujų priežasčių neapkęsti vienas kito ir, pilni baimės ir pavydo, stengiasi nustumti vienas kitą nuo valdžios" (OC Ia. 8).

Taigi papročiai ir pažiūros, atsiradę pereinamuoju iš aristokratijos į demokratiją laikotarpiu, gali ir toliau neleisti laisviems *mœurs* plėtotis. Kai taip atsitinka, demokratinė visuomenė beregint pavirsta engėja.

Sunku suprasti, kaip gali „išnykti" valstybė ir kaip valdžia gali būti staiga perduodama visuomenei, kurioje klasių kova ir valdžios centralizacija sunaikino ne tik savivaldos įgūdžius, bet ir pačią savivaldos idėją. Tocqueville'io požiūriu, faktas, kad po 1789 metų Prancūzijoje buvo labai sunku sukurti atstovaujamąją valdžią, tai įrodo. Pirmoji administracijos centralizmo auka yra pats noras daryti įtaką sprendimams ir dalyvauti valdant. Štai kodėl aristokratijos, vienintelio kadaise iš tiesų laisvus *mœurs* Prancūzijoje puoselėjusio luomo, sunaikinimas iškėlė siaubingas kliūtis Prancūzijos demokratijai įsigalėti.

Ne tik utopiška, bet ir pavojinga manyti, kad pakeitus įstatymus tučtuojau galima iš esmės pakeisti ir *mœurs*. Todėl knygoje „Apie demokratiją Amerikoje" Tocqueville'is teigia, kad norint sėkmingai sukurti laisvas institucijas įstatymai yra svarbesni už fizines sąlygas, o *mœurs* – už įstatymus. Užuomina šiuolaikinei liberaliajai minčiai aiški. Liberalizmas neturėtų sutelkti viso dėmesio vien į teisinę sferą ir rinkos santykius, įsta-

tymus ir ekonomiką. Pirmutinis jo rūpestis – ir svarbiausias visuomenės politikos tikslas – nuolat skatinti laisvus *mœurs*. Nes tik pilietiškumo kokybė yra galutinė laisvos visuomenės garantija. Tos liberalios minties srovės, kurios tuo abejoja, galiausiai pasmerktos žlugti.

Pastaraisiais dešimtmečiais liberali mintis apie demokratiją suskilo į dvi mokyklas, dvi kone priešiškas viena kitai stovyklas. Viena mokykla tvirtina, kad tautinių valstybių ir pasaulio, kuriame viešpatauja rinkos ekonomika, tikrovė reikalauja suprasti demokratiją kaip būdą pasirinkti vadovus. Manoma, kad elito arba partijų varžybos labai panašios į kompanijų kovą rinkoje kuo geriau patenkinti vartotojų poreikius. Šiam požiūriui, labiausiai siejamam su Josepho Schumpeterio darbais, prieštarauja kita mokykla, ginanti dalyvavimo svarbą. Jos šalininkai vadovaujasi klasikine samprata ir Rousseau darbais, pabrėžiančiais, kad demokratijos esmė – būtinybė palaikyti asmenybę ir išsklaidyti valdžią.

Tocqueville'iui tokia dilema būtų pasirodžiusi dirbtinė. Jo išplėtota laisvų *mœurs* sąvoka leido pažvelgti giliau, nes atkreipė dėmesį į būtinybę kaip galima plačiau skiepyti demokratinėse visuomenėse pasitikėjimą savimi ir ryžtingumą – savybes, kadaise būdingas privilegijuotųjų luomui. Šios savybės ne tik padeda paversti žmones piliečiais, nes sprendžiant visuomeninius reikalus verčia siekti moralių tikslų, bet ir leidžia jiems geriau įvertinti tų, kurie nori valdyti, pretenzijas. Konstitucinės taisyklės pačios savaime niekada negarantuoja, kad vadovai sugebės vadovauti ir vadovaus atsakingai. Tačiau šias taisykles sustiprinus laisvais *mœurs* tokio rezultato bent jau galima tikėtis.

Visuose savo darbuose Tocqueville'is tvirtino, kad visuomenėse, kurios kaip ir Prancūzijos, tapo demokratinėmis per nuožmų klasių konfliktą ir valdžios koncen-

travimąsi, savikliovą, įgūdžius burtis ir bendradarbiauti bei pilietinę dvasią galima sukurti tik palengva, sumanumu ir išradingumu. Net ir toms visuomenėms, kurioms kaip Didžiajai Britanijai ir Jungtinėms Valstijoms jau anksčiau pavyko įgyti šių savybių, privalu jas nuolat ginti – ypač turint galvoje, kad dažnai atrodo, jog blogybes ištaisyti padės administracijos centralizmas. Iš tikrųjų būtina sukurti tokią decentralizuotos valstybės formą, kuri priverstų žmones pačius tvarkyti savo reikalus. Šiuo požiūriu konstituciniai klausimai ir *mœurs* kokybė neatskiriami. Bergždžia būtų vien tiksliai nusikopijuoti gerus įstatymus – štai pamoka, kurią Tocqueville'is išmoko iš Amerikos federalizmo. Jis siekė priminti demokratiškiems savo skaitytojams, kad net sunaikinus socialines privilegijas, svarbiausios – valstybės valdžios kišimosi ir jos išsklaidymo – problemos lieka. Demokratiniai įstatymai nepašalina valstybės valdžios pavojaus.

Tai buvo aristokrato verta įžvalga.

PASTABOS

Daugumą citatų autorius paėmė iš A.Tocqueville'io raštų *Œuvres complètes* (OC) naujausio leidimo. Kai vieną šio leidinio tomą sudaro daugiau dalių, autorius jas pažymi a, b arba c. (Pavyzdžiui, pirmo tomo pirma dalis žymima Ia ir t.t.) Daugelį citatų autorius pats išvertė iš prancūzų kalbos į anglų, kai kuriais atvejais pasinaudojo George'o Lawrence'o ir Stuarto Gilberto vertimais.

Lietuviškame šios knygos leidinyje citatos išverstos iš anglų kalbos, o tais atvejais, kai cituojama Tocqueville'io knyga „Apie demokratiją Amerikoje", pasinaudota A.Petrausko vertimu („Apie demokratiją Amerikoje". „Amžius", 1996 m.) iš prancūzų kalbos.

[1] senoji santvarka, senasis režimas *(pranc.)*. Čia ir toliau tekste svetimų kalbų žodžių ir posakių vertimai – vertėjos.

[2] įtarumas *(pranc.)*.

[3] padėtis įpareigoja *(pranc.)*.

[4] Vernė dvaras *(pranc.)*.

[5] aukštuomenė, aristokratija, diduomenė *(pranc.)*.

[6] emigrantai *(pranc.)*.

[7] „mantijos dvarininkija", bajorai, einantys valstybines pareigas *(pranc.)*.

[8] Aukščiausiasis mokesčių teismas *(pranc.)*.

[9] miesto valdytojas Prancūzijoje.

[10] filosofai *(pranc.)*.

[11] valstybės perversmas *(pranc.)*.

[12] socialiniu atžvilgiu nelygi santuoka *(pranc.)*.

[13] papročiai, dorovingumas *(pranc.)*.

[14] namisėda *(pranc.)*.

[15] Prancūzijos užsienio reikalų ministerija *(pranc.)*.

[16] miesto valdytojo tarnyba Prancūzijoje.

[17] polėkis, pakilimas, įkvėpimas *(pranc.)*.

[18] akis į akį *(pranc.)*.

[19] iš esmės *(pranc.)*.

[20] doktrinieriai *(pranc.)*.

[21] gyvenimo būdas, tarpt. teisėje – trumpalaikis susitarimas, sudaromas, kai neįmanoma pasiekti pastovaus susitarimo *(lot.)*.

[22] stovis, būklė, padėtis *(pranc.)*.

[23] į drūzgus subyrėjusi visuomenė *(pranc.)*.

[24] iki Prancūzijos Didžiosios revoliucijos parlamentais buvo vadinami aukščiausieji teismai *(pranc.)*.

[25] faktiškai, iš tikrųjų *(lot.)*.

[26] kai nėra nieko geresnio *(pranc.)*.

[27] pagal hipotezę (gr. žodžio „hipothesis" lotyniškas abliatyvas).

[28] dabartinė padėtis, ta pati padėtis *(lot.)*.

[29] angliško tipo *(pranc.)*.

[30] pradžia, kilmė, šaltinis *(pranc.)*.

[31] savo rūšies, savitas, tam tikras *(lot.)*.

[32] aukštesnės paskatos, valstybės interesai *(pranc.)*.

[33] leisti veikti – revoliucinės buržuazijos šūkis *(pranc.)*.

[34] administracinė apygarda Prancūzijoje *(pranc.)*.

[35] literatas *(pranc.)*.

[36] pažod. antrasis „aš"; artimas bičiulis – toks artimas, kad gali pavaduoti *(lot.)*.

[37] globotinis, proteguojamasis *(pranc.)*.

[38] bajoras *(pranc.)*.

[39] džentelmenas, ponas, išauklėtas ir doras žmogus *(angl.)*.

[40] pati, kaip tokia *(lot.)*.

[41] senjorija *(pranc.)*.

[42] špagos mokestis Prancūzijoje *(pranc., istor.)*.

[43] prasmė (būties), pateisinimas *(pranc.)*.

[44] rentininkai *(pranc.)*.

[45] Vokiečių filosofo F. Nietzsche's (1844–1900) aukštinamo antžmogio – žmogaus, pasiglemžusio Dievo teises ir prerogatyvas, idėja *(vok.)*.

RODYKLĖ

Larry A. Siedentop
TOCQUEVILLE

Iš anglų kalbos vertė
Viljama Sudikienė

Redaktorė *Danutė Gadeikienė*
Serijos dailininkas *Audrius Klimas*
Viršelio dailininkė *Audronė Uzielaitė*

SL 1573. 1999 04 20. Užsakymas 33

Išleido „Pradų" leidykla,
T. Vrublevskio g. 6, 2000 Vilnius

Spaudė „Litimo" spaustuvė,
Liepkalnio g. 97, 2031 Vilnius

Printed in Lithuania

Siedentop, Larry A.
Si 24 Tocqueville / Larry A. Siedentop. – Vilnius: Pradai, 1999. – 198 p. – (Pažintis)
Vardų r-klė: p. 196–197.
ISBN 9986-943-41-8
Knygoje nušviečiamas žymaus prancūzų politologo Alexio de Tocqueville'io (1805–1859) gyvenimas ir kūryba. Daugiausia vietos skiriama Tocqueville'io pagrindiniam veikalui *Apie demokratiją Amerikoje,* taip pat aptariamos jo filosofinės, politinės, religinės idėjos.

UDK 32(44):929 Tocqueville